

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИТОВЧЕНКО ГАННА ВАДИМІВНА

УДК 37(057.3):741](09)(477)"19/20"

ДИСЕРТАЦІЯ

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ
ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ
ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

011– освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Г. В. Литовченко

Науковий керівник Зеленська Людмила Дмитрівна, доктор педагогічних
наук, професор.

ХАРКІВ – 2018

АНОТАЦІЯ

Литовченко Г.В. Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX- початок XXI століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Скорводи, Харків, 2018.

В умовах реалізації сучасної освітньої парадигми набуває актуальності оновлення змісту та методів навчання й виховання учнів у закладах загальної середньої освіти. Відповідно до засадничих освітніх документів модернізація змісту загальної середньої освіти має здійснюватися на основі компетентнісного підходу. Однією з ключових компетентностей є обізнаність та самовираження у сфері культури, яка передбачає здатність учнів розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Базисом для формування названої компетентності в школярів слугує образотворча змістова лінія, яку реалізують навчальний предмет «Образотворче мистецтво» та інтегрований курс «Мистецтво».

Зазначене вище продукує потребу розробки якісно нового навчально-методичного забезпечення цих предметів, зокрема альбомів, наочних посібників, підручників тощо. Винятково важливим для наукового розв'язання проблеми є врахування концептуальних засад й досвіду підручникотворення на різних етапах становлення й розвитку вітчизняного шкільництва, осмислення теоретичних і практичних доробків щодо komponування й представлення змісту художньо-естетичної освіти в загальноосвітній школі.

У дисертації на підставі ретроспективного цілісного аналізу запропоновано авторське бачення проблеми тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX – початку XXI століття, представлене у вигляді квінтесенції теоретичних ідей та досвіду реалізації вказаної проблеми в означений період.

У роботі здійснено історіографічний аналіз, який дає підстави для висновку, що, незважаючи на широкий і різноплановий спектр предметно-змістових ліній у вивченні досліджуваної проблеми у радянській і пострадянській історіографії, у науковому просторі сучасності відсутні роботи, що містили б цілісну характеристику тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у другій половині XX – на початку XXI ст.

З'ясовано суть базових понять дослідження: «зміст загальної середньої освіти», «підручничознавство», «підручникотворення», «теорія шкільного підручника», «шкільний підручник», а також ключового терміна «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» (вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів).

Конкретизовано змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення. Доведено, що підручникотворення є складним процесом розробки, видання, апробації та впровадження шкільного підручника в навчальний процес, а вимоги до його змісту й структури набувають специфічних рис залежно від типу навчального предмета.

Виявлено, що, незважаючи на різноплановість підходів учених до визначення суті поняття «шкільний підручник», характеристики його функцій, обґрунтування критеріїв оцінювання якості, у психолого-педагогічній науці розроблено універсальні вимоги до змісту шкільного підручника, які в роботі класифіковано на дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, естетичні.

У дисертації розкрито витoki проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці. Доведено, що генеза проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій педагогічній думці пов'язана з підготовкою в епоху Відродження і Нового часу перших навчальних керівництв із малювання для вчителів (В. Любке, І. Прейлер, А. Франк, Й. Шмідт), що обумовлювалося загальним визнанням обов'язкового вивчення цього предмета в школах. Базисом для активної розробки проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній освітній традиції послугувало відкриття в українських губерніях Російської імперії художніх шкіл, обґрунтування у працях вітчизняних педагогів вимог до шкільної навчальної літератури (Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін.), а також зміна освітньої парадигми в умовах розбудови єдиної трудової школи в другій чверті ХХ століття.

Установлено періодизацію й виявлено провідні тенденції розвитку окресленої проблеми у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Проведений історико-педагогічний аналіз дав змогу в межах зазначеного історичного періоду виокремити й обґрунтувати три етапи розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці. При цьому враховано такі критерії: суспільно-політичні і соціально-економічні зміни в країні, які виступали каталізаторами реформування загальної середньої освіти; погляди вітчизняних дидактів на проблему змісту загальної середньої освіти і її відображення в шкільних підручниках; підходи до komponування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва із урахуванням мети, завдань, змісту художньо-естетичної освіти й виховання школярів та напрацювань у галузі підручникотворення.

I етап (1955–1966 рр.) – етап підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника. Провідними

тенденціями розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі стали: відповідність дидактичним принципам, підпорядкованість меті й завданням політехнічного навчання, забезпечення єдності теоретичної й практичної складових, ідейно-моральна спрямованість, уведення художньо-прикладних робіт для формування графічної грамоти школярів.

II етап (1967-1990 рр.) – етап розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти. На цьому етапі провідними тенденціями, що характеризували розвиток змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, були: відображення чотирьохкомпонентної структури змісту освіти; зміщення акценту на передавання духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту образотворчого мистецтва через зображення на площині, в об'ємі, у просторі, сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності; спрямованість на виховання в учнів самостійності, наполегливості, охайності, працелюбності і на свідомий вибір професії.

III етап (1991-2004 рр.) – етап удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва. Провідними тенденціями розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі стали: переважання двох компонентів змісту освіти – «досвід творчої діяльності» та «емоційно-ціннісне ставлення»; розширення компонента «наукові знання» за рахунок інформації про природу, суспільство, пам'ятки історії й архітектури, українське декоративно-ужиткове мистецтво; структурування навчального матеріалу за наскрізними темами у вигляді сценаріїв уроків; створення простору для самостійної роботи учнів, реалізації власних творчих потреб у художній діяльності й пізнанні.

У роботі визначено перспективи подальшого використання теоретичних

ідей і практичного досвіду щодо відбору, komponування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах. Вони полягають у глибшій реалізації дидактичних принципів у змісті шкільних підручників з образотворчого мистецтва; структуруванні змісту за темами уроків згідно з навчальною програмою; урахуванні багатокomпонентності змісту освіти, більш широкому представленні діяльнісного й творчого компонентів; забезпеченні інтеграції знань, цілісності художньо-естетичного розвитку учнів на основі використання різних видів мистецтв; спрямуванні змісту на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності; поєднанні загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів; уведенні завдань і вправ для художнього сприймання, інтерпретації та естетичного оцінювання художніх творів; забезпеченні якісного ілюстративного наповнення підручників; включенні маловідомих та невинправдано забутих технік зображень.

Проведене дослідження спрямоване на вдосконалення змісту й поліпшення організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти відповідно до сучасних вимог. Сформульовані в дисертації положення можуть слугувати підґрунтям для підготовки якісного навчально-методичного забезпечення освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», яка є підвалиною забезпечення художньо-естетичної освіти й виховання дітей шкільного віку.

Основні наукові результати проведеного дослідження впроваджено в освітній процес Державного вищого навчального закладу «Бердянський державний педагогічний університет» (довідка № 57-10/273 від 01. 03. 2018), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 16/03-а від 31.01.2018), Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 01/10-253 від 13. 03. 2018).

Теоретичні положення й узагальнення історико-педагогічного досвіду з питань підручникотворення, відбору, komponування й представлення змісту

шкільних підручників із образотворчого мистецтва можуть бути використані для підготовки лекцій, семінарських занять та організації самостійної роботи студентів художньо-графічних та мистецьких факультетів закладів педагогічної освіти; у процесі викладання таких дисциплін, як «Історія педагогіки», «Методика образотворчого мистецтва», «Історія образотворчого мистецтва», курсу за вибором «Шкільний підручник: змістовий, процесуальний, дидактичний аспекти».

Ключові слова: зміст освіти, шкільний підручник, мистецтво, образотворче мистецтво, малювання, загальноосвітня школа, тенденції, етапи.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Литовченко Г. В. Зміст та структура навчальної літератури з малювання: історико-педагогічний аспект. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. № 5 (59). С. 354-361.
2. Литовченко Г. В. Розвиток змісту навчальної літератури з малювання у вітчизняній педагогічній думці (кінець 19 – початок 20 століття). *Нові технології навчання: наук.-метод. зб. К. : Агроосвіта, 2015. Вип. 86. Ч. 2. С. 73- 76.*
3. Литовченко Г. В. Аналіз змісту експериментальних підручників із малювання 60-х років ХХ століття. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2017. Вип. 78. т. 3. С. 26-29.*
4. Литовченко Г. В. Викладання образотворчого мистецтва у закладах загальної середньої освіти УРСР у 70-ті роки ХХ століття. *Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фах. журнал: Полтава : ПОІППО, 2018. № 1(178). С. 66-69.*

5. Литовченко Г. В. Характеристика змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва в контексті розбудови національного шкільництва (1991 – 2003 рр.). *Педагогічний часопис Волині*: наук. журнал. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2018. № 1 (8). С. 22-29.

6. Литовченко Г. В. Аналіз змісту перших шкільних підручників із малювання (1957-1961 рр.). *Scientific-researches*. Молдова, Кишинів, 2016. № 4. С. 13-16.

Наукові праці апробаційного характеру

7. Литовченко Г. В. Загальна характеристика навчально-методичного забезпечення з предмету «Образотворче мистецтво» у загальноосвітній школі. *Педагогика. Приоритетные научные направления: от теории к практике*: сбор. науч. статей. Люблин, 2016. № 2. С. 83-84.

8. Литовченко Г. В. До витоків становлення підручника з образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогіці другої половини ХХ століття. *Підготовка соціального педагога на засадах партнерства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 24 лист. 2015 р.). Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. С. 78- 79.

9. Литовченко Г. В. Вимоги до ілюстративності шкільного підручника з образотворчого мистецтва. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2017 р.). Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 68-70.

10. Литовченко Г. В. Вимоги до компонування змісту сучасних шкільних підручників. *Професійна педагогіка і андрагогіка: актуальні питання, досягнення та інновації*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 20-21 лист. 2017 р.). Кривий Ріг : Друкарня С. Г. Щербенка «Літерія», 2017. С. 256-257.

11. Аналіз змісту шкільних підручників із малювання 70-х років ХХ ст.

Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 грудня 2017 р.). Х. : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2017. С. 87-90.

Lytovchenko H. V. Trends content from the national fine art in the educational thought (the second half of the XXth – the beginning of the XXIst century). – Qualified scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of a candidate of pedagogical sciences (doctor of philosophy) in specialty 13.00.01 – general pedagogics and history of pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

In the conditions of realization of modern educational paradigm becomes actuality, the updating of content and methods of teaching and upbringing of pupils in institutions of general secondary education. According to the basic educational documents, the modernization of the content of general secondary education should be based on a competent approach. One of the key competencies is awareness and expression in the field of culture, which involves students' ability to understand works of art, to create their own artistic tastes, express themselves with ideas, experiences and feelings with the help of art. The basis for forming this competency for schoolchildren is the graphic content line which is implemented by the educational subject "Fine Arts" and the integrated course "Art".

The above produces the need to develop a qualitatively new educational and methodological support for these subjects, including albums, visual aids, textbooks, etc. It is extremely important for the scientific solution of the problem to take into consideration the conceptual foundations and experience of textbook creation at different stages of the formation and development of domestic schooling, comprehension of theoretical and practical developments on the layout and

presentation of the content of artistic and aesthetic education in a general educational school.

In the dissertation on the basis of a retrospective holistic analysis, the author's vision of the problem of trends in the content of school textbooks on fine art in the national pedagogical thought of the second half of the 20th - the beginning of the 21st century is presented, in the form of the quintessence of theoretical ideas and experience of realization of this problem in the marked period.

The work carried out a historiographical analysis, which gives grounds for the conclusion that, despite the wide and diverse spectrum of subject-content lines in the study of the problem under study in Soviet and post-Soviet historiography, there are no works in the scientific space of the present that would contain a holistic characteristic of trends in the content of school textbooks on fine arts in the second half of the XX century and the beginning of the XXI century.

The essence of the basic concepts of the research is found out: "content of general secondary education", "textbook", "textbook creation", "school textbook theory", "school textbook", and also the key term "school textbook on fine arts" (the type of educational literature, representing knowledge and activities on the subject "Fine Arts" in accordance with the State standard of the field "Art culture" and the requirements of the curriculum, taking into consideration the age-related characteristics of students).

The content, procedural and didactic aspects of textbook creation are specified. It has been proved that textbook creation is a complicated process of developing, publishing, approving and introducing a school textbook into the educational process, and the requirements for its content and structure acquire specific features depending on the type of educational subject.

It was discovered, that in spite of the diverse approaches of scientists to the definition of the essence of the concept of "school textbook", the characteristics of its functions, the substantiation of the criteria for assessing quality, psychological and pedagogical science developed universal requirements for the content of the

school textbook, which are classified in the work on didactic, methodological, sanitary -hygienic, aesthetic.

The dissertation reveals the origins of the problems of the contents of school textbooks on fine arts in world and national pedagogical thought. It is proved that the genesis of the problems of the content of school textbooks on fine arts in the world of pedagogical thought is connected with the preparation of the first teaching manuals for teachers for the Renaissance and New Times period (V. Lyubke, I. Preljer, A. Frank, J. Schmidt), which was conditioned by the general recognition of compulsory study of this subject in schools. The basis for the active development of the problem of content of school textbooks on fine arts in the domestic educational tradition was the opening of the Ukrainian provinces of the Russian Empire of art schools, the justification in the works of domestic teachers of the requirements for school curriculum literature (B. Grinchenko, P. Kaptyrev, S. Myropol'skii, S. Rusova, K. Ushinsky, etc.), as well as the change of educational paradigm in terms of building a united labor school in the second quarter of the XX century.

Periodization was established and the leading tendencies of development of the outlined problem in the second half of the XX - the beginning of the XXI century were revealed. The conducted historical and pedagogical analysis allowed distinguishing and substantiating three stages of the development of the problem of content of school textbooks on fine art in the national pedagogical thought within the limits of the mentioned historical period. The following criteria are taken into account: socio-political and socio-economic changes in the country, which served as catalysts for the reform of general secondary education; the views of domestic didactics on the problem of the content of general secondary education and its reflection in school textbooks; Approaches to the layout of the content of school textbooks on fine arts, taking into account the purpose, objectives, content of artistic and aesthetic education and upbringing of pupils and developments in the field of textbook creation.

The I stage (1955-1966 years) - the stage of preparation of the first test textbooks on fine art on the background of polytechnic content of general secondary

education and the intensive development of the theory of school textbooks. The main trends in the development of the content of school textbooks on fine art at this stage were: compliance with the didactic principles, the subordination to the goal and objectives of polytechnic training, ensuring the unity of the theoretical and practical components, ideological and moral orientation, introduction of artistic and applied works for students' graphic literacy.

The second stage (1967-1990) is the stage of development and testing of experimental textbooks on fine arts in accordance with the current reforms of general secondary education and the work of the national didactics in the field of educational content. At this stage, the main trends characterizing the development of the content of school textbooks on fine art were: the reflection of the four-component structure of the content of education; shifting emphasis on the transfer of the spiritual, emotional and moral, value-orientation content of fine art through images on a plane, in volume, in space, perceptions of art and objects of reality; the focus on the education of students in autonomy, perseverance, cleanliness, diligence and a conscious choice of profession.

The III stage (1991-2004 years) - the stage of improvement of the content and structure of school textbooks on fine art in connection with the expansion of tasks of artistic and aesthetic education of children and young people in the conditions of reforming national schooling. The main trends in the development of the content of school textbooks on fine art at this stage were: the predominance of the two components of the content of education - "the experience of creative activity" and "emotional and value attitude"; expansion of the component of "scientific knowledge" due to information on nature, society, historical and architectural monuments, Ukrainian arts and crafts; the structuring of educational material through cross-cutting themes in the form of lesson scripts; creation of space for independent work of students, realization of their own creative needs in artistic activity and cognition.

The work outlines the prospects for further using of theoretical ideas and practical experience in the selection, compilation and presentation of content of

school textbooks on fine art of the studied period in modern conditions. They consist in deeper implementation of the didactic principles in the content of school textbooks on fine art; structuring the content by themes of lessons according to the curriculum; taking into account the multicomponent content of education, a wider presentation of activity and creative components; ensuring the integration of knowledge, the integrity of the artistic and aesthetic development of students based on the use of different arts; directing the content to expanding the experience of communication and cooperation of students, own artistic expression in various types of artistic and creative activity; a combination of universal, national and regional aspects; the introduction of tasks and exercises for artistic perception, interpretation and aesthetic evaluation of works of art; providing high-quality illustrative content of textbooks; the inclusion of little-known and unjustifiably forgotten image techniques.

The conducted research is aimed at improving the content and improving the organization of the educational process in institutions of general secondary education in accordance with modern requirements. The positions which were formulated in the dissertation can serve as the basis for the preparation of qualitative educational and methodological support for the educational branch "Art - Aesthetic Culture", which is the basis for the provision of artistic and aesthetic education and the upbringing of school-age children.

The main scientific results of the research have been implemented in the educational process of the State Higher Educational Institution "Berdiansk State Pedagogical University" (certificate No. 57-10 / 273 dated 01. 03. 2018), Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky (certificate No. 16/03-a dated 31. 01. 2018), Kharkiv National Pedagogical University named after H. S Skovoroda (certificate No. 01/ 10-253 dated 31. 01. 2018).

The theoretical positions and generalization of historical and pedagogical experience in the field of textbook creation, selection, layout and presentation of content of school textbooks on fine arts can be used for lectures, seminars and organization of independent work of the students of art and graphic and art faculties

of pedagogical education institutions; in the process of teaching such disciplines as "History of Pedagogy", "Methodology of Fine Arts", "History of Fine Arts", course of choice "School Textbook: Content, Procedural and Didactic Aspects".

Key words: content of education, school textbook, art, fine arts, drawing, general school, trends, stages.

MAIN POINTS OF THE THESIS WORK ARE REFLECTED IN THE PUBLICATIONS AS FOLLOWS:

Scientific Works where Key Results of the Thesis Work are published

1. Lytovchenko H. V. Content and Structure of Educational Books on Painting: Historical and Pedagogical Aspect. *Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*. Sumy: Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University, 2016. No. 5 (59). P. 354-361.

2. Lytovchenko H. V. Development of Content of Educational Books on Painting in Native Pedagogical Idea (the end of the 19th – beginning of the 20th century). *New Technological Learning Technologies: research and methodological book*. K. : Agroosvita, 2015. Publ. 86. Part. 2. P. 73-76.

3. Lytovchenko H. V. Analysis of Content of Experimental Text Books on Painting of 60s years of the 20th century. *Pedagogical Sciences: collection of scientific papers*. Kherson : HDU, 2017. Publ. 78. V. 3. P. 26-29.

4. Lytovchenko H. V. Pictural Art Teaching at general secondary-level educational institutions of USSR in 70s years of the 20th century. *Image of Modern Teacher: digital scientific specialized magazine*: Poltava : POIPP, 2018. No. 1(178). P.66-69.

5. Lytovchenko H. V. Characterization of Content of Text Books on Pictural Art in the Context of Development of National Schools (1991 – 2003). *Pedagogical Magazine of Volyn: scientific magazine*. Lutsk : Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2018. No. 1 (8). P. 22-29.

6. Lytovchenko H. V. Analysis of Content of the First School Text Books on Painting (1957-1961). *Scientific researches*. Moldova, Kyshyniv, 2016. No. 4. P. 13-16.

Approbatory Nature Scientific Papers

7. Lytovchenko H. V. Common Characteristic of Learning and Teaching Support Materials in *Pictural Art* at General Education School. *Pedagogics. Research priority: from theory to practice*: collection of scientific papers. Lublin, 2016. No. 2. P. 83-84.

8. Lytovchenko H. V. To the Sources of Formation of Text Book on Pictural Art in National Pedagogics of the second half of the 20th century. *Social Teacher Training on the Principles of Partnership*: materials of the All-Ukrainian Research and Practical Conference (Kharkiv, November 24, 2015). Kh. : H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 2015. P. 78-79.

9. Lytovchenko H. V. Requirements to Illustrations of School Text Book on Pictural Art. *Psychological-Pedagogical Problems of Higher and Secondary Education in the Context of Modern Challenges: Theory and Practice*: materials of the 2nd International Research and Practical Conference (Kharkiv, April 11, 2017). Kh. : H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 2017. P. 68-70.

10. Lytovchenko H. V. Requirements to the Compilation of Content of Modern School Text Books. Professional Pedagogy and Andragogy: Topical Issues, Achievements and Innovations: materials of the International Research and Practical Conference (Krivoy Rog, November 20-21, 2017). Krivoy Rog : *Literia* S.G. Shcherbenko Printing-Office, 2017. P. 256-257.

11. Content Analysis of School Text Books on Painting of the 70s years of the 20th century. *Under the sign of Hryhorii Skovoroda. The Hour of Triumph of the Ukrainian Culture*: materials of the 3rd International Research and Practical Conference (Kharkiv, December 5-6, 2017). Kh. : H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 2017. P. 87-90.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ.....	14
Висновки дорозділу 1.....	25
Список використаних джерел до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМА ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	37
2.1. Змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення.....	37
2.2. Концептуальні засади формування змісту мистецької (художньої) освіти у закладах загальної середньої освіти на сучасному етапі і його відображення в шкільних підручниках «Образотворче мистецтво» та «Мистецтво».....	58
2.3. Генеза проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці.....	82
Висновки до розділу 2	104
Список використаних джерел до розділу 2	108
РОЗДІЛ 3. ЕТАПИ Й ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ).....	126
3.1. Етап підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника (1955–1966 рр.).....	126
3.2. Етап розробки і апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти (1967- 1990 рр.).....	146

3.3. Етап удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва (1991-2004 рр.).....179

3.4. Напрями творчого використання теоретичних ідей і практичного досвіду щодо відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах.....199

Висновки до розділу 3209

Список використаних джерел до розділу 3.....212

ВИСНОВКИ.....233

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....237

ДОДАТКИ.....284

ВСТУП

Актуальність і доцільність теми дослідження. Модернізація змісту загальної середньої освіти України, здійснювана на засадах компетентнісного підходу, потребує формування в школярів такої ключової компетентності, як обізнаність та самовираження у сфері культури. Ідеться, про здатність розуміти твори мистецтва, формувати власні мистецькі смаки, самостійно виражати ідеї, досвід та почуття за допомогою мистецтва. Підґрунтя реалізації окресленого завдання – відповідно до державних засадничих документів: Закону України «Про освіту» (2017), Концепції «Нова українська школа» (2016), Стандарту початкової освіти (2018), Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти (2011) – становить освітня галузь «Мистецтво», змістовими лініями якої є музична, образотворча, культурологічна.

Непересічне значення у цьому процесі належить образотворчій змістовій лінії (навчальний предмет «Образотворче мистецтво», інтегрований курс «Мистецтво»), що є базисом цілісного художньо-естетичного розвитку школярів, формування в них системи цінностей (духовних, культурологічних, національних, естетичних) та художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті, плекання пошани до національної та світової мистецької спадщини через особистісне художньо-естетичне сприймання творів образотворчого мистецтва у його видовій, жанровій та стильовій різноманітності; особливості мови образотворчого мистецтва (графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, архітектури, дизайну); виконання композицій за допомогою різноманітних видів мистецької техніки.

Зважаючи на освітній і ціннісний потенціал навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво», першочерговою стає розробка якісно нового їх навчально-методичного

забезпечення: альбомів, наочних посібників, підручників як матеріального носія змісту шкільної освіти й основного засобу навчально-пізнавальної діяльності школярів. Для наукового розв'язання проблеми винятково важливим є врахування концептуальних засад й досвіду підручникотворення на різних етапах становлення й розвитку вітчизняного шкільництва, осмислення теоретичних і практичних доробків у компонуванні змісту художньо-естетичної освіти в загальноосвітній школі. Найбільш цінною у зазначеній площині є друга половина XX – початок XXI ст. – час розбудови загальної середньої освіти в УРСР та Україні, активного розвитку дидактичної думки, обґрунтування компонентної структури змісту освіти, визначення комплексу вимог до шкільної навчальної літератури, зокрема з образотворчого мистецтва.

Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що проблема шкільної навчальної літератури мала належне висвітлення в науковому просторі. Зокрема, питанню якості шкільного підручника присвячено наукові праці С. Бондаренко, Г. Гранік, Л. Концевої, О. Жосана, В. Мадзігона, Л. Масол, О. Пометун, В. Чайки та ін. Концептуальні засади компонування змісту шкільного підручника представлено в дослідженнях В. Безпалька, Д. Зуєва, І. Краєвського, Я. Кодлюк, В. Ледньова, І. Лернера, В. Лозової, М. Скаткіна, А. Фурмана та ін. Відбір змісту шкільної навчальної літератури з урахуванням особливостей навчального предмета розглядали у своїх працях М. Бурда (математика), В. Мадзігон (трудове навчання), Л. Ващенко (біологія), О. Пасічник (іноземна мова), О. Пометун (історія), Н. Самойленко (інформатика), З. Сікорська, С. Яворська (мова). Методичні рекомендації щодо ілюстрування шкільної навчальної літератури обґрунтовано в працях В. Кришмарел, В. Оконя, В. Сивоглазова, В. Паламарчук та ін.

Вагомим внеском у розробку теоретико-методологічних засад підручникотворення стали наукові розвідки щодо важливості художньо-естетичної складової змісту шкільної освіти, виховання гуманної особистості засобами мистецтва (Ш. Амонашвілі, К. Зінченко, В. Караковський, Л. Масол,

В. Сухомлинський, Л. Серих та ін.); дослідження з історії розвитку шкільної освіти (Л. Березівська, О. Савченко, С. Сірополко, Л. Пироженко, Н. Скрипченко та ін.); дисертації, монографії з питань генези шкільної навчальної літератури в національному вимірі (І. Бай, О. Боданська, О. Бондар, І. Вавілова, В. Вихрущ, С. Золотухіна, Н. Кузьменко, Г. Розлуцька, М. Чепіль, Л. Чосік та ін.).

Окремий кластер для розробки досліджуваної проблеми становлять праці, спрямовані на висвітлення становлення й розвитку художньої освіти в Україні на різних історичних етапах (С. Аманжолов, М. Безхутра, В. Бутенко, В. Ворожбіт, З. Гуріч, І. Красюк, С. Ломов, Ю. Малежик, І. Малиніна, Т. Паньок, М. Ростовцев, Л. Русакова, Л. Соколюк, Р. Шмагало, Н. Яворська та ін.).

Матеріали досліджень названих учених значно розширюють сферу розробки окресленої проблеми, проте не надають цілісного уявлення щодо тенденцій розвитку досліджуваного феномена у визначених хронологічних межах.

Доцільність дисертаційної роботи підсилюється й необхідністю подолати соціально-педагогічні суперечності між: утвердженням нової філософії освіти відповідно до положень «Нової української школи», що ґрунтується на засадах компетентнісного підходу, і недостатнім рівнем сформованості в школярів такої ключової компетентності, як обізнаність і самовираження в галузі мистецтв; посиленням вимог до організації засвоєння учнями змісту освітньої галузі «Мистецтво», потребою усунути диспропорцію між його теоретичним, практичним та емпіричним складниками і реальним станом навчально-методичного забезпечення предмета «Образотворче мистецтво» й інтегрованого курсу «Мистецтво» в практиці закладів загальної середньої освіти; накопиченим у вітчизняній педагогіці своєрідним досвідом відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва й відсутністю неупередженого його узагальнення з метою використання цінних здобутків у сучасних умовах.

Отже, актуальність, теоретична та практична значущість окресленої проблеми, її недостатня розробленість у науковому просторі, а також необхідність розв'язати виявлені суперечності зумовили вибір теми дослідження: **«Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх і вищих навчальних закладах» (РК № 1-200199U004104). Тему дослідження затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 04. 12. 2015 р.).

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні етапів та характеристиці провідних тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX – початку XXI ст. для актуалізації прогресивних здобутків у сучасних умовах реформування національного шкільництва.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі **завдання**:

1. Розкрити історіографію визначеної проблеми та суть базових понять дослідження.
2. Конкретизувати змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення й окреслити вимоги до змісту шкільних підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті реформування загальної середньої освіти в Україні.
3. З'ясувати витоки становлення й розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці й обґрунтувати етапи та виявити провідні тенденції розвитку досліджуваного феномена в другій половині XX – на початку XXI ст.

4. Визначити перспективи подальшого використання теоретичних ідей і практичного досвіду щодо відбору, komponування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – розвиток змісту шкільної навчальної літератури в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Предмет дослідження – етапи й провідні тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці окресленого історичного періоду.

Для досягнення мети роботи й реалізації її завдань використано комплекс **методів** дослідження:

– *загальнонаукові* (джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний метод, порівняння, зіставлення, класифікація), що забезпечили пошук, обробку й інтерпретацію масиву історико-педагогічних, архівних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження, з'ясування суті базових понять, упорядкування вимог до шкільної навчальної літератури й змісту підручників із образотворчого мистецтва, зіставлення та порівняння поглядів учених-педагогів, громадських діячів, митців на мету, завдання, зміст художньо-естетичної освіти й виховання школярів;

– *спеціальні: історико-структурний* – забезпечив розробку структури дослідження; *конкретно-історичний* – становив підґрунтя для аналізу й порівняння державного законодавства й освітянських реформ у галузі шкільної освіти у визначених хронологічних межах; *історико-генезисний* – дав змогу розкрити витоки становлення й розвитку досліджуваної проблеми в часовій послідовності та динаміці; *історико-діахронний та критеріально-комплексний* – забезпечили обґрунтування етапів і виявлення провідних тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва протягом досліджуваного періоду відповідно до встановлених критеріїв; *історико-компаративістський* – становив основу для порівняння й

зіставлення змісту чинних підручників і посібників із образотворчого мистецтва для учнів загальноосвітніх шкіл на кожному з окреслених етапів; *ретро-праксиметричний* – уможливив характеристику поглядів вітчизняних дидактів на проблему змісту шкільної освіти у дихотомії часу-простору, відображення його компонентів у шкільній навчальній літературі; *прогностичний* – дав змогу критично оцінити теоретичні ідеї й набутий досвід щодо відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, окреслити перспективи їхнього подальшого використання в сучасних умовах.

Джерельну базу дослідження становлять:

– *нормативно-правові акти*, що регулювали систему загальної середньої освіти у досліджуваній період (закони СРСР та УРСР з питань освіти, резолюції партійних з'їздів всесоюзного та республіканського рівнів, постанови Ради Міністрів УРСР, інструктивні листи, накази, розпорядження Міністерства освіти і науки України, постанови Кабінету Міністрів України тощо);

– *джерельно-документальні матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України) (Ф. 707 «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (Ф. 819 «Видавництво «Радянська школа» Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, м. Київ», Ф. 4631 «Республіканський учбово-методичний кабінет художнього виховання дітей Міністерства освіти УРСР», Ф.166 «Міністерство освіти України»);*

– *публіцистичні та довідково-статистичні видання* – «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Вопросы художественного образования», «Художник», «Образотворче мистецтво», «Мистецтво і освіта», «Підручник ХХІ століття», «Початкова школа», «Рідна школа», «Учительская газета», «Радянська освіта»; збірки статей «Проблемы эстетического воспитания», «Проблемы этики и эстетики», «Проблемы художественного

образования» «Проблемы школьного учебника», «Вопросы художественно-педагогического образования», «Проблеми сучасного підручника» тощо;

– *інтерпретаційно-дослідницькі* (статті, монографії, дисертації провідних науковців із досліджуваної проблеми та електронні ресурси);

– *бібліографічні покажчики* – «Друковані видання УРСР у... році» (1948–1990); «Список літератури, випущеної видавництвами УРСР за... рік» (1948–1960); «Книги видавництв України за... рік» (1961–1979);

– *довідники* («Стандарти з поліграфії і видавничої справи», «Словник книгознавчих термінів»);

– *навчальні програми для закладів загальної середньої освіти: Малювання*

(1955–1965), Образотворче мистецтво (1966–2004);

– *підручники, альбоми, методичні посібники* для учнів та вчителів із предметів «Малювання», «Образотворче мистецтво», інтегрованого курсу «Мистецтво», чинні упродовж досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Нижня межа дослідження – 1955–1956 н. р. – обумовлена затвердженням Міністерством освіти УРСР навчальної програми з предмета «Малювання» для учнів 1 – 6 -х класів та підготовкою перших пробних підручників для початкової школи.

Верхня межа – 2004 р. – визначається схваленням Національної концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, започаткуванням науково-дослідної експериментальної роботи зі створення цілісної моделі художньо-естетичної освіти й виховання в закладах загальної середньої освіти України шляхом апробації експериментальної програми інтегрованого курсу «Мистецтво», що зумовило нові підходи до відбору змісту й побудови структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів

полягає в тому, що в роботі *вперше*: розкрито предметно-змістові лінії дослідження проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX – початку XXI ст. у радянській і пострадянській історіографії; відповідно до визначених критеріїв обґрунтовано етапи й виявлено провідні тенденції розвитку досліджуваного феномена: I етап (1955–1966) – підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника; II етап (1967–1990) – розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти; III етап (1991–2004) – удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва; окреслено перспективи подальшого використання цінних ідей і набутого досвіду з визначеної проблеми в сучасних умовах (поглиблення реалізації дидактичних принципів; більш широке представлення діяльнісного й творчого компонентів змісту освіти, спрямування їх на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності; поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів тощо).

У процесі наукового пошуку *уточнено* суть понять «зміст загальної середньої освіти», «підручничознавство», «підручникотворення», «теорія шкільного підручника», «шкільний підручник», а також ключового терміна «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» (вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів); *конкретизовано* дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, психологічні та естетичні вимоги до шкільного підручника, критерії

оцінювання його якості.

Подальшого розвитку набули: питання генези проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці; ідеї провідних дидактів (В. Краєвський, І. Лернер, В. Лозова, В. Оконь, Є. Перовський, О. Савченко, М. Скаткін та ін.) щодо текстового і позатекстового компонентів підручників як засобу навчання; погляди педагогів, митців на мету, завдання, зміст художньо-естетичної освіти і виховання учнів загальноосвітніх шкіл.

Практичне значення одержаних результатів. Проведене дослідження спрямоване на вдосконалення змісту й поліпшення організації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти відповідно до сучасних вимог. Сформульовані в дисертації положення можуть слугувати підґрунтям для підготовки якісного навчально-методичного забезпечення освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», яка є підвалиною забезпечення художньо-естетичної освіти й виховання дітей шкільного віку.

Основні наукові результати проведеного дослідження *впроваджено* в освітній процес Державного вищого навчального закладу «Бердянський державний педагогічний університет» (довідка № 57-10/273 від 01. 03. 2018), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 16/03-а від 31.01.2018), Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка № 01/10-253 від 13. 03. 2018).

Теоретичні положення й узагальнення історико-педагогічного досвіду з питань підручникотворення, відбору, компонування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва *можуть бути використані* для підготовки лекцій, семінарських занять та організації самостійної роботи студентів художньо-графічних та мистецьких факультетів закладів педагогічної освіти; у процесі викладання таких дисциплін, як «Історія педагогіки», «Методика образотворчого мистецтва», «Історія образотворчого мистецтва», курсу за вибором «Шкільний підручник: змістовий, процесуальний, дидактичний аспекти».

Апробація результатів дисертації. Основні наукові результати дослідження оприлюднено на наукових конференціях і семінарах різних рівнів: *міжнародних* – «Приоритетные научные направления: от теории к практике» (Люблин, 2016), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (Харків, 2017), «Професійна педагогіка і андрагогіка: актуальні питання, досягнення та інновації» (Кривий Ріг, 2017), «Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури» (Харків, 2017); *всеукраїнських* – «Підготовка соціального педагога на засадах партнерства» (Харків, 2015), «Модернізація змісту освіти і науки в Україні: неформальна освіта для дорослих» (Хмельницький, 2015).

Наукові положення та висновки дисертації обговорювалися та дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди упродовж 2015–2018 рр.

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 11 одноосібних публікаціях, із них 5 статей опубліковано в наукових фахових виданнях України, 1 – у міжнародному періодичному виданні, 5 тез доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (471 найменування, із них 51 архівна справа), 16 додатків (на 20 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 317 сторінок, із них основного тексту – 183 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Для цілісного усвідомлення суті тенденцій розвитку змісту навчальної літератури з образотворчого мистецтва в історико-педагогічній науці, характеру й способів залучення джерел, які відображають різні аспекти питання, аналізу наукових концепцій вважаємо необхідним уведення до змісту роботи розділу з висвітлення історіографії досліджуваної проблеми.

Історіографічний аналіз проблеми тенденцій розвитку змісту навчальної літератури з образотворчого мистецтва є важливою складовою історико-педагогічної науки. Спираючись на обґрунтування українського вченого Н. Гупана, зазначимо, що історіографія у широкому розумінні: «Це – системний аналіз та узагальнення великого масиву літератури, що видавалась з певної галузі наукового знання з метою висвітлення процесу розвитку науки та відповідних методів дослідження певного, досить великого за часом, історичного періоду» [36, с. 36]. У вузькому, – це «історіографія окремої проблеми, наприклад, розвитку школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (декількох десятиріч, століття)» [35, с. 13]. При розгляді питання історіографії у вузькому розумінні виокремлюються декілька значень наукової дефініції: історіографія в широкому розумінні, історіографія окремого питання, й історіографія досліджуваного періоду [31, с. 27]. У контексті даного дослідження, вважаємо за доцільне керуватися вузьким тлумаченням «історіографії». Доречним вважаємо використання підходу до структурування історіографічних джерел запропонованого Л. Березівською. Науковцем, у процесі власного дослідження, було виокремлено історико-педагогічну історіографію та історіографію інших наук [36, с. 15]. Вагомим у процесі роботи вважаємо розуміння суті проблемно-тематичної історіографії. Так, за переконанням професора Г. Іпполітова проблемно-тематична історіографія має окреслене

коло досліджуваних питань, зокрема: структурно-динамічні характеристики історичного відображення низки явищ, реконструкція процесу формування системи уявлень про досліджувані події в історичній науці. Найбільший інтерес для проблемно-тематичної історіографії має дисциплінарна, інституціоналізована історія феноменологія процесу історичного опису та його предметно-змістовні результати [55, с. 501-502]. Відповідно, до історіографічних джерел проблемно-тематичної історіографії можна віднести всі публікації та рукописні праці, що мають відношення до досліджуваної теми, яка стала об'єктом і предметом проблемно-тематичного історіографічного дослідження: «джерела, що містять інформацію про творчість і життя відомих істориків, про виникнення і розвиток історичної освіти і науки, про характерну кожній епосі політичну та наукову думку» [53, с. 189].

Водночас, для аналізу історіографії окресленої проблеми нами було застосовано хронологічний підхід до систематизації історико-педагогічних робіт, ураховуючи генезис проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у період другої половини ХХ–початку ХХІ століття.

Застосування хронологічного підходу дозволяє з'ясувати розвиток історико-педагогічної науки, основних наукових концепцій учених на кожному конкретному етапі й у цілому за досліджуваний нами період. Зупинимось більш детально на аналізі історіографічних праць з проблеми тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, враховуючи виокремлені підходи.

Дослідження шкільного підручника з мистецьких дисциплін у радянські часи відбувалося на перетині педагогічного, історичного, мистецтвознавчого та книгознавчого контекстів.

Окремі аспекти книгознавства знаходимо у роботах мистецтвознавців А. Бакушинського «Художня організація шкільного життя» (1921) [5] А Луначарського «Наші завдання у галузі художнього життя» (1921) [73];

психолога М. Рубінштейна «Естетичне виховання дітей» (1924) [93]; педагогів: Б. Єсіпова «О новом учебнике» (1924) [41] та Н. Крупської.

У наукових статтях Н. Крупська аналізувала дитячу навчальну літературу, висловлювала вимоги до неї, подавала побажання до змісту підручників для школи. У рецензії на навчальну книгу для учнів початкової школи П. Блонського «Красная зорька» (1923) [10] авторка наголошувала, що шкільна навчальна література для дітей повинна відповідати сучасному життю, описувати реальні події і явища. У виступі «Об учебнике и детской книге для I ступени: Речь на I Всероссийской конференции по учебной и детской книге» (1926) [87] Н. Крупською було висловлено конкретні вимоги до змісту шкільного підручника для учнів шкіл I ступеню. Такі, як: підібраний у правильній послідовності матеріал, помірні можливостям школярів та різноманітні за місцем виконання завдання, цікаві ілюстрації, які розширюють світогляд дитини. У роботі «Підручник у масовій школі» (1926) [63] Н. Крупська особливо вимогливо поставилася до аналізу завдань у підручнику. Так, на її переконання, пропонована кількість завдань для учнів має бути обмежена до 2-х – 3-х, які б доповнювали одне одного; відповідали силам та знанням учнів; не потребували знаних затрат у часі; логічно розміщені та інше [63, с. 184-188]. Тема вимог до шкільного підручника знайшла висвітлення у низці інших робіт Н. Крупської, як приклад: «Хороший підручник політехнічній школі» (1933) [63, с. 592-607].

Аналіз ілюстрування шкільних підручників, що були видані 1932-го року, та вимог до них було розроблено К. Кузьмінським «Ілюстрування навчальної книги» (1933) [68]. Автором було запропоновано вимоги до ілюстрування підручників з окремих навчальних предметів (мови, літератури, букварів, суспільствознавства, географії, природознавства) відповідно до їх специфіки, структуровано ілюстрації за темами (жанрові сцени, портрети, тварини, рослини, архітектурні зображення, зображення машин та їх деталей, креслення та схеми, діаграми та картограми, карти та плани, карикатури книжкові прикраси). Як висновок К. Кузьмінським зазначилися недоліки в

ілюстраціях шкільних підручників 1932-го року та їх причини, надавалися методичні рекомендації авторам та приклади вдалих ілюстрацій [68].

У контексті предметного поля нашого дослідження цінними є праці, які стосуються видавничої справи, якісного політехнічного оформлення підручників, шляхів забезпечення підручниками учнів: К. Свердлова «Радянський підручник за 10 років» (1929) [98], В. Морозова «З історії радянського підручника» (1931) [82], В. Павловського «Основні хиби у побудові підручника для політехнічної школи» (1933) [88]. Показово, що названі автори зробили спробу створити періодизацію розвитку радянського підручника.

Дослідження шкільного підручника, призупинені у роки Другої світової війни, розширюються і поглиблюються у 50-ті роки ХХ ст. Низку статей про методичні, психологічні і гігієнічні вимоги до навчальної книги опубліковано на сторінках «Известий Академии педагогических наук РСФСР», випуск № 63 [78; 79; 89]. Першою ґрунтовною спробою аналізу науково-методичних підходів до шкільних підручників можна вважати публікацію Є. Перовського «Методична побудова і мова підручника для середньої школи» (1955) [89], роботу Н. Менчинської «Психологічні вимоги до підручника» (1955) [78], публікацію Л. Михайлової «Гігієнічна оцінка зовнішнього оформлення підручників і навчальних книг для 1–10 класів середньої школи» (1955) [79].

У контексті вітчизняної книжкової справи стан навчального книговидавництва в історичному дискурсі було відображено у працях «Книга і друкарство на Україні» (1964) [56], «Книга Радянської України» (1974) [80], «Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки» (1965) [30].

Починаючи з 1950-х років, з'являються праці, які стосуються історії художньої освіти. Роботу «Питання художньої освіти: сторінками вітчизняної періодики останньої чверті ХІХ століття» Ю. Турченко (1959) [103] було присвячено актуальним проблемам шкільної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах останньої чверті ХІХ століття. У змісті автор зазначив низку журналів: «Вестник изящных искусств», «Народная школа», «Семья и

школа», «Образование», у яких аналізувалися питання значущості малювання, як навчального предмета, завдання художньої освіти, методи викладання, програми, наочні посібники, методичні посібники й керівництва, педагогічні кадри, приміщення для занять, нові школи мистецтв. Аналізувалася робота з'їздів, виставкова діяльність, конкурси, музеї і т.д.

Грунтовною є робота «Короткі замітки з історії підготовки вчителів з малювання для загальноосвітньої школи» А. Трисельова (1964) [102]. На основі матеріалів Центрального державного історичного архіву Ленінграду (нині Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга) А. Трисельов подавав відомості про передумови включення малювання до планів навчальних закладів на початку XVIII століття, зокрема Санкт-Петербурзького воєнного шпиталю, Карповської школи Феофана Прокоповича, Кадетського корпусу, гімназії при Академії наук та ін.; спираючись на статuti, виокремлював дату введення малювання у коло загальнообов'язкових до вивчення предметів повітових училищ і гімназій – 1804 рік та дату включення малювання до переліку предметів до вивчення у загальноосвітніх школах – 1918 рік. А також, автор аналізував причинно-наслідковий зв'язок між запровадженням малювання до навчальних закладів та підготовкою фахівців з цього предмета. Однак попри широке коло висвітлених питань, автор не ставив за мету огляд навчально-методичної літератури для педагогів та учнів.

Низку шкільних навчальних посібників з малювання (30–40-х років XX століття) було виокремлено у роботі В. Щербакова «Образотворче мистецтво» (1969) [105]. Так у праці є посилання на посібники: Д. Кардовського, В. Яковлева, К. Корнілова «Посібник з малювання» (1938); «Підручник малювання і живопису» Всерадянського дому народної творчості (1939); Н. Радлова «Малювання з натури» (1938); П. Павлінова «Графічна грамота» (1939). В. Щербаковим характеризувалася академічна система малювання в історичному контексті; діяльність окремих художників, чиї переконання позначилися на становленні методики з малювання, наприклад,

П. Чистякова [105, с. 5-28].

Активні дослідження шкільного підручника у вітчизняній педагогіці, що були розпочаті у середині ХХ століття, знайшли відображення у формуванні теорії шкільного підручника, а також у виданні серії випусків «Проблеми шкільного підручника» (усього 22 збірки) за ред. Д. Зуєва: «Структура підручника» (№3, 1975), «Підручник в системі засобів навчання» (№ 4, 1976), «Методи аналізу і оцінки підручника» (№ 5, 1977), «Питання теорії підручника» (№ 6, 1978), «Питання підвищення виховної ролі підручника» (№ 7, 1979), «Про конструювання підручника» (№ 8, 1980), «Про специфіку підручників літератури, історії, суспільствознавства, географії, біології» (№ 9, 1981), «Підручники для національних шкіл» (№ 10, 1982), «Про специфіку підручників початкової школи» (№ 11, 1982), «Специфіка підручників з математики, фізики, астрономії, хімії, креслення і трудового навчання» (№ 12, 1983), «Спецвипуск: Матеріали VII зустрічі представників навчально-педагогічних видавництв соціалістичних країн» (№ 13, 1982-1983), «Про специфіку мовленнєвих підручників» (№ 14, 1984), «Типологія шкільних підручників» (№ 15, 1985), «Про шляхи удосконалення методичних посібників для вчителів» (№ 16, 1986), «Спецвипуск: Матеріали IX наради представників навчально-педагогічних видавництв соціалістичних країн» (№ 17, 1986 - 1987), «Мова і стиль шкільних підручників» (№ 18, 1988), «Історія шкільних навчальних книг» (№ 19, 1990), «Матеріали Загальнорадянської конференції «Теорія і практика створення шкільних підручників» (№ 20, 1991).

Зміст випусків наочно демонстрував коло проблем, що обговорювалися. Зазначимо, що проблеми шкільного підручника з образотворчого мистецтва не стали темою жодного з випусків. Однак, один із останніх номерів (№ 9, 1990-го року) було присвячено історії створення шкільних навчальних книг. Показово, що у передмові В. Рокитянським значилося, що збірник є першим у вітчизняній літературі видавництвом, яке повністю присвячено історії шкільних навчальних книг. Як приклад, у збірнику опубліковувалися

матеріали з історії підручникотворення таких предметів, як: математика, фізика, хімія, біологія, астрономія, історія [91].

Дидактичні засади шкільних підручників та вимоги до них стали предметом дослідження інших науковців: І. Лернера [40; 55; 59; 69], Л. Занкова [48], В. Краєвського [58; 59], Ю. Бабанського [2; 3], В. Столетова [101; 102] та ін. Функції шкільного підручника були обґрунтовані в низці наукових робіт М. Скаткіна [40], І. Лернера [40; 55], В. Краєвського [58; 59], В. Монахова [81] та ін.

У кінці 70-х – упродовж 80-х років ХХ ст. побачили світ фундаментальні праці про навчальну книгу для середньої школи. Джерелами наукового пошуку стали публікації в періодичних вітчизняних виданнях 70-х – 80-х років. Значний масив робіт побачили світ на сторінках журналів «Вопросы художественного образования», «Художник», «Народное образование», збірниках статей «Проблемы эстетического воспитания», «Проблемы этики и эстетики», «Проблемы художественного творчества», «Вопросы художественно-педагогического образования»; газетах «Учительская газета», «Радянська освіта».

Низка робіт щодо конструювання шкільного підручника належить Н. Гончаровій «Видавнича методика оформлення підручників для середньої школи» (1976) [32], «Про наукові основи ілюстрування підручників» (1980) [33] та В. Ривчіну «Деякі особливості оформлення і конструкції підручника» (1986) [95]. Аспекти шкільного підручника розглядалися в наукових працях О. Боданської (підручник як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів, 1971 рік) [12], Т. Завади (система завдань підручника як засіб формування інтелектуальних умінь у школярів, 1989 рік) [47].

Питанням теорії шкільного підручника присвячено низку наукових праць відомого підручникомознавця Д. Зуєва, серед яких нами виокремлено «Шкільний підручник сьогодні і завтра» (1977) [52] та монографію «Шкільний підручник» (1983) [51], а також В. Бейлінсона «Арсенал освіти: характеристика, підготовка, конструювання навчальних видань» (1986) [6], В.

Беспалько «Теорія підручника: дидактичний аспект» (1988) [9].

Загальну вагомість образотворчого мистецтва підкреслювали ґрунтовні праці педагогів В. Кузіна «Основи навчання образотворчому мистецтву в загальноосвітній школі» (1972) [65], «Методика викладання образотворчого мистецтва у 1-3 класах» (1979) [64]; Б. Юсова «Проблеми художнього оформлення шкільного підручника» (1975) [106]. Так, у зазначеній статті Б. Юсов вдається до аналізу якості підручників із образотворчого мистецтва та музики. Автор ставить за нагальне питання: «Яким має бути підручник з образотворчого мистецтва?». Він зазначає, що висування узагальнених вимог до створення стабільного підручника з образотворчого мистецтва є важким через низку причин та характеризує кожну; надає своє бачення оптимального типу навчального підручника.

Заслуговуює на увагу й творчий доробок Б. Неменського: статті – «Мистецтво у школі» (1976) [84], «Основа духовного розвитку» (1973) [86], та ємкісна праця «Мудрість краси» (1987) [85]. У роботі «Мудрість краси» (1987) [85] Б. Неменський порушував вагомі та дискусійні питання естетичного виховання у загальноосвітній школі. Зокрема, підкреслював необхідність широкого введення мистецтва у шкільну практику.

Серед робіт з історії образотворчого мистецтва, в контексті яких досліджувалися б питання шкільних підручників із предмета «Образотворче мистецтво», слід виокремити праці М. Ростовцева, зокрема його роботу «Історія методів навчання малюванню. Російська і радянські школи малюнка» (1982) [92]. Автором розкриваються методи викладання малюнку на різних ступенях освіти, та що цінніше, – подається перелік програм, підручників та навчальних посібників, за якими відбувалося опанування предметами «малювання» та «образотворче мистецтво» у різні історичні часи.

Окремий пласт наукових розвідок радянської історіографічної досліджуваної проблеми складають праці, в яких автори вдалися до аналізу чинних підручників із образотворчого мистецтва. Так, у дисертації Л. Виходцевої «Формування у підлітків здатності до художнього зображення

природи (у процесі роботи з кольором)» (1984) [27] подавався наліз деяких навчальних підручників із образотворчого мистецтва 1950-1970-х років.

З історії мистецтв відзначимо роботу Л. Соколюк «До історії художнього життя Харкова. Еволюція харківської художньої школи в другій половині XVIII – на початку XX століття» (1987 р.) [99].

У пострадянський період з'являються праці, що склали міцне теоретичне підґрунтя нашого дослідження. Серед дидактів, чий студіювання вплинули на розуміння загального стану педагогіки і шкільництва в Україні, слід виокремити праці: Л. Вовк [24; 83], М. Євтуха [28; 29], С. Золотухіної [50], В. Вихрущ [18; 19; 20; 21; 22; 23]. Роботи, у яких висвітлено сучасні підходи до розробки теоретичних проблем педагогічної науки: В. Євдокимов [42], В. Лозова [70; 71].

Зазначимо, що у цей період дослідниками було підготовлено низку робіт, присвячених історичній ретроспективі становлення шкільних підручників із окремих дисциплін: Н. Кузьменко «Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997)» (1999) [66; 67], Я. Кодлюк «Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960-2000 рр.)» (2005) [57], І. Бай «Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина XIX – початок XX століття)» (2005) [4], Н. Богданець-Білоskalенко «Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX – 90-ті роки XX ст.)» (2008) [11], Л. Височан «Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958-1991 рр.)» (2008) [17], І. Вавілова «Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2008) [16], О. Бондар «Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)» (2011) [13].

Окремо виділимо праці О. Жосана, концепції якого набули поширення в останні роки XX століття. Автором аналізуються проблеми шкільного

підручника, змістове наповнення та структура навчальних видань, висуваються вимоги до сучасного підручника для загальноосвітньої школи [43; 44; 45; 46].

Водночас, у межах пострадянської історіографії активно розроблялися питання шкільної освіти в історичному аспекті: Л. Березівська «Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті» (2008) [7; 8], Л. Пироженко «Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття)» [90].

Історія мистецької вітчизняної освіти стала предметом дослідження: Е. Антоновича [1], В. Бутенка [14; 15], І. Красюк [60; 61], І. Малініної [74], Р. Шмагало [104], З. Гуріч [37; 38; 39], В. Ворожбіт [25; 26]. Окремо виділимо посібник І. Красюк «Нариси з історії розвитку художньої освіти в Україні в XIX – на початку XX ст.» [60].

Особливої уваги заслуговує праця С. Ломова та С. Аманжолова. «Методология художественного образования» (2011) [72]. Посібник складається з п'яти частин, цінними для нас є перші чотири. Так, перші дві частини присвячені методиці викладання малювання у дореволюційний період, інші дві частини, – викладанню цього предмета у радянські часи. Авторами аналізується вплив суспільно-політичної ситуації на шкільництво, еволюція методики художньої освіти, побіжно обґрунтовуються зміни у навчально-методичному забезпеченні та надається аналіз деяким посібникам та підручникам із образотворчого мистецтва.

В аспекті досліджуваної проблеми зацентруємо увагу на довіднику Е. Гуніної та В. Семенова «Теория и методика обучения изобразительному искусству: история и современность» (2012 р) [34]. У роботі представлена методика викладання образотворчого мистецтва у загальноосвітніх навчальних та спеціальних художніх закладах у хронологічному вимірі: від прадавніх часів до сучасності. Цінною є інформація, присвячена художній освіті XVI – XX ст., зокрема перелік та анотація до низки посібників із образотворчого мистецтва останньої чверті XX століття.

Зростання уваги до процесу створення підручників в умовах незалежної України спричинило запровадження Інститутом педагогіки АПН України у 1999 році періодичного видання «Проблеми сучасного підручника», яке наразі публікує статті з актуальних проблем підручничознавства різних дисциплін. Не менш цінними є статті мистецьких видань: журналів «Художник» та «Образотворче мистецтво».

Книгознавчий аспект із предметів «Образотворче мистецтво» та «Мистецтво» у зв'язку з реформуванням національного шкільництва постав у науковому дискурсі завдяки студіюванням Л. Масол [75; 77], аналіз змісту та структури освітньої галузі «Мистецтво» було здійснено К. Зінченко [49], Л. Русаковою [94], Л. Масол [76].

Таким чином, період пострадянської історіографії позначився активністю педагогічної науки у галузі підручничознавства. Низкою авторів було розроблено теоретичні положення щодо змісту шкільних підручників для загальноосвітньої школи. Окремі студіювання вітчизняних та зарубіжних авторів з методики викладання образотворчого мистецтва виокремили нагальні питання щодо якості підручника з «образотворчого мистецтва», підняли до обговорення тему розробки якісного навчально-методичного забезпечення предметів «Образотворче мистецтво» та «Мистецтво». Однак, серед надбань вітчизняної історико-педагогічної науки відсутні роботи, присвячені комплексному аналізу тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття).

Висновки до розділу 1

У розділі проведено аналіз історіографії проблеми дослідження за проблемно-тематичним та хронологічним принципами. Відповідно до проблемно-тематичного принципу використані доробки було розподілено на: а) дослідження, що відтворюють генезу українського шкільництва, в контексті якого відбувався розвиток підручничокства; б) історико-педагогічні розвідки, у яких розкриваються проблеми художньої шкільної освіти в історичній ретроспективі; в) праці, що висвітлюють проблеми становлення і розвитку шкільної навчальної літератури, зокрема з образотворчого мистецтва, що дозволило виявити закономірності, провідні тенденції та фактори, які позначилися на процесі шкільного підручникотворення. Застосування проблемно-тематичного підходу уможливило реконструкцію процесу формування системи уявлень про названий феномен та виокремлення низки предметно-змістових ліній у його дослідженні.

Хронологічний принцип до систематизації історико-педагогічних робіт було здійснено відповідно до етапів розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва (соціально-політичної та культурної ситуації; освітніх реформ у галузі шкільництва; розвитку мистецької шкільної освіти; провідних тенденцій розвитку підручникотворення): а) радянська історіографія (50-70-ті рр. та 80-90-ті рр.); б) пострадянська історіографія (з 1991 рік по теперішній час).

Отже, проведений історіографічний аналіз дає підстави для висновку, що, незважаючи на широкий і різноплановий спектр предметно-змістових ліній у вивченні досліджуваної проблеми у межах радянської і пострадянської історіографії, у науковому просторі сучасності відсутні роботи, у яких би подавалася цілісна характеристика тенденцій розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у період другої половини XX – початку XXI століття. Необхідність заповнення прогалин в історико-

педагогічному знанні зумовила проведення цілісного ретроспективного аналізу окресленої проблеми.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Антонович Є. А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1997. 24 с.
2. Бабанский Ю. К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 17-34.
3. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды. М. : Педагогика, 1989. 558 с.
4. Бай І. Б. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина XIX - початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.
5. Бакушинський А. Художественная организация школьной жизни. Избранные искусствоведческие труды. М. : Советский художник, 1981. 352 с.
6. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. М. : Книга, 1986. 286 с.
7. Березівська Л. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). *Шлях освіти*, 2007. № 4. С. 42–47.
8. Березівська Л. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х –початок 50-х рр. XX століття). *Освіта та педагогічна наука*, 2013. № 4 (159). С. 59-66.
9. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект М. : Педагогика, 1988. 160 с.

10. Блонский П. П. Рецензия. Красная зорька. Первая книга для чтения в сельской школе. Научно-педагогической секцией государственного ученого совета рекомендована для школ I ступени. М. – Пг., ГИЗ, 1923. 23 с.
11. Богданець-Білокаленко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.) : монографія / Київ : Славутич-Дельфін, 2014. 152 с.
12. Боданська О. Я. Підручник як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів (на матеріалі підручників історії та географії для 5-8 класів) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 1971. 252 с.
13. Бондар О. В. Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2011. 20 с.
14. Бутенко В. Г. Художньо-естетична освіта молоді та шляхи її модернізації / *Вісник Запорізького національного університету* : зб. наук. ст. Серія : Педагогічні науки / голов. ред. Л. І. Міщик. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2005. С. 18–23.
15. Бутенко В. Г. Художнє середовище як умова формування естетичної культури учнівської молоді. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*. Вип. 8. Миколаїв: МДУ, 2004. С. 213-217.
16. Вавілова І. В. Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина XIX - початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Харківський держ. пед. ін-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2008. 22 с.
17. Височан Л. М. Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958- 1991рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

18. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : проблеми розвитку теорії / За ред. Л. П. Вовк: В 2–х частинах. ч. 1. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2000. 433с.; ч. 2. – Тернопіль : ТАЙП, 2009. 430 с.
19. Вихрущ В. О. Історія педагогіки. Навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Вихрущ. Тернопіль : ТАЙП, 2015. 411 с.
20. Вихрущ В. О. Навчальний діалог у контексті вітчизняної початкової освіти другої половини XX – початку XXI ст. Монографія. Тернопіль : Крок, 2016, 351 с.
21. Вихрущ В. О. Основи наукових досліджень у галузі педагогіки: підручник. Тернопіль : Крок, 2017. 340 с.
22. Вихрущ В. О. Підручник для вищої школи як комплексна інформаційна модель підготовки майбутнього вчителя. *Наукові записки Рівненського державного педагогічного інституту*. 2014. № 9. С. 18–26.
23. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 38 с.
24. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20–ті роки XX ст.) : автореф. дис. ...д-ра. пед. наук : 13.00.01 / Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К. : УДПУ, 1996. 49 с.
25. Ворожбіт В. В. Становлення та розвиток уявлень про образотворче мистецтво як загальноосвітній предмет в історії вітчизняної педагогічної думки. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків : ХДПУ, 1999. Вип. 4. С. 55-58.
26. Ворожбіт. В. В. Теорія і практика навчання образотворчого мистецтва учнів початкових шкіл Слобожанщини (кінець XIX - початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук. :13.00.01 / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Х. : Б.в., 2001. 200 с.

27. Выходцева Л. Формирование у подростков способности к художественному изображению природы (в процессе работы с цветом) [Электронный текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. М. : РГБ, 2006. 167 с.
28. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні : Навчальний посібник. К. : Інтел, 1995. 168 с.
29. Галузинський В. М., Євтух. М. Б. Педагогіка: теорія та історія : навч. посібник. К. : Вища школа, 1995. 237 с.
30. Гнатюк Д. І. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. Київ : Політвидав України, 1965. 190 с.
31. Голубнича Л. О. Історіографія дидактики вищої школи Східного регіону України (друга половина ХХ - початок ХХІ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 2015.
32. Гончарова Н. А. Рывчин В. И. Издательская методика оформления учебников для средней школы. *Изд. дело* : науч.-информ. сб. 1976. № 9. С. 1– 18.
33. Гончарова Н. О научных основах иллюстрирования учебников. *Проблемы школьного учебника*. М.: Просвещение. 1980. Вип. 8. С. 165-185.
34. Гунина Е. В., Семёнов В. Н. Теория и методика обучения изобразительному искусству: история и современность : справочник. Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2012. 98 с.
35. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. К., 2001. 39 с.
36. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. К. : А. П. Н., 2002. 224 с.
37. Гуріч З. Особливості підготовки вчителів образотворчого мистецтва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Молодь і ринок*. 2014. № 9. С. 141- 145.

38. Гуріч З. Розвиток художньої освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / *Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка. Сер. : Педагогічні науки*. 2015. Вип. 139. С. 176-179.
39. Гуріч З. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва в спеціалізованих закладах освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2014. № 10(1). С. 253-258.
40. Дидактика средней школы / под ред. М. Н. Скаткина, И. Я. Лернера. М., 1975. 304 с.
41. Есипов Б. О новом учебнике. *На путях к новой школе*. 1924. № 3. С. 7–10.
42. Євдокимов В. І, Прокопенко І. Ф. Теоретичні основи педагогічної технології. Харків : Основа, 1995. 105 с.
43. Жосан О. Е. Методи аналізу шкільного підручника: теоретичний аспект. *Вісник післядипломної освіти*. Київ: УМО НАПН України, 2011. Вип 2. С. 53- 60
44. Жосан О. Е. Історіографія проблеми розвитку вітчизняної шкільної навчальної літератури в 20-х – 80-х роках XX століття. Педагогіка вищої та середньої школи. 2013. Вип. 39. С. 314-319.
45. Жосан О. Е. Шкільна навчальна література: теорія і практика : довідник. Кіровоград : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського»; Імекс-ЛТД, 2014. 156 с.
46. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути. Управління школою. 2012. № 13; 14; 15. С. 73-77.
47. Завада Т. А. Система заданий учебника как средство формирования интеллектуальных умений у школьников (на материале 181 предметов гуманитарного цикла в 4-6 классах): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. К., 1989. 205 с.
48. Занков Л. Некоторые вопросы теории учебника для начальных классов. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 34-46.

49. Зінченко К. В. Аналіз змісту та структури освітньої галузі «Мистецтво». *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Філософія*. 2013. Вип. 41(1). С. 292-300.
50. Золотухіна С. Т. Розвиток ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України : навч. посібник для студ. пед. закладів. Харківський педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. - Х. : Б. В., 1994. 108 с.
51. Зуев Д. Д. Школьный учебник. М.: Педагогика. 1983. 240 с.
52. Зуев Д. Школьный учебник сегодня и завтра. *Учительская газета* 1977. 4 июля. № 84.
53. Ипполитов Г. М. Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые подходы к их анализу. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2011. Т. 13. № 3. С. 501-509.
54. Інститут модернізації змісту освіти: Відділ з проведення конкурсів навчальної літератури. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-z-provedennya-konkursiv-navchalnoji-literatury/> (дата звернення: 02.02.2018).
55. Каким быть учебнику: дидактические принципы построения / Под ред. И. Я. Лернера и Н. М. Шахмаева. М. : Просвещение, 1992. 432 с.
56. Книга і друкарство на Україні / за ред. П. Попова. Київ : Наук. думка, 1964. 314 с.
57. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): Автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. К., 2005. 40 с
58. Краевский В. Разработка теоретических основ учебника как часть научного обоснования обучения. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 7-18.
59. Краевский В., Лернер И. Дидактические основания определения содержания учебника. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 34-50.

60. Красюк І. О. Нариси з історії розвитку художньої освіти в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.: навчально-методичний посібник. Вид. 2, доп. і перероб. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2012. 223 с.
61. Красюк І. О. Художня освіта на Лівобережній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кіровоградський держ. пед. ун-т імені В. Винниченка. Кіровоград, 2013. 20 с.
62. Крупская Н. К. Из атеистического наследия. Академия наук СССР. М. : Наука, 1964. С. 190-200.
63. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. Обучение и воспитание в школе / Под ред. Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, Н. А. Константинова. М. : Изд-во АПН, т. 3, 1959.
64. Кузин В. С. Методика преподавания изобразительного искусства в 1-3 классах: пособие для учителей. 2-е изд. М. : Просвещение, 1979. 220 с.
65. Кузин В. С. Основы обучения изобразительному искусству в общеобразовательной школе. Пособие для учителей. М. : Просвещение, 1972. 270 с.
66. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 14 с.
67. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01., 1999. 167 с.
68. Кузьминский К. С. Иллюстрирование учебной книги М. : Гос. учебно-пед. изд.-во, 1934. 152 с.
69. Лернер И. Состав содержания образования и пути его воплощения в учебнике. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 46-65.
70. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. 2-е вид., доп., Харків : «ОВС», 2000. 175 с.

71. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: «ОВС», 2002. 400 с.
72. Ломов С., Аманжолов С. Методология художественного образования: Учебное пособие. М. : МПГУ, 2011, 188 с.
73. Луначарский А. Наши задачи в области художественной жизни: Статья первая. *Красная новь*, 1921. № 1. С. 146–157.
74. Малиніна І. Підготовка педагогічних кадрів у Харківських та Київських художніх школах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. канд. пед. наук. : 13.00.01. / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Х., 2006. 258 с.
75. Масол Л. М. Концептуальні засади формування змісту загальної мистецької освіти в контексті держ. стандартів. URL : library.udpu.org.ua. (дата звернення: 13. 02. 2017).
76. Масол Л. М. Особливості впровадження програми «Мистецтво» у контексті предметно-інтегрованої освіти. *Початкова школа*, 2003. № 4. С. 42- 44.
77. Масол Л. М. Художньо-педагогічні технології в основній школі: єдність навчання і виховання : метод. посіб. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 178 с.
78. Менчинская Н. А. Психологические требования к учебнику: методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы. *Изв. Акад. пед. наук РСФСР*. 1955. Вып. 63. С. 140–168.
79. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для 1–10 классов средней школы. *Известия Изв. Акад. пед. наук РСФСР*. 1955. Вып. 63. С. 169–191.
80. Молодчиков О. В. Книга Радянської України. Київ : Політвидав України, 1974. 176 с.

81. Монахов В. М. Освітній потенціал радянської школи. Київ: *Радянська школа.*, 1984., № 11. С. 16–23.
82. Морозов В. В. Из истории советского учебника. *За большевистский учебник.* 1931. № 10–11. С. 15–21.
83. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятиріччі / Ред. кол.: В. Ю. Тараненко, Л. П. Вовк та ін. К. : Вища школа, 1981. 335 с.
84. Неменский Б. Искусство в школе. *Учительская газета.* 1976. 9 дек. № 146.
85. Неменский Б. Н. Мудрость красоты. М. : Просвещение, 1987. 255 с.
86. Неменский Б. Основа духовного развития. *Учительская газета* 1973. 22 мар. № 35.
87. Об учебнике и детской книге для I ступени: Речь на I Всероссийской конференции по учебной и детской книге (1926) // Педагогические сочинения: В 9 т. т. 3. М., 1959. 240 с.
88. Павловський В. Основні хибі у побудові підручника для політехнічної школи. *Комуністична освіта.* 1933. № 5. С. 47–55.
89. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы/ Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР/ *Известия Академии педагогических наук РСФСР.* 1955. № 63. С. 3–139.
90. Пирожено Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. XX століття): Монографія. К. : Педагогічна думка, 2013. 304 с.
91. Проблемы школьного учебника: сб. ст., ред. кол. : Д. И. Трайтак; сост. В. Р. Рокитянский. М., 1990. Вып. 19, 415 с.
92. Ростовцев Н. Н. История методов обучения рисованию. Русская и советская школы рисунка. М. : Просвещение, 1982. 240 с.

93. Рубінштейн М. М. Естетичне виховання дітей. Вид. 3, випр. М. : Т-во В. В. Думнов, наслідн. бр. Салаєвих, 1924. 118 с.
94. Русакова Л. Інтегративна методологія в сучасній художній освіті. *Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29(3). С. 170-178.
95. Рывчин В. Некоторые особенности оформления и конструкции учебника. *Проблемы школьного учебника*. М.: Просвещение, 1980. Вип. 8. С. 151-165.
96. Савченко О. діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися. *Український педагогічний журнал*. 2015. №1. С. 85-98.
97. Савченко О. Реформування змісту початкової освіти. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4-8.
98. Свердлова К. Советский учебник за 10 лет. *Народное просвещение*. 1929. № 5. С. 30–33.
99. Соколюк Л. Д. К истории художественной жизни Харькова. Эволюция Харьковской художественной школы во второй половине XVIII – начале XX века: дис. ... канд. Искусствоведения. : 17.00.04 / Л.: Акад. худож. СССР, 1987. 186 с.
100. Столетов В. Выше уровень идеологического воспитания. *Учительская газета*. 1979. 23 окт. № 127.
101. Столетов В. О научных основах отбора содержания образования для учебников. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 6-17.
102. Триселёв А. В. Краткий очерк истории подготовки учителей рисования для общеобразовательных школ. Вопросы теории, истории и методики преподавания художественно-графических дисциплин. Московский государственный педагогический институт имени В. И. Ленина, М. 1964. С. 223-250.
103. Турченко Ю. Я. Вопросы художественного образования; по страницам отечественной периодики последней четверти XIX в. К.: Изд-во АН УССР, 1959. 52 с.

104. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 17.00.06 / Львів. нац. акад. мистец. Львів : ЛНАМ, 2005. 44 с.
105. Щербаков В. Изобразительное искусство. М. : Просвещение, 1969. 272 с.
106. Юсов Б. П. Проблемы художественного оформления учебника. *Вопросы совершенствования школьного учебника* М. : Просвещение, 1975. С. 71-84.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМА ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Проблема змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, відповідно до мети дослідження, потребує комплексного розгляду. Зважаючи на це, у першому розділі роботи приділено увагу змістовим, процесуальним та дидактичним аспектам процесу підручникотворення. У роботі акцентовано увагу на тому, що зміст загальної середньої освіти знаходить відображення як у навчальних планах, програмах, так і підручниках та посібниках, що зумовило появу, з одного боку, окремої наукової галузі – «Підручничознавства», з іншого, – напряму педагогічних досліджень – «Теорії шкільного підручника». З'ясовано суть базових понять дослідження: «зміст загальної середньої освіти», «шкільний підручник», «підручничознавство», «теорія шкільного підручника», «підручникотворення», «шкільний підручник із образотворчого мистецтва». Визначено вимоги до змісту шкільних підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво» в контексті реформування загальної середньої освіти в Україні. Виявлено, що психолого-педагогічною наукою розроблено універсальні вимоги до змісту шкільного підручника, які в роботі класифіковано на дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, естетичні. Розкрито генезу проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці.

2.1. Змістові, процесуальні та дидактичні аспекти підручникотворення

Зміст шкільної освіти це – один із головних елементів у структурі процесу навчання. Він охоплює такі компоненти, як когнітивний (система

знань про природу, суспільство, мислення, техніку, способи діяльності, відбиті в поняттях, категоріях, принципах, законах, закономірностях, фактах, ідеях, концепціях, гіпотезах, теоріях); досвід здійснення способів діяльності, тобто система інтелектуальних і практичних умінь, навичок; досвід творчої діяльності, який забезпечував би подальший розвиток культури людства; досвід емоційно-ціннісного ставлення [71, с. 274]. Зміст освіти має історичний характер і відзначається цілями, завданнями освіти на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, знаходить своє відображення у навчальних програмах, навчальних планах, навчально-методичних комплексах з предмета, зокрема у посібниках та підручниках [71, с. 252]. Таким чином, реалізація змісту освіти передбачає створення якісних підручників зі шкільних навчальних предметів.

Проблема створення якісного підручника тісно пов'язана із теорією та практикою підручникотворення на конкретному етапі розвитку загальної середньої освіти [23, с. 3].

Питання якості шкільного підручника є предметом вивчення «Теорії шкільного підручника» – сфери педагогічних студіювань, що досліджує дидактичні та методичні особливості шкільної навчальної літератури, а також аспекти конструювання підручника як виду видання (поліграфічна якість оформлення, дизайн, ілюстративний ряд тощо), тобто розвивається на перетині дидактики і книгознавства [23, с. 3] та «Підручничознавства» – галузі науки, що вивчає проблеми навчальної книги, розкриває характер, сутність і зміст підручника, основні закономірності його створення, умови, форми і шляхи підвищення якості підручника, взаємозв'язок між різними типами, видами і формами підручників, вплив підручника на розвиток науки, на ефективність освіти, виховання, розвитку тощо [37, с. 55].

Підручничознавство спирається на Закон України «Про видавничу справу» [105], Державні санітарні правила і норми, гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей, ГОСТ 29.6-2002 «Видання для дітей. Поліграфічне виконання» [23], ГОСТ 29.2-97 «Підручники і навчальні посібники для загальноосвітніх шкіл та інших типів середніх навчальних

закладів. Поліграфічне виконання» [22].

Міністерство освіти і науки України, відповідно до Закону України «Про освіту» [113], як уповноважений державний орган гарантує забезпечення, підготовку й друк підручників, посібників, методичної літератури для закладів загальної середньої освіти, ухвалює їхнє видання, через місцеві органи управління освітою формує замовлення на навчальну літературу; ухвалює та затверджує типові списки обов'язкового навчального обладнання (у тому числі корекційного) та іншого, навчально-методичних та навчально-наочних посібників, підручників, художньої та іншої літератури; організовує забезпечення педагогічних працівників підручниками, посібниками та методичною літературою. Зазначене вище, підкріплюється положенням «Про конкурсний відбір проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів» [110].

У контексті досліджуваного питання вартий уваги той факт, що в Україні при Інституті модернізації змісту освіти працює «Відділ науково-методичного забезпечення видання навчальної літератури» та «Відділ з проведення конкурсів навчальної літератури» [46].

Серед завдань «Відділу науково-методичного забезпечення видання навчальної літератури»: проведення наукових досліджень системи забезпечення підручниками закладів загальної середньої освіти в економічно розвинених країнах, здійснення порівняльного аналізу та надання науковообґрунтованих рекомендацій щодо підвищення якості навчальної літератури та удосконалення системи забезпечення підручниками [45].

Відділ із проведення конкурсів навчальної літератури реалізує державну політику в царині освіти. Він забезпечує школи сучасною навчальною літературою шляхом конкурсного відбору проектів підручників, що включає: збір даних, аналіз, прогнозування питання забезпечення середніх загальноосвітніх навчальних закладів вітчизняними підручниками сучасного зразка; проведення нормативно-методичного та інформаційно-аналітичного моніторингу якості книговидавничої роботи; розробку, апробацію та

проведення всеукраїнських конкурсів навчальної літератури [44].

Також діяльність відділу сприяє організації та проведенню науково-методичних заходів щодо підготовки вчителів, методистів, науковців, які проводять науково-методичну, психолого-педагогічну та антидискримінаційну експертизу навчальних видань. Фахівці відділу аналізують, узагальнюють та впроваджують провідні ідеї у галузі книговидавництва. Так, 2016 року Національною академією педагогічних наук України разом із Міністерством освіти і науки України розроблено інструктивно-методичні матеріали з метою підвищення якості експертизи підручників для навчальних закладів загальної середньої освіти [30].

До критеріїв оцінювання якості підручника і навчально-методичного комплексу в цілому фахівці НАПН України відносять: відповідність змістового і процесуального складників державним вимогам; індивідуалізацію освіти шляхом розробки системи різнорівневих завдань, які дають змогу побудувати диференційоване навчання на основі індивідуальних освітніх маршрутів; проблемний виклад матеріалу; таку структуру навчального матеріалу, яка дає змогу самостійно здобувати знання; створення умов для самоосвіти і формування прийомів самостійної роботи й самоконтролю; наявність вказівок на форми і методи роботи з підручником, можливість одночасної роботи з підручником й іншими засобами навчання; відповідність віковим особливостям учнів, яка позначається на наявній системі завдань, їхньому творчому характері, що активізує пізнавальну діяльність, а також завдань рефлексивного характеру [30, с. 58].

Критерії якості новітнього шкільного підручника стали предметом дослідження громадських діячів, педагогів та науковців. Актуальною на сьогодні вважаємо думку В. Монахова [89, с. 16-23], який зазначав, що підручник має заохочувати до самоорганізації, самоосвіти, до застосування вмінь і навичок на практиці. Матеріал, поданий у підручнику, повинен мати вигляд системи знань та забезпечувати формування діалектико-матеріалістичного світогляду.

Вимоги до підручника в контексті національного виховання розглядала Т. Філіппова. Створення підручників має ґрунтуватися на використанні найкращих традицій національної педагогіки, на врахуванні психолого-педагогічних здібностей учнів, їхнього віку, – зазначала авторка. Підручник має бути насичений розвивальними іграми, вправами і завданнями, виконання яких потребує творчого підходу [147, с. 41-43].

До зазначених критеріїв дослідник І. Підласий додає, що: сучасні вимоги до підручників, зумовлені цілями освіти, навчальною програмою з предмета, дидактичною теорією, є багатограними та суперечливими. Зокрема, І. Підласий зазначає, що хороший підручник має відповідати всім вимогам, висунутим до змісту навчання, бути цікавим для учнів, по змозі коротким, зрозумілим, якісно ілюстрованим, мати гарне оформлення, забезпечувати можливість введення нового без порушення основи [98, с. 132-133]. О. Пометун, Н. Гупан поділяють позицію І. Підласого. На їхнє переконання, вимоги до змісту підручника залежать від вимог освіти: якщо метою освітньої діяльності є передача системи знань, уявлень та цінностей учням, то підручник набуватиме відповідних характеристик; якщо, окрім знань, нас цікавить формування в учнів певних умінь і навичок, то ці характеристики змінюватимуться. Однак, за умови пріоритету у розвитку особистості дитини, зокрема особистісно орієнтованого або особистісно центрованого навчання, обов'язковим у підручнику є компоненти, що здійснюють вплив на емоційний стан школяра, його цінності, мислення, культуру тощо. Зазначимо, що у підручнику є можливим використання декількох підходів [102, с. 565]. Окрім того, зазначені автори вважають, що сучасний підручник – це складний комплекс, що формується з текстового і позатекстового структурних компонентів, які відбираються та розміщуються окремими темами у відповідності до навчального матеріалу [102, с. 567].

Протилежна думка у науковця В. Чайки. Він зазначає, що підручник має бути одночасно стабільним (сприяти рівновазі між елементами змісту, відносній постійності провідних теорій науковців) і динамічним (без зміни

основи, створити можливість додавання до тексту нових елементів знань) [151].

Узагальнену характеристику вимогам до шкільного підручника надає І. Малафійк. У підручнику «Дидактика» науковець обґрунтовує такі вимоги: «розкривати предмет науки, даючи опис, пояснення, передбачення і прогнозування явищ, фактів, процесів, об'єктів; пояснення сутності предмета вивчення, рух від явища до сутності є фундаментальним законом у розкритті предмета вивчення» [77, с. 251]. Його думку цілком поділяє А. Хуторський: «Матеріал підручника повинен сприяти дослідній і творчій діяльності учня, стимулювати його до співставлення різних точок зору та підходів; формувати особистісну позицію учнів щодо матеріалу. Надзавдання підручника, на думку автора, – надати допомогу у забезпеченні особистісного розвитку учня стосовно досліджуваного курсу» [150, с. 14].

Враховуючи вищевикладене, цінною є думка Л. Рябовол. Науковець аналізує вимоги до сучасного підручника з правознавства, та зазначає, що сучасний підручник повинен бути достатньо інформативним та емоційним у поданні навчального матеріалу, щоб учні отримали поглиблену інформацію про явища і процеси, які вивчаються. Комплексність, універсальність, інтегрованість і багатофункціональність підручника також є його ознаками, що визначають ефективність у процесі вирішення ним навчальних завдань та урізноманітнення видів навчальної діяльності учнів. Він має відповідати сучасним технічним, психолого-педагогічним, санітарно-гігієнічним, ергономічним і нормативним вимогам Держстандарту України [130, с. 556]. Так, відповідно до розпорядження «Стандарти змісту та оформлення навчально-методичної та наукової літератури» [122] підручник має відповідати високому науково-методичному рівню, мати необхідну довідкову складову. Навчальний матеріал слід пов'язувати з практичними завданнями, мають простежуватися тісні міжпредметні зв'язки. Доречно, щоб виклад матеріалу вирізнявся достовірністю та чіткою логічною послідовністю. Компонування підручника, наявність термінів, засоби включення до змісту

нових дифініцій, застосування засобів наочності мають бути націлені на те, щоб передати учням певну інформацію, навчити їх самостійному користуванню книгою, захопити, викликати інтерес до предмета [122, с. 7-8].

Ми поділяємо думку Л. Рябовол та вважаємо, що, окрім зазначеного, сучасний підручник має враховувати потреби учнів, базуватися на навчальному діалозі, співпраці та співтворчості між учнями та учителем. Водночас, він має бути створений з турботою про фізичне та емоційне благополуччя школярів. Вагомим складником є стимулювання розвитку і саморозвитку учнів.

На сучасному етапі розвитку українського шкільництва, плеядою науковців визначено певні недоліки чинних шкільних підручників. Зокрема, О. Жосан, спираючись на думку К. Баханова, недоліками українських шкільних підручників вважає: «переважання авторського тексту, енциклопедичність змісту, брак творчих завдань, слабе методичне навантаження ілюстрацій. Тенденція ж посилення розвивальної функції підручника відповідає загальноєвропейському баченню сучасного шкільного підручника» [37, с. 74]. Аналогічну думку у статті «Сучасне й майбутнє українського підручника» [153, с. 13-17] висловлює М. Чуцький. Автор зазначає, що, незважаючи, на високу компетентність авторів сучасних підручників, все ж таки спостерігається брак основних вимог до організації засвоєння змісту, ігноруються положення теорії і методики навчання, висвітлюються у диспропорції теоретичні, емпіричні та практичні компоненти змісту. «Такі підручники і посібники не допомагають, а заважають учителям використовувати розроблені дидактикою і методикою різні типи уроків, не забезпечують достатньою мірою розвиток таких психічних процесів, як усвідомлення матеріалу, осмислення зв'язків між його елементами, формування вмінь застосовувати знання у стандартних і змінених умовах», – зазначає М. Чуцький [153, с. 13-17].

Актуальним наразі постає розв'язання суперечності між розробкою універсальних критеріїв та врахуванням диференційованого підходу щодо

апробації та експертизи шкільних підручників.

У рамках окресленого питання потребує уточнення та розмежування поняття підручник та навчальний посібник. Так, відповідно до ДСТУ 3017-95 [28] підручник – це «навчальне видання із систематизованим викладом дисципліни (її розділу, частини), що відповідає навчальній програмі та офіційно затверджене як таке» [28, с. 15]. «Навчальний посібник – навчальне видання, що доповнює або частково (повністю) замінює підручник та офіційно затверджене як таке. До навчальних видань належать також навчально-методичний посібник – навчальне видання з методики викладання навчальної дисципліни (її розділу, частини) або з методики виховання, навчальний наочний посібник – навчальне образотворче видання матеріалів на допомогу у вивченні, викладанні чи вихованні» [28, с. 14].

На розв'язання проблеми шкільних підручників суттєво впливають загальні цілі освіти та уявлення про підручник як проект діяльності взаємопов'язаних засобів навчання в конкретний період історичної думки.

У зв'язку з активною розробкою дидактики як галузі педагогіки на початку ХХІ століття власне визначення поняттю «підручник» пропонували багато дидактів. Так, В. Бондар акцентував увагу на тому, що підручник – це навчальне видання, яке містить основи наукових знань із певної навчальної дисципліни, подані відповідно до мети й завдань навчання, визначених програмою, і вимог дидактики, вікової та педагогічної психології. Головним завданням підручника, на думку автора, є орієнтування вчителя у змісті навчання на кожному уроці та допомога учням самостійно поглибити здобуті на уроці знання [8, с. 57].

Р. Шамелашвілі, у цілому поділяючи думки В. Бондара, наводить три підходи до тлумачення поняття «підручник»: а) жанр навчальної літератури, змістом якого є основи предмета, що вивчається, викладені відповідно до загальноприйнятої системи або типу навчання; б) мовленнєве відтворення змісту освіти, відповідним чином підготовлений навчальний текст; в) цілісне наукове і психолого-педагогічне явище, що потребує творчого

підходу [154, с. 10].

Відповідно до вимог педагогічної ергономіки Н. Карапузова, Є. Зімниця, В. Помогайбо, схилиються до першого тлумачення поняття «підручник», поданого В. Бондарем. На їхню думку, підручник є офіційно визнаною основною навчальною книгою, у якій послідовно представлено основні частини навчального предмета відповідно до програми або ж навчальний предмет у цілісному вигляді. Школярі використовують його на уроці (під керівництвом учителя) та удома (при виконанні домашньої роботи). «Підручник має бути придатним для формування певних загальноосвітніх наукових знань, умінь і навичок, сприяти розвитку особистості, відповідати сучасним методам і організаційним формам навчання» [54, с. 165].

Узагальнюючи вищезазначене, автори посібника «Уведення у методику навчання літературі: навчальний посібник» О. Романичева та І. Сосновська зазначають, що на сьогодні серед дидактів підручник прийнято вважати своєрідною моделлю сценарію навчальної діяльності вчителя та учня [123, с. 15- 16].

Деякі науковці (Д. Зуєв, І. Малафіїк, О. Пошетун, Н. Гупан, В. Бейлінсон, А. Хуторський) розглядають підручник як специфічну дидактичну систему, що поєднує в собі предметний зміст і види пізнавальної діяльності. На їхнє переконання, підручник – це цілісна модель освітнього процесу, що відповідає його меті, принципам, змісту, технологіям.

Ураховуючи вищезазначене, наголосимо на тому, що підручник не лише відбиває певну модель освітнього процесу, але й проектує її реалізацію. У цьому випадку він виконує двобічну функцію. З одного боку, для багатьох учнів він є джерелом знань, носієм змісту навчання, з іншого, – засобом навчання, який має матеріальну форму, пов'язану зі змістом навчання, із процесом засвоєння цього змісту.

Складність підручникотворення виявляється в багатьох аспектах. Одним із них є визначення вимог до змісту та структури шкільного підручника. Їх система належно висвітлена в концепціях науковців, проте не

є уніфікованою. Одним із варіантів класифікації вимог є їх групування за функціями. Так, окремі автори пропонують класифікувати вимоги до підручника відповідно до його функцій, наголошуючи на зв'язку останніх зі структурою підручника. Зокрема, професор О. Ляшенко виокремлює вимоги до підручника, беручи до уваги такі його функції:

- *інформаційну* – зміст шкільного підручника має відповідати чинним навчальним програмам, забезпечувати сучасні науково-ємні предметні знання; надавати сучасну і достовірну інформацію про розвиток науки і техніки; містити довідкові дані, уникати спотворень через спрощення та сприяти адекватному розумінню предмета тощо [76, с. 60].

- *розвивальну* – підручник має узгоджуватися із віком, урахувувати пізнавальні можливостям та інтелектуальні здібності учнів, у змісті мають бути представлені варіанти навчальних ситуацій, які б активізували мислення. Підручник має сприяти активізації пошукової роботи; допомагати сформувати навички до самонавчання, безпристрасного оцінювання власних отриманих результатів; сприяти застосуванню різноманітних видів діяльності на уроці, спонукати до узагальнення та інтегрування знань тощо [76, с. 60].

- *формуючу* – підручник має збалансовувати побудову системи теоретичних і практичних знань, що сприятиме формуванню вмінь до їх застосування, спонукатиме до самодіяльності, креативності. Система вправ у підручнику має бути спрямована на поглиблення і закріплення знань, умінь та навиків, підвищувати загальну ерудицію, формувати предметну компетентність в окремих галузях тощо [76, с. 60].

- *виховну* – підручник має зосереджувати увагу школярів на цінностях і культурних особливостях соціальної діяльності: моралі, етиці поведінки, естетиці, громадянській позиції, правовій свідомості тощо, мотивувати учнів до самооцінювання.

- *управлінську* – підручник має допомагати учневі та учителеві організовувати навчальну діяльність відповідно до цілей навчання, сприяти

урізноманітненню форм і методів навчання, допомагати в контролі навчальних досягнень учнів тощо [76, с. 60].

Як зауважує О. Ляшенко, зазначені вимоги до підручника обумовлені не лише видавничими стандартами, а й «педагогічним ефектом його використання в навчальному процесі» [76, с. 60-61].

С. Трубачева виокремлює інваріантну (розвиток пізнавальних можливостей учнів, дослідницька, практична, самоосвітня) та варіативну (інформаційна, трансформаційна, мотиваційна) групи функцій сучасного шкільного підручника. Дослідниця зауважує, що зміна функцій підручника веде до зміни його структури і появи інноваційних моделей підручників [141, с. 18].

На відміну від попередніх авторів, сучасний дослідник О. Жосан [37] поділяє основні вимоги до шкільного підручника за такими групами:

- вимоги до структури підручника: до змістової ланки (текст та ілюстративний матеріал); навчально-методичного апарату підручника; довідково-супровідного апарату (таблиця змісту із нумерацією сторінок, додатки). Автор вважає за доречне, щоб кожен розділ підручника відповідав одній навчальній темі. На його переконання, підручник має містити попередні та завершальні структурні складники [37, с. 69-70];

- вимоги до навчально-методичного апарату підручника (контрольних запитань, завдань для самостійної роботи, вправ, задач тощо). Серед вимог до навчально-методичного апарату автор висуває ілюстративність. «Матеріал підручника має бути ілюстрований методично доцільними картинами, схемами, кресленнями та іншим графічним матеріалом, спрямованим на розкриття змісту основного матеріалу, його доповнення і конкретизацію» [37, с. 71];

- вимоги до змісту підручника. Підручник має містити системний виклад навчального матеріалу; розкривати суть основних наукових ідей, законів, понять; бути цікавим; готувати дітей до самонавчання; відповідати віковим особливостям школярів; матеріал, що вивчається протягом кількох

років, має бути логічно поданим та структурованим [37, с. 67-68]. Окрім того є підстави вважати, що важливою складовою підручника є покажчики та списки. Вони полегшують користування книгою. До предметного покажчика підручника слід додавати вагомі терміни і поняття, що трапляються у тексті, а до іменного показчика - прізвища та ім'я осіб, інформація або згадка про яких є у змісті. «Поруч з терміном у предметному покажчику або прізвищем у іменному покажчику через кому проставляються номери сторінок, на яких цей термін або прізвище зустрічаються. Терміни у предметному покажчику та прізвища в іменному покажчику пишуться в один стовпчик та розташовуються в алфавітному порядку. Групу термінів або прізвищ, що починаються з однієї літери, відділяють від наступної групи пробілом» [39, с.15].

У підручниках мають бути вказані джерела, з яких автор отримав інформацію. Джерела проставляються у посиланнях та у бібліографічному списку. У підручниках слід застосовувати лише дані, які допущені до загального оприлюднення, знаходяться у відкритому доступі [39, с.15].

До думки О. Жосана схиляється і дослідник Р. Шамелашвілі. Він пропонує поділ вимог до змісту підручника на дидактичні, психологічні, гігієнічні, книгознавчі; дослідити шляхи реалізації освітнього, розвивального й виховного потенціалів підручника; реалізувати в підручнику всі компоненти змісту освіти [154]. Автор поділяє думку В. Мадзігона стосовно вимог до сучасного підручника: «Сучасний шкільний підручник має бути ... розгорнутою моделлю навчального процесу, яка передбачає активну роль самого учня, залучає його до процесу не лише засвоювання, а й активного самонавчання» [154, с. 10].

У свою чергу, ми поділяємо думку Р. Шамелашвілі та пропонуємо доповнити класифікацію вимог до змісту шкільного підручника методичними та естетичними. Таким чином, вимоги до змісту підручника поділяємо на дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, психологічні та естетичні.

У вітчизняній педагогічній думці немає однастайності щодо єдиного універсального визначення поняття *дидактична вимога*. Як засвідчує аналіз

наукових джерел [71, с. 58; 77, с. 116; 162, с. 277], найчастіше поняття «дидактична вимога» вживається як дидактичний принцип.

Наголосимо, що принципи навчання, або дидактичні принципи, – це «спрямовуючі положення, нормативні вимоги до організації та проведення дидактичного процесу, які мають характер загальних вказівок, правил і норм, що впливають із його закономірностей» [162, с. 278].

Професор В. Лозова, ототожнюючи систему основних дидактичних вимог із поняттям «принцип навчання», вказує на той факт, що вимоги забезпечують ефективність практичної діяльності. Під вимогою дидакти розуміє «лінійну спадкоємність, послідовність у розташуванні навчального матеріалу, фрагменти знань якого об'єднані змістовно-логічними зв'язками – наслідуванням» [71, с. 229-230].

Водночас С. Пальчевський убачає суть дидактичних вимог у забезпеченні умов для педагогічно ефективної системи навчально-пізнавальної діяльності учня [94, с. 377].

У нашій роботі під визначенням «дидактичні вимоги до підручника» розумітимемо відповідність підручника меті освіти, навчальній програмі та його здатність забезпечити повне засвоєння учнями навчального матеріалу. Дидактичні вимоги визначають придатність підручника до формування певних наукових, загальноосвітніх знань, умінь та навичок, його спроможність позитивно впливати на особистість. У більшості випадків вимоги до підручника формуються із розвитком дидактичної теорії та педагогічної думки. Відповідно до зазначеного, метою сучасного підручника має бути пояснення та уточнення змісту освіти. Відповідно до дидактичних вимог підручник має бути цікавим, стабільним та варіативним. У підручнику цінується науковість викладу матеріалу, його національна спрямованість та патріотичність. Шкільний підручник повинен реалізовувати зв'язок навчання з життям, практичне застосування знань у навчальній діяльності, міжпредметний зв'язок. Окрім того, підручник має бути гарно проілюстрований малюнками, схемами, діаграмами тощо [148].

Дидактичні вимоги повинні відповідати специфічним закономірностям навчання та, відповідно, дидактичним принципам навчання [158, с. 395].

Методичні вимоги стосуються внутрішньої цілісності, структурованості, чіткості, логічності та образності викладу розділів і параграфів. Вони пов'язані зі специфікою викладання тих чи інших навчальних предметів та дисциплін.

Це структурована сукупність компонентів, яка впливає на його функції, зміст та особливості (виокремлені педагогікою) побудову навчального матеріалу (відповідно до програми) які сприяють організації процесу самостійного навчання, підвищують пізнавальну активність учня. Відповідно до зазначеної групи вимог, шкільний підручник має містити точні й різноманітні запитання, завдання, які вимагають від учнів розумових операцій, записів, замальовок, креслень, розрахунків, практичних робіт, дослідів тощо [135, с. 13].

Процесуальна складова підручника має проходити через його частини, впливати на всі його елементи та відображати якість і організацію навчання (здійснювати управління процесом оволодінням змісту освіти та пізнавальними особливостями учнів). Вона має формувати навички до самоосвіти в учня [18; с. 132].

Відповідно до *психологічних вимог* підручник має враховувати вікові особливості учнів, рівень розвитку, сприйняття, мислення школярів. Основним завданням підручника, зважаючи на психологічні вимоги, має бути розвиток пізнавальних можливостей школяра [59, с. 7]. Важливими є психологічні вимоги до викладу нового матеріалу та вимоги до його засвоєння відповідно до особливостей учнів. Психологічні основи, – на переконання доктора педагогічних наук Я. Кодлюк, – «...акумуляують у собі всі інші – дидактичні, методичні тощо» [58, с. 285].

Естетичні вимоги. Сучасний підручник повинен мати естетичний вигляд: бути привабливим зовні, чинити позитивний емоційний вплив, стимулювати до вивчення предмета та до дбайливого ставлення учнів до

навчальної літератури. Як зазначає науковець Н. Хребтова: «Дітей приваблює добротна кольорова палітурка книжки, якість і білизна паперу, читабельний шрифт, грамотне шрифтове виділення, наявність наочного ілюстративного матеріалу; їх зацікавлює кольорова гама та вдале представлення навчального матеріалу форзаців, наявність сигналів-символів і рубрикацій, казкових елементів із зображенням улюблених героїв коміксів та мультфільмів тощо» [149, с. 165].

У контексті естетичних вимог до підручника варто зосередити увагу на загальних вимогах до ілюстрацій і типових помилках сучасних підручників, які неодноразово ставали предметом дослідження учених та педагогів. Так, експерт Видавничої ради з питань підготовки до видання підручників для загальноосвітніх навчальних закладів при Інституті інноваційних технологій і змісту освіти (зараз «Інститут модернізації змісту освіти», відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2014 р. № 687 «Про утворення Інституту модернізації змісту освіти та Інституту освітньої аналітики») старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Інституту педагогіки і психології НПУ ім. М. П. Драгоманова К. Шалварова зазначала, що є норми професійного малювання. Це його якість та дотримання пропорцій. Якщо зображають людей чи тварин, вони мають бути впізнавані. А ще в навчальній літературі повинна бути відповідність ілюстрацій змісту (наприклад, пісеньку про кролика ілюструвати саме кроликом, а не зайчиком) [57].

Малюнки мають бути якісними та доречними для дітей незалежно від віку. Ілюстрації мають захоплювати, тоді учні читатимуть матеріал із цікавістю. Підручник – справа колективна, створюється у співпраці автора, дизайнерів, художників [57].

Проте підручник не має бути надміру ілюстрованим. Не слід застосовувати при створенні підручників занадто дрібні малюнки, які важко розгледіти. Таке зменшення недопустиме, якщо ілюстративний матеріал має значення. Також недоречно використовувати забагато позначок. Художник

створює цікавий значок та коли його зменшують до необхідного розміру, він перетворюється на незрозумілу пляму.

Деякі підручники мають на полях дизайнерську знахідку – різноманітні кольорові плашки. Коли вони досить яскраві, привертають забагато уваги – заважають усім іншим малюнкам на сторінці, а також зменшують поле сторінки. Такі картинки потрібні, якщо допомагають зорієнтувати на сторінці.

Пріоритетним має стати створення сучасних ілюстрацій, максимально спрямованих на розкриття теми, легких, цікавих, здатних відображати текстову частину підручника [57]. Вибір виду ілюстрацій залежить від мети, яку ставить перед собою автор.

Спираючись на нормативні документи Міністерства освіти і науки України, авторами низки шкільних підручників [37; 57; 89] виокремлюються такі вимоги до ілюстрацій:

- текстова частина підручника має бути оформлена методично-доцільним ілюстративним супроводом: картинами, малюнками, схемами, тощо, які доповнюють, розкривають, конкретизують основний зміст навчального видання [37, с. 71];
- наявність ілюстрацій повинна допомагати авторам більш чітко, точно та образно передавати програмні матеріали, що викладаються [31, с. 9];
- схематичні зображення не мають дублювати зміст соновної текстової частини чи висвітлювати зайву інформацію. Врахування цього пункту запобігатиме відволіканню читача від засвоєння теми [57, с. 15];
- під час верстування ілюстрацій, доречно зважати на можливості їх якісного відтворення у типографії та інші фактори. Тому вагомою стає співпраця автора та редактора з метою створення макету видання [57, с. 15];
- подані в підручниках ілюстрації мають бути близькими за темами до схем та репродукцій, сприяти принципу наочності [108];
- художнє й технічне оформлення ілюстрацій підручника та інші ергономічні показники маєть узгоджуватися із затвердженими державними санітарно-гігієнічними вимогами [37, с. 72].

Окрім того, значна увага має приділятися мові написання підручника. «Сухість, абстрактність викладу матеріалу підручника, невиразна збіднена мова, плутанина в термінології, використання авторами мовленнєвих штамів, калькування з російської мови, суржик, громіздкі висловлювання, наукоподібність, малозрозумілі означення, стилістичні огріхи, лексичні неточності, – на переконання науковця А. Гривко, – є проблемою, що утруднює учнівське сприйняття навчального матеріалу при вивченні всіх шкільних предметів та призупиняє розвиток мовної особистості учня» [19, с. 82-83]. Доречним залежно від навчального предмета є використання метафор, епітетів та порівнянь, які збагачують та урізноманітнюють виклад. Підручник має бути написаний точною, доступною і досконалою літературною мовою [19, с. 82-83].

Окрім зазначених вимог, зміст шкільного підручник має відповідати *санітарно-гігієнічним* вимогам, тобто мати якісні поліграфічне виконання, друк наочно-ілюстративного матеріалу, естетичність оформлення книги (розмір шрифту, якість паперу, добір кольорів, маса тощо). Санітарно-гігієнічні вимоги мають враховувати комплекс фізіологічних, психофізіологічних та психологічних особливостей людини, що виявляються при користуванні підручником.

Зазначимо, що згідно з Державними санітарними нормами і правилами «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» [106] у виданнях для початкових класів ілюстрації мають займати не менш як 30% площі аркуша. Для учнів середніх і старших класів – 30%. Поступово зменшується і кегль шрифту основного тексту – з 14-го (для молодших школярів) до 10-го (для основної школи). Папір повинен бути непрозорим, білим чи ледь жовтуватим з коефіцієнтом білизни від 70 до 88 відсотків. Оскільки для школярів шрифт це різновид ілюстрацій, то певні гарнітури шрифту для підручника чітко визначені. У перших класах шрифт має допомогти «впізнавати» при читанні букви [106].

Відповідно до наказу Про затвердження Державних санітарних норм

правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» п. 4 «Класифікація видань для дітей» обов'язково на титульному аркуші кожного видання мають відображатись відомості про вікову категорію читачів [106].

Для додаткового та виокремленого тексту, відповідно до наказу Про затвердження Державних санітарних норм правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей», забороняється використовувати кольорові фарби на кольоровому або сірому фоні, кольорові фарби на багатоколірних ілюстраціях. Для того, щоб виділити текст, можна застосовувати не більше трьох фарб, зокрема: синю, червону, чорну. Допускається художнє оформлення полів видання, крім корінцевих, із збільшенням їх розмірів на 30 %. Палітурка підручника має бути міцною, з гладенькою поверхнею, із матеріалу який при користуванні забруднюється мінімально. Дозволено використання палітурки або обкладинки з поверхневим покриттям, припресовкою плівкою [106].

Зважаючи на завдання дослідження, ми поділяємо позицію Р. Арцишевського, який акцентує увагу на критеріях оцінювання змісту шкільних підручників. На його думку, одними із головних критеріїв є системність, схематизація та науковість. Проте Р. Арцишевський наголошує, що помилковим було б уважати, начебто зміст різних підручників може оцінюватися за одними й тими самими критеріями, зокрема, за науковістю. Зазначене, на думку автора, свідчить про те, що для кожної групи підручників (наприклад, природничого, суспільно-гуманітарного, людинознавчого циклів) мають вироблятися й використовуватися різні критерії їхнього оцінювання [3, с. 298].

З огляду на викладене, зазначимо, що в сучасному підручнику з кожного предмета провідним є той компонент чи їхній комплекс, який є пріоритетним для цього навчального предмета. Так, О. Барановська зазначає, що для предметів природничого (фізика, хімія, біологія, географія, астрономія) та суспільнознавчого напрямів (історія, суспільствознавство) основним компонентом є предметні наукові знання. Домінуючим компонентом

мовленнєвих дисциплін (іноземна мова, рідна мова) та комплексу технологічних дисциплін (трудове навчання, фізичне виховання, креслення) є способи діяльності. Формування певного бачення світу – компонент, що є пріоритетним в опануванні предметів художньо-естетичного циклу (музика, образотворче мистецтво). Однак для деяких предметів (математика, література) основними можуть бути декілька компонентів [6, с 48].

Дослідниця Я. Кодлюк поділяє навчальні предмети на дві групи. Науковець виокремлює навчальні предмети, основною метою яких є оволодіння системою знань, та навчальні предмети які сприяють формуванню способів діяльності, ті що спрямовані на формування ставлення до навколишнього світу [58, с 287].

«Незважаючи на те, що шкільний підручник репрезентує зміст освіти на рівні навчального матеріалу, який безпосередньо впливає із рівня навчального предмета, тип навчального предмета накладає суттєвий відбиток на структуру книги, – зауважує Я. Кодлюк, – наприклад, у підручниках, що відповідають навчальним предметам першого типу (провідний компонент – знання), домінуватимуть навчальні тексти; з метою формування відповідних способів діяльності важливо представити у книзі систему навчальних знань і вправ; ставлення до світу формується за допомогою творчих завдань та емоційно-ціннісних текстів» [58, с 287]. Однак значна частина навчальних предметів, реалізує декілька компонентів.

Для комплексного висвітлення питання щодо вимог до шкільного підручника доцільно використати підходи, які наводить Т. Лукіна: «науковість викладу навчального матеріалу; формування світогляду; виховний потенціал навчального матеріалу; розвивальний ефект навчального матеріалу; дидактична досконалість; методичне забезпечення; ергономічні показники» [73, с 22-24].

Зважаючи на оновлені вимоги до змісту освіти, враховуючи специфіку особистісно-орієнтованого навчання, сучасний підручник має враховувати потреби учнів, базуватися на навчальному діалозі, співпраці та співтворчості

між учнями та вчителем [7, с 135]. Окрім того, він має бути створений з турботою про фізичне та емоційне благополуччя школярів. Вагомим складником є стимулювання розвитку і саморозвитку учнів [40, с. 357].

Враховуючи вищевикладене, доходимо висновку, що сучасний підручник повинен бути достатньо інформативним та емоційним у поданні навчального матеріалу, щоб учні отримали поглиблену інформацію про явища і процеси, що вивчаються. Він має відповідати сучасним технічним, психолого-педагогічним, санітарно-гігієнічним, ергономічним і нормативним вимогам Держстандарту України. Комплексність, універсальність, інтегрованість і багатофункціональність підручника також є його ознаками, що визначають ефективність у процесі вирішення ним навчальних завдань та урізноманітнення видів навчальної діяльності учнів, отже, характеризують його як сучасний. Підручник має відповідати високому науково-методичному рівню, доречно, щоб він містив довідковий апарат. Теоретичний матеріал підручника має бути тісно пов'язаний із практичним застосуванням (вправами та завданнями), у ньому повинен простежуватися зв'язок з іншими предметами. Зміст має характеризуватися: об'єктивністю, науковістю та чіткою логічною послідовністю. Структура навчального видання, представлена термінологія, наукові терміни та поняття, ілюстративний супровід мають сприяти передачі певної системи знань учням, мотивувати їх до самостійного використання підручника, викликати інтерес до предмета [2, с. 322]. Окрім того, аби у школярів викликати бажання працювати з підручником, слід: 1) у підручнику пропонувати не лише доступний і цікавий виклад матеріалу, а й форми роботи з ним (індивідуальна, парна, групова). Наприклад, постав запитання до прочитаного тексту сусідові по партії; дай відповіді на всі парні запитання в кінці тексту, а сусід – на непарні тощо; 2) передбачати можливості (за потреби) користуватися додатковими джерелами інформації – інтернетом, довідниками, словниками, хрестоматіями тощо; 3) надавати можливість обирати форми виконання завдань. Наприклад, пропонувати на вибір розв'язати задачу у вигляді графіка або таблиці чи

звичайним способом [69, с. 58].

Отже, щоб виконати ці основні вимоги, підручник має бути носієм інформації відповідно до програми й освітнього стандарту, яку автори повинні певним чином відібрати й структурувати (розташувати, представити в книзі) [102, с. 565].

Таким чином, створення підручника – це складний процес його розробки, видання, апробації, оцінювання та впровадження в навчальний процес. На думку Ф.-М. Жерара, можна виокремити до 20-ти етапів, які необхідні для створення шкільного підручника. Умовно їх можна поділити на три великі фази:

- фаза оформлення проекту: аналіз запиту; визначення проекту (основні завдання сторінок); визначення навчальної концепції; структуризація змісту; відповідність програмам; консультації практиків (особливо) і науковців; формування робочого досє; написання одного розділу; перевірка відповідності структури загальному стилю підручника;

- фаза написання: випробовування одного розділу підручника; робота над змістом; визначення технічних характеристик підручника; написання тексту; робота над ілюстраціями; вчитка з метою оцінки змісту та взаємозв'язків;

- виробнича фаза: експериментальне випробування підручника в цілому; пробний макет; набір і верстка; введення технічних засобів полегшення (передмова, таблиця змісту і т.д.); вчитка гранок; друкування; випробовування готового підручника [35, с. 141-147].

Отже, зважаючи на складність підручникотворення, конструювання змісту шкільного підручника має стати прерогативою досвідчених науковців, які володіють новітніми знаннями в галузі психології, дидактики і методики, а також не віртуально знають сучасну школу з усіма її проблемами й успіхами [69, с. 60]. Вимоги до підручників набувають специфічних рис в залежності від навчального предмета, а тому не є уніфікованими.

2.2. Концептуальні засади формування змісту мистецької (художньої) освіти у закладах загальної середньої освіти на сучасному етапі і його відображення в шкільних підручниках «Образотворче мистецтво» та «Мистецтво»

В умовах реформування шкільної освіти нагальним постає проблема розробки змісту сучасного підручника з предметів художньо-естетичного циклу, зокрема з образотворчого мистецтва.

На думку Л. Масол, одним із найперспективніших напрямів реформування мистецької освіти є інтеграція. Вона передбачає поєднання елементів навчального та виховного процесу, впорядкованість і гармонійність складників та їхній взаємозв'язок, що дозволяє формувати в учнів цілісну та багатомірну картину світу [83, с. 17]. Ця думка знаходить підтвердження у нормативних державних документах.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах» та «Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах» від 25.02.2004 року [108], система художньо-естетичної освіти та виховання включає базовий освітньо-виховний компонент, завдяки якому, при засвоєнні курсів освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», учні мають змогу отримати знання, розширити свою ерудицію, сформувати художній смак та особисті якості. Система художньо-естетичної освіти складається з двох частин:

а) інваріантної, яка складається з предметів і курсів основного навчального плану державного освітнього стандарту, що є обов'язковими для учнів всіх типів навчальних закладів і профілю навчання (предмети «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво» або інтегрований курс «Мистецтво», курс «Художня культура», «Естетика»);

б) варіативної частини, представленою предметами та курсами потрібними конкретному навчальному закладу згідно з профільним напрямком («Хореографія», «Основи театру і кіно», «Українське декоративно-ужиткове мистецтво», «Дизайн», «Комп'ютерна графіка» тощо) [109].

Так, у початковій ланці освіти в галузі «Мистецтво» виокремлено музичне, візуальне (образотворче), хореографічне, театральне, екранне мистецтва. Однак перевага надається музичному і візуальному мистецтвам, в які гармонійно включаються елементи інших напрямів. Завдяки варіативності освіти стає можливим викладання або окремих предметів («Музика», «Образотворче мистецтво»), або інтегрованого курсу («Мистецтво») [109].

В основній школі увага приділяється музичному, візуальному (образотворчому), мистецько-синтетичному (хореографічному, театральному та екранному) і культурологічному напрямкам. Розглядаючи загальну мистецьку освіту як частину загальної культури, доцільно будувати інтегровані курси з урахуванням культурологічного підходу. Подібно до початкової школи в основній ланці освіти галузь може викладатися або окремими предметами («Музика», «Образотворче мистецтво») або одним («Мистецтво»). На засвоєння тем інтегрованого курсу «Мистецтво» (5 – 7 клас) відводиться 70 годин на рік (2 години на тиждень), із них 8 годин – резервний час. На вивчення образотворчого мистецтва у 5-7 класах відводиться 35 годин на рік (1 година на тиждень), із них 4 години – резервний час [109].

«Художня культура» є узагальнюючим курсом, яким завершується мистецька освіта в основній школі. Він представляє собою підготовчий цикл для більш детального вивчення вітчизняної та зарубіжної культури у старшій школі. Беручи до уваги можливість використання годин базового навчального курсу варто починати вивчення курсу художньої культури з 5-го – 6-го класу – одночасно з основними мистецькими предметами [109].

Загальна інтеграція знань у педагогічному полі дискурсу, профільна диференціація змісту освіти та порівняльний підхід до опанування цінностей

світової та вітчизняної художньої культури як основи духовного розвитку суспільства формують зміст мистецької освіти в старшій школі [109].

Базову освіту за курсом «Художня культура» отримують учні незалежно від профілю навчального закладу. Поглиблене вивчення курсу передбачено у класах художньо-естетичного напрямку [109].

Упровадження нової програми художньо-естетичного циклу було розпочато з 1 вересня 2013 року згідно з наказом МОН. Відповідно до неї, навчання образотворчому мистецтву у 5-7 класах пропонується здійснювати шляхом впровадження інтегрованого курсу «Мистецтво» [112]. Зауважимо, що відповідно до нових Типових навчальних планів, затверджених наказом МОН від 03.04.2012 № 409, освітня галузь «Мистецтво» реалізується навчальними предметами «Образотворче мистецтво», «Музичне мистецтво» або інтегрованим курсом «Мистецтво», рішення про що приймає загальноосвітній навчальний заклад [111].

У 2013-2014 навчальному році на новий зміст навчання перейшли учні 5-х класів, за програмою «Мистецтво» (авт. Л. Масол, О. Коваленко, Г. Соцька, Г. Кузьменко, Ж. Марчук, О. Константинова, Л. Паньків, І. Гринчук, Н. Новікова, Н. Овіннікова) [87].

Наголосимо на тому, що Постанова «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» від 23 листопада 2011 р. № 1392 розділ [107], регламентує основні положення (мету, завдання, зміст) освітньої галузі «Мистецтво». Основною метою освітньої галузі «Мистецтво» відповідно до вказаної постанови (пункту 4) є: «формування в учнів у процесі сприймання, інтерпретації, оцінювання ними творів мистецтва та провадження практичної діяльності системи ключових, міжпредметних естетичних і предметних мистецьких компетентностей як цілісної єдиної основи світогляду, а також здатності до художньо-творчої самореалізації і культурного самовираження» [107].

Серед завдань освітньої галузі виокремлено:

- формування та оволодіння вміннями і навиками: мобільності, комунікабельності, креативності; аналізу, інтерпретації та оціночного ставлення до творів мистецтва, виокремлення національного компоненту, ставлення до дійсності;

- розвиток: смаку, емоційно-почуттєвої сфери учнів, творчих здібностей та ін.;

- виховання здатності до творчого і культурного самовиреження, реалізації, самовираження, задоволення потреби в мистецькій самоосвіті [107].

Знання вміння та навички, здобуті на уроках з мистецтва, повинні сприяти художньо-естетичному і культурному розвитку учня, формуванню цілісного образу багатовимірного світу [107].

Змістовими лініями освітньої галузі є музична, образотворча, культурологічна [107].

Головною метою вивчення різних культурологічних змістових ліній в основній школі є розширення ключових міжпредметних естетичних і предметних мистецьких компетентностей, набутих у початковій школі під час знайомства з різними мистецькими творами [107].

У старшій школі зміст освітньої галузі «Мистецтво» спрямований на на поглиблення знань, вмінь та навичок у різних художньо-естетичних напрямках набутих раніше, на формування самостійного оцінювання світових цінностей [107].

Таким чином, зважаючи на впровадження та реалізацію шкільних освітніх реформ, оновлені вимоги до мистецької освіти та змісту шкільних програм з предмета, запровадження інтегрованого курсу «Мистецтво» (5-9 класи), актуальним постає питання розробки якісного навчально-методичного забезпечення з мистецьких дисциплін, зокрема, якісних підручників із образотворчого мистецтва та інтегрованого курсу «Мистецтво». Новітній підручник з цього предмета має враховувати основну мету шкільної освіти, відповідати потребам шкільної програми та узгоджуватися з головними функціями мистецтва (естетичною, навчально-пізнавальною, духовною,

комунікативною, емоційно-терапевтичною).

Для уточнення категоріального апарату дослідження зауважимо, що «шкільний підручник із мистецьких дисциплін – це засіб для засвоєння учнями уявлень про мистецтво як частину загальнолюдської культури, моделювання різноманітних явищ життя і діяльності людини, виховання в учнів ціннісно-світоглядних орієнтацій у сфері мистецтва, розвитку комплексу ключових, міжпредметних і предметних компетентностей у процесі опанування художніх цінностей і способів художньої діяльності» [119, с. 121].

Шкільний підручник із образотворчого мистецтва – «це вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмета «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів» [63].

На сучасному етапі розвитку педагогічної теорії та мистецької освіти низкою авторів висунуто загальні вимоги до шкільного підручника з образотворчого мистецтва. Так, на думку Л. Серих, сучасний підручник із образотворчого мистецтва має бути якісним, науковим і цікавим, надавати можливість учням відчувати красу і неповторність художнього образу, відкрити шлях до власного творчого самовираження, залучати до загальної культури свого народу та народів світу [133, с. 222]. Найголовніше у роботі з підручником – те, що дитина привчається самостійно працювати й оволодівати знаннями, навичками, навіть у вільну хвилину, запам'ятовує мистецькі твори, імена художників, долучається мистецтва, що є дієвим засобом художньо-естетичного виховання дитини [133, с. 225].

Слушною є думка В. Кондратової: «Підручник із мистецьких дисциплін повинен відповідати встановленим вимогам, зокрема, Державному стандарту базової і повної загальної середньої освіти, змісту навчальної програми, обсягу, мати належне поліграфічне виконання, а також сучасним навчальним, науково-методичним, психологічним та іншим вимогам щодо підготовки такого виду навчальної літератури і пройти апробацію», – зазначає авторка

[61, с. 131]. Ми поділяємо позицію В. Кондратової про доцільність використання кольорових ілюстрацій при укладанні підручників із образотворчого мистецтва, які не тільки збагачують інформацію, але й акцентують увагу учнів на основних моментах ілюстрованого матеріалу [61, с. 132].

Питання якості шкільних підручників з предмета «Мистецтво» стали предметом дослідження О. Просіної. Авторкою наголошувалося, що автори підручників із мистецьких дисциплін мають зважати на чіткість, послідовність та гармонійність викладення матеріалу, який повинен бути особистісно орієнтованим, компетентним, інтегративним [119, с. 121].

На недоліки у підручниках художньо-естетичного циклу вказують й автори посібника «Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України ХХ – поч. ХХІ століть» (Р. Шмагало, Г. Покотило, П. Ляшкевич, І. Гнатишин, Т. Бей). Сучасні підручники, на думку авторів, не завжди сприяють заохочуванню учнів до відображення національних особливостей у власних творах, нерівнозначно враховують теорію та історію розвитку різних мистецьких ліній, нехтують сучасними тенденціями у мистецтві, використовують ілюстративний матеріал сумнівної цінності, спотворюють колорит репродукцій, не дотримуються естетичної логіки при відборі зразків творів та імен митців, не дотримуються чіткої системи у викладанні текстів, часто зустрічаються термінологічна неузгодженість, надмірна абстрагованість [88, с. 87-88]. Поліпшення ситуації автори посібника вбачають через подолання стійких кліше шляхом запровадження інноваційних методик.

Зауважимо, що на підставі Наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.08.2012 року № 935 «Про проведення апробації та моніторингових досліджень якості навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів у 2012/2013 – 2013/2014 навчальних роках» [114], було розроблено перелік критеріїв для аналізу навчального та науково-методичного апарату підручників, включаючи і підручники з образотворчого мистецтва (Додаток 4 до наказу).

Зміст підручника пропонувалося оцінювати за такими критеріями:

- *відповідність чинній програмі*. Згідно з програмою зміст підручників із образотворчого мистецтва має висвітлювати основні підходи до викладу матеріалу, а саме: компетентність, інтегративність, бути орієнтованим на окрему особистість. Особистісно орієнтований підхід має враховувати різні творчі здібності учнів та забезпечувати їм диференційоване навчання, ефективність роботи учнів із різним рівнем. Зауважимо, що за умов особистісно-орієнтованого навчання відповідно до методичних рекомендацій викладання предмета образотворчого мистецтва пріоритетним напрямом діяльності учителя має бути створення оптимальних умов для зацікавленості учнів предметом, пошуком завдань, які відповідатимуть можливостям та здібностям кожного школяра [114].

Компетентнісний підхід передбачає набуття учнями знань умінь та навичок, їх застосування у повсякденній діяльності. Предметними образотворчими компетенціями вважаються здатність до пізнавальної і практичної діяльності [119, с. 122]. Саме цей складник має бути висвітлено у змісті підручника з означеного предмета. Прикладом висвітлення у підручнику різних видів компетентностей – предметних, міжпредметних та загальнокультурних є підручник «Мистецтво. 2 клас» (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна, О. Дмитренко) [78].

Компонентами діяльнісного підходу є розвиток художніх здібностей і здатності використовувати їх при вирішенні навчальних завдань, соціальному житті.

Інтегративний підхід має відбуватися через взаємодію учнів із творами різних видів та жанрів мистецтва. Доречним є наявність у змісті міжпредметних зв'язків, інтеграції шкільного навчання мистецтв із соціокультурним середовищем [119, с. 122];

- *урахування вікових особливостей*, доступність змісту і мови підручника. На думку О. Жосана, рівень доступності апробованих підручників із будь-якої дисципліни має бути таким, щоб учень міг працювати з ним

самостійно. Оцінюючи підручник з цієї точки зору, треба мати на увазі кількість нових термінів і понять, суджень або інформаційно-сміслових елементів тексту, що може одноразово сприйняти учень конкретного віку. Варто врахувати точність пояснень, присутність належних прикладів, фото, репродукцій, схем ілюстрацій, графіків тощо [83, с. 81];

- *загальна характеристика науковості викладу навчального матеріалу.*

У тексті підручника мають органічно поєднуватися інформативна і емоційна складові змісту, тобто науковий і науково-популярний стилі. З погляду педагогічності використання діалогічності тексту є ефективним способом донесення матеріалу учням. Завдяки цьому способу діти активно взаємодіють з матеріалом навчальної книги, що, в свою чергу, формує аналітичний підхід до інформації, побудову правильного висловлювання своїх думок, суджень, висновків. Позатекстові компоненти повинні логічно підтверджувати матеріал основного тексту [26, с. 9];

- *спрямованість навчального матеріалу на формування:* ключових і предметних компетентностей, навчальної мотивації, світорозуміння. Сучасна метода викладання образотворчого мистецтва покликана удосконалювати мистецьку діяльність, здатність аналізувати та відтворювати твори мистецтва і дитячі малюнки, спрямована на застосування різних методів, у тому числі, нетрадиційних, як знаряддя впливу на творчий потенціал дитини. Серед ключових компетентностей, що формуються у молодших школярів, на думку О. Савченко, пріоритетним є вміння вчитися, оволодіння яким за відсутності цілеспрямованого формування становить для дітей значні труднощі [131, с. 86]. Основною компетентністю предмета «Образотворче мистецтво» є освоєння базових знань із образотворчої культури;

- *використання інноваційних педагогічних технологій.* Починаючи з 2012 року, пріоритетним стає використання на уроці образотворчого мистецтва інноваційних художньо-педагогічних технологій. Саме тому включення їх до змісту підручника є необхідним компонентом. До інноваційних педагогічних технологій у галузі мистецтва належать:

інтегративні, проблемні, інтерактивні технології (дискусії, диспути), проектні (індивідуальні, групові та колективні проектні завдання). На думку авторів методичних рекомендацій до предметів художньо-естетичного циклу (Л. Масол, В. Кіндратова) мета інноваційних педагогічних технологій полягає в тому, щоб змінити монологічну форму викладу матеріалу на діалогічну [83, с. 5];

- *оптимальність розподілу матеріалу відповідно до норм навчального часу*. Кількість тем у підручнику має відповідати кількості годин у програмі (35 годин станом на 2017 р.), сприяти раціональному розподілу часу між темами;

- *відповідність підручника принципам систематичності, наступності і логічної послідовності викладу матеріалу*;

- *якість та доцільність ілюстративного матеріалу* (схеми, таблиці, малюнки, рисунки, фотознімки). Відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» ілюстративність видання – це ступінь насиченості видання ілюстраціями; ілюстрація – це зображення, яке доповнює, пояснює чи прикрашає текст видання. Ілюстраціями можуть бути сюжетні, наочні і науково-прикладні малюнки, креслення, карти, схеми, діаграми, фотоілюстрації [27, с. 8].

На думку дослідниці О. Просіної, ілюстративне наповнення шкільного підручника у комплексі з іншими його структурними компонентами є основним важелем впливу на вирішення навчальних та виховних завдань [119, с. 123]. На функціональності ілюстративного наповнення підручників наголошує і В. Сивоглазов. Науковець підкреслює, що ілюстрації впливають на формування та засвоєння наукових понять; є основою наочності; сприяють розвитку спостережливості та активізації пізнавальної діяльності; допомагають поглибленню та розширенню чуттєвого досвіду учнів [134, с. 8- 9].

Зважаючи на низку функцій ілюстративності підручника як одного з компонентів його змісту, нагальним постає питання розгляду вимог до ілюстрацій при укладанні підручника саме з образотворчого мистецтва. Актуальність цього питання підкреслює О. Просіна. Дослідниця зауважує, що «Ілюстративний матеріал підручників із мистецтва виконує важливі функції, зокрема є наочною опорою мислення, активізує зоровий аналізатор учнів, сприяє розумінню матеріалу, підсилює емоційне сприйняття» [119, с. 123-124].

Окрім зазначеного, відповідно до нормативних міністерських документів значна увага приділяється колірності ілюстрацій шкільних підручників із образотворчого мистецтва та наголошується на вимогах до якості друкованих ілюстрацій (використання якісного паперу призначеного лише для книжкових видань, а саме офсетного, друкарського, книжково-журнального). До того ж ілюстрації повинні відповідати віку школярів.

Беручи до уваги ергономічні вимоги до шкільного підручника, авторка посібника «Основи педагогічної ергономіки» Н. Карапузова, зазначає, що ілюстрації до підручника мають виконувати допоміжну функцію при розкритті матеріалу, відповідати змісту підручника, його композиції, розміру та якості, а також рівню підготовки учнів, їх віковим особливостям;

- *засоби виразності і образності мови*, які посилюють емоційний вплив навчального матеріалу. Особливу увагу в цьому контексті слід звертати на мову підручника, яка має бути зрозумілою і легкою для сприйняття, відповідати нормам літературної мови, з чітко сформульованими визначеннями та висновками; лексичне наповнення речень повинно бути лаконічним доступним [54]. Подібну думку висловлює Ю. Сурмін, автор посібника «Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація» [136]. Зауважимо, що автор не здійснював аналіз вимог до підручника саме з образотворчого мистецтва, однак його робота є вагомим теоретичним підґрунтям у вивченні означеного питання. На думку дослідника, мова підручника має відрізнятися зрозумілістю, чіткістю, лаконічністю, достатньою науковістю, у міру образністю й емоційністю. Ю. Сурмін вважає,

що іноземні слова слід вживати тільки тоді, коли немає аналогів у рідній мові [136, с. 84].

Окрім критеріїв до змісту підручника були розроблені **вимоги до методичного апарату**. Відповідно до державного стандарту освіти, запитання і завдання, вміщені у шкільних підручниках, поділяють на репродуктивні і продуктивні згідно зі ступенем пізнавальної самостійності школярів. Репродуктивні матеріали відтворюються без суттєвих змін. Розгляд продуктивних запитань передбачає трансформацію знань, суттєві зміни в організації їх засвоєння або пошук нових матеріалів. Важливим змістовним компонентом є наявність завдань різного ступеня складності; різноманітність та оригінальність завдань; спрямованість на розвиток логічного мислення, пізнавальної активності, творчих здібностей.

Окремо слід виділити важливість ілюстративного матеріалу для учнів молодших класів. Ілюстративний матеріал має бути представлений репродукціями художників, скульпторів, архітекторів, прикладами народної творчості, дитячими малюнками. Однак, на нашу думку, їх не повинно бути забагато, щоб не переобтяжувати учнів. Кількість дидактичного ілюстративного матеріалу слід збільшувати, враховуючи вік учнів, тобто в основній школі прикладів мистецтва повинно бути більше, ніж у початковій.

Ретельно відібраний наочно-ілюстративний дидактичний матеріал сприятиме досягненню мети навчального предмета, допоможе у творчому підході при виконанні завдань як під керівництвом педагога, так і самостійно [84]. Робота учнів з ілюстраціями має спиратися на завдання репродуктивного, продуктивного і творчого напрямків.

Вагомий вплив на якість підручника має поліграфічне виконання. **Критерії оцінки поліграфічного виконання** також було враховано при апробуванні. Зауважимо, що поліграфічне виконання характеризується якістю естетичного оформлення. Гарно ілюстрований підручник сприяє орієнтуванню учнів у його розділах і рубриках, типах завдань. Важливою складовою є і дизайн шрифтів. Дизайн шрифтів як особливий вид

перенесенні у портфелі чи ранці. Палітурка повинна бути міцною і якомога довше зберігати привабливий зовнішній вигляд, формат підручника має бути зручним для носіння у портфелі чи ранці і практичним у користуванні. Підручник не може важити більше ніж 300 г для учнів 1-4 класів; 400 г для 5- 6 класів; 500 г для 7-9 класів; 600 г для 10-11 [54].

Зазначимо, що відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 14.09.2011 року № 1063 «Про проведення Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів» [115] було запропоновано низку авторських підручників для учнів початкової школи.

До переліку підручників для учнів 1-го класу загальноосвітніх навчальних закладів, які видані за державним замовленням у 2012 році та пройшли апробацію, належать: «Образотворче мистецтво» (автори О. Калініченко, В. Сергієнко [49]), «Образотворче мистецтво» (автори М Резніченко, С. Трач [138]).

Підручник **«Образотворче мистецтво» (авт. О. Калініченко, В. Сергієнко) [49]** є «міні-енциклопедія» зі шкільного предмета для учнів початкових класів. Текстової інформації подано мінімум, однак саме це, на думку авторів, сприятиме пізнанню мистецтва як через багатство візуального ряду для сприймання, так і через практичне виконання. У рубриці «Секрети чарівниці Гармонії» розміщено різноманітні завдання та практичні вправи з поетапним їх виконанням. Для заохочення та збільшення інтересу у дітей, підручники вміщують загадки і невеликі дитячі віршики. Для більш детального знайомства з творами мистецтва автори представляють збільшені фрагменти творів («Роздивись!») [49].

Підручник **«Образотворче мистецтво» (авт. С. Трач, М. Резніченко) [138]** містить багато ілюстрацій, світлин та зразків виконання дитячих робіт. У рубриці «Працюй так» автори представляють педагогічні схеми методичного виконання вправ для розвитку образотворчих вмінь та навичок. Творчі завдання у змісті підручника сприяють розвитку ініціативності та

спостережливості, розвивають художні здібності та практичні навички [138].

Серед переможців оригінал-макетів для 2-го класу стали підручники: «Мистецтво» для загальноосвітніх навчальних закладів за редакцією Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна [78], «Образотворче мистецтво» для загальноосвітніх навчальних закладів авторів О. Калініченко, В. Сергієнко [50], «Образотворче мистецтво» для загальноосвітніх навчальних закладів, (автори М. Резніченко, С. Трач) [139].

Зміст підручника інтегрованого курсу **«Мистецтво» (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна) [78]** побудовано з урахуванням домінантних ліній – музичне мистецтво, образотворче мистецтво. Кожна складова сприяє реалізації єдиної теми «Краса природи в мистецтві» через залучення школярів до практичної діяльності (співу, малювання). Підручник містить різноманітні завдання, які націлені на прогрес дитячої творчості – створити мелодію, інструментальний та ритмічний супровід, «оживити» картину, створити звукові картини, придумати та виконати ролі тощо. Для активізації пізнавальної діяльності учнів та їх мотивації до навчання у підручнику подано загадки та невеликі за обсягом вірші. Завдання «допоможи Барвику/Лясольці...», «розкажи своїм друзям, рідним...», в яких треба порівняти і знайти відповідності, спрямовані на розвиток пізнавальної діяльності дітлахів. У додатку до навчальної книги міститься захоплююча мистецька абетка, а також ноти та тексти пісень для вчителя [84].

Зміст підручника **«Образотворче мистецтво» (авторів О. Калініченко, В. Сергієнко) [50]** вирізняється структурованістю за наскрізними темами. Водночас художньо-практичні завдання підручника сприяють варіативності та не суперечать єдиній розвивально-особистісній освітній парадигмі: учень може обрати вправу чи завдання, що сприятимуть розкриттю його творчого задуму. У підручнику розміщено високоякісні репродукції художніх творів, світлини та подано методику ведення вправ. Вагомим є наявність як зразків вітчизняного, так і світового мистецтва. Ілюстрації підручника виконують не тільки естетичну, але й методичну функцію: декорування тематичних

заставок, колонтитулів та колонцифр спрямоване на краще сприйняття і засвоєння учбового матеріалу [84].

У підручнику **«Образотворче мистецтво»** (авторів С. Трач, М. Резніченко) [139] для учнів 2-го класу звертається увага на мистецькі традиції українського народу в контексті зі світовою культурою. Окрім того, підручник враховує вікову специфіку школярів, що сприяє усвідомленню суті творів образотворчого мистецтва через залучення власного досвіду, загальної ерудованості, наочно-образного мислення. Саме тому автори пропонують уроки, в основі яких казкові персонажі радять застосовувати уявні подорожі, чергувати види діяльності учнів на кожному уроці (сприймання теоретичного матеріалу, ознайомлення із творами мистецтва, навчальні вправи, творчі завдання), включають у зміст багатьох уроків колективну творчу діяльність на основі інтегрування різних видів мистецтв. Це викликає позитивні емоції, спонукає до естетичного сприйняття культури, розвитку уяви [84].

У 2013 році перелік підручників відповідно до результатів конкурсного відбору доповнили інші видання для 3-го класу. Серед них: **«Образотворче мистецтво»** (автори О. Калініченко, В. Сергієнко) [51], **«Образотворче мистецтво»** (авторів М. Резніченко, С. Трач) [120], **«Мистецтво»** (авторів Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна) [79].

У підручнику **«Образотворче мистецтво»** для 3-го класу (авторів **О. Калініченко, В. Сергієнко**) [51] познайомитися з образотворчим мистецтвом допомагають герой-комунікатор – чарівниця Гармонія та її друзі – знавці мистецтв. Незвичність викладення теми полягає в побудові змісту підручника за наскрізним тематичним принципом та з урахуванням варіативності художньо-практичних завдань. Тобто школярі самостійно вибирають завдання з кількох представлених до конкретної теми, що дозволяє досягти мети шкільної мистецької освіти [84].

Для кращого засвоєння розглянутих тем у підручнику використовується засіб поурочного та щосеместрового повторення матеріалу. Самостійна пошукова робота має зацікавити школярів вивчати образотворче мистецтво,

розвивати свої здібності і таланти. Робота над деякими завданнями передбачає колективну творчість [84].

Підручник **«Образотворче мистецтво. 3 клас»** (авт. **М. Резніченко, С. Трач**) [120] опирається на національну культуру України як складову культури світу. Наочний ілюстративно-інформаційний матеріал надихає особистість до розвитку творчого та духовного начала, висвітлює специфічні риси видів мистецтв (живопису, графіки, архітектури, дизайну тощо), знайомить з різносторонністю роботи художників театру [84].

Під час знайомства з творами мистецтва та опрацювання завдань творчого напрямку учень орієнтується на представлені ілюстрації: репродукції картин, фотокартки архітектурних та скульптурних споруд, приклади народної творчості, дитячі малюнки, які представлені у підручнику в достатньому обсязі. У рубриці «У вільну хвилину», яка знаходиться наприкінці деяких тем, містяться різноступеневі за складністю завдання для роботи школярів, враховуючи диференційний підхід [84].

Поурочні матеріали зібрані у розділи, які розділяються тематичною ілюстративною вставкою. Терміни, спеціальної мови, які є обов'язковими для вивчення, виділяються кеглем і кольором у кожній темі. Окрім того, підручник містить словник термінів та понять [84].

Підручник **«Мистецтво. 3 клас»** (авт. **Л. Масол, О. Гайдамака, М. Очеретяна**) [79] виділяється оригінальною побудовою за моделлю поліцентричної інтеграції мистецьких знань, у якій головна роль відводиться музичному та образотворчому мистецтвам. Ці види творчості органічно поєднані між собою і доповнюються компонентами інших мистецьких ліній (хореографія, театр, кіно).

Для забезпечення інформативної функції використовуються художньо-дидактичні матеріали, основою яких є видатні твори митців світового рівня, народна творчість. Зважаючи на вік учнів, навчальний матеріал у підручнику представлений двома формами: текстовою та візуальною інформацією (тексти і ноти музичних творів, завдання-схеми, рекомендації до практичних робіт у

вигляді малюнків) та ін. [84].

Розвивальну функцію підручника забезпечує спрямованість змісту підручника на розвиток творчого хисту дітей – слуху і почуття ритму, відчуття співзвучності у кольорі та побудові ліній. Згідно з тематикою підручника учні молодших класів мають можливість знайомства, аналізу та інтерпретації творів різних видів мистецтв; творчій практиці – співу, грі на музичних інструментах побудові композиційних творів образотворчого мистецтва [84].

Виховна функція у підручнику досягається через використання творів патріотичної та історичної тематики («Козацькому роду нема переводу», «Кобзарі – співці слави України»), формування важливих моральних людських якостей – доброти, дружби, любові, поваги тощо («Дружба і братство – найкраще багатство», «Дорога до храму», «Образ мадонни в мистецтві», «Найдорожча у світі») [84].

Мотиваційну функцію забезпечує ретельний добір цікавого і зрозумілого школярам матеріалу. Щоб зацікавити їх до самоосвіти використовується ігровий спосіб подачі знань (музичні та ритмічні ігри, художньо-ігрові вправи, елементи гумору – створи мелодію, інструментальний та ритмічний супровід, «оживи картину», «створи звукову картину», «придумай і виконай ролі» тощо). Вірші, загадки, лінії-мелодії широко представлені у підручнику як засоби реалізації мотиваційної функції [84].

У 2014-2015 роках було проведено відбір та рецензування підручників для учнів 4-х класів. Переможцями стали підручники: «Образотворче мистецтво» (автори О. Калініченко, В. Калініченко, В. Сергієнко) [52] «Образотворче мистецтво» (авторів М. Рєзніченко С. Трач) [121], та «Мистецтво» (автори Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна, О. Колотило) [80].

«Образотворче мистецтво. 4 клас» (авт. О. Калініченко, В. Сергієнко) [52]. Зміст підручника зрозумілий і легкодоступний для самостійного вивчення. Помічником учнів при знайомстві з образотворчим

мистецтвом є герой-комунікатор чарівниця Гармонія, шукають у країні образотворчого мистецтва викрадену Нудьгою та Лінню Фантазію.

Підручник багатий на ілюстрований матеріал: високоякісні репродукції творів вітчизняних і зарубіжних майстрів світового рівня, тематичні малюнки до кожного розділу. Ілюстрації несуть разом із естетичним навантаженням ще й методичне: оформлення тематичних заставок, колонтитулів та колонцифр націлене на краще розуміння і запам'ятовування предметних знань. Пояснення повні й деталізовані. Зміст підручника спрямований на виховання у школярів інтегрального сприйняття реальності за художньо-естетичними законами, що сприяє розвитку фантазії, уяви, опануванню різноманітних методів створення художніх образів, розвитку окоміру. Підручник якісно структурований, з системою завдань об'єктивно посилює для школярів.

Автори коректно та повною мірою скористалися можливістю через зміст підручника позитивно впливати на формування національної свідомості, патріотизму, гуманістичних цінностей, життєвих пріоритетів школярів.

Однак вважаємо за доцільне зацентувати увагу на недоліках підручника, спираючись на думку рецензентів. Так, за результатами аналізу анкет рецензентів було виокремлено слабкі сторони підручника відповідно до пропонованих пунктів оцінювання. Експерти одноголосно дотримуються думки про відповідність підручника початковій програмі, однак окремі теми («Ознайомлення зі шрифтом. Уведення слів та чисел у декоративно-орнаментальну композицію», «Засвоєння знань про побудову людського обличчя, пропорції фігури. Зображення людини в статичному та динамічному станах») надають поверхневу інформацію, що унеможливорює отримання знань умінь та навичок за темою (Н. Мілюкова). Не на всіх уроках достатньо повно поданий поетапний інструктаж для виконання практичної роботи (Н. Мілюкова). Підручник написано одноманітно: немає умовних позначень: «запитання і завдання», «це цікаво» (Н. Сирота). У підручнику немає умовних позначень. Виучувані поняття не виділені (В. Бандура). Бажано було б передбачити словник мистецьких термінів у структурі підручника

(О. Малицька та О. Тубелевич). Серед недоліків технічних засобів можна відмітити відсутність словника термінів та виносок незрозумілих слів внизу сторінки, в основних статтях підручника виділяються тільки поняття, а їх визначення записані тим самим шрифтом, що й основний текст. Дизайн сторінок перевантажений ілюстративним матеріалом (Н. Мілюкова). Недостатньо завдань пошукового характеру (Т. Черниш).

Серед суттєвих недоліків слід зазначити відсутність детального інструктажу в малюнках та схемах до окремих розділів (Н. Мілюкова). Не чітко сформульовані правила і визначення (В. Бандура). Не всі теми містять зразки для виконання (В. Бандура). Інструкції для самостійних творчих робіт, пам'ятки, підказки, тематичні словники тощо у підручнику відсутні (О. Малицька). Підручник не передбачає формування в учнів навиків самооцінювання (Т. Черниш). Вигляд деяких ілюстрацій не завжди відповідає ступеню підготовленості учнів 4-го класу. Для молодших учнів ілюстрації мають вирізнятися більшою образністю ніж для учнів старших класів. Не завжди враховувалася можливість відтворення ілюстрацій типографією (Н. Мілюкова).

Має місце перенасичення деяких сторінок підручника ілюстративними прикладами та живописним оформленням сторінок, що часом не відповідає санітарним нормам зазначеним у вимогах до навчального видання для молодшої школи загальноосвітніх навчальних закладів. Не завжди коректно розміщено підписи ілюстративних прикладів, що ускладнює ознайомлення учнів з творами того чи іншого автора (В. Піщанська).

«Образотворче мистецтво. 4 клас» (авторів. М. Резніченко, С. Трач) [121]. При побудові змісту підручника автори врахували традиції української національної культури. Наочним джерелом розвитку культурного компоненту формування особистості у підручнику є ілюстративно-інформаційний матеріал.

У комплекті до підручника пропонуються альбом-посібник, поурочні розробки для вчителя і набір таблиць. Зміст розбитий на структурно-логічні

блоки, що оптимально сприяє формуванню мистецьких компетентностей, та досягненню результативності при застосуванні диференційного підходу. Поурочні матеріали розділені спеціальними ілюстративними вставками за темами. У кожному розділі спеціальна (художня) термінологія, яка є обов'язковою для розуміння та засвоєння учнями, виділяється кольором і кеглем. Роз'яснення окремих образотворчих понять розташоване наприкінці підручника у словнику.

Проте серед недоліків підручника рецензентами зазначалися такі: окремі теми підручника інформаційно перенасичені (Н. Червінська, Н. Мілюкова), тексти задовгі для учнів 4-го класу (Н. Мілюкова). Нечітко сформульовано основні положення, дітям важко буде зрозуміти написане (В. Бандура). Зміст тексту перевантажний зайвою термінологією та науковими поняттями (Н. Мілюкова). Наявні складні для віку художні терміни (як приклад, «глибинно-просторова композиція», «комбінаторика», «штихель»), вивчення яких непередбачено програмою (Н. Червінська, Н. Сирота).

Не передбачено завдання для диференційованого підходу до навчання (Н. Червінська, В. Бандура). Часто складно сформульовані завдання, стиль викладу не завжди відповідає вікові. Учні не можуть зрозуміти, що пропонує їм підручник (Н. Червінська). Мова викладу навчального матеріалу в оригіналі макеті підручника складна.

Тексти наукового стилю заважкі для розуміння учневі. Образотворчі техніки хоч і виділено кольором, однак саме визначення чи правило сформульовано не чітко, не кожен учень його зрозуміє. Відсутні висновки до теми (В. Бандура). Мова підручників не завжди зрозуміла для учнів. Тексти перевантажені, заважають повною мірою зрозуміти розміщену в підручнику інформацію (Н. Мілюкова).

Недостатньо рубрик для формування мотивації навчання, які б сприяли розвитку творчих здібностей учнів, викликали інтерес до об'єкту вивчення (Н. Мілюкова). Підручник не розкриває самооцінювання, оскільки відсутні відповідні запитання чи завдання (Т. Черниш).

Багато покращити якість репродукцій, вміщених в оригінал-макеті підручника (Малицька О.). Якість багатьох ілюстрацій низька, зображення нечіткі, розмиті (В. Бандура). Наявні недоречні віку зображення (оголеної натури), їх нечіткість, повтори ілюстрацій та завдань (Н. Червінська).

Як засвідчили результати наукового пошуку, паралельно із оновленням навчально-методичного забезпечення початкової ланки освіти загалом та мистецьких дисциплін зокрема, було розпочато конкурсний відбір шкільних підручників для учнів 5-7-х класів із образотворчого мистецтва. Відповідно до експертної оцінки та результатів апробації, викладання образотворчого мистецтва у 5 класі пропонується здійснювати за підручниками: «Мистецтво (інтегрований курс)» Л. Масол [81], «Образотворче мистецтво» С. Железняк, О. Ламонова [47]; «Образотворче мистецтво» О. Калініченко, Л. Масол [32].

У змісті підручника **«Мистецтво» авт. Л. Масол [18]**, не зважаючи на інтеграцію музичного та образотворчого мистецтв, виокремлено дві частини. В них для кращого засвоєння реалізуються навчальні завдання з провідних видів мистецтв – образотворчого та музичного.

Так, при знайомстві з музичними творами, учні 5-го класу засвоюють музичну мову та засоби виразності. При вивченні образотворчого мистецтва – засвоюють засоби графічної, декоративно-прикладної, композиційної та живописної виразності. Другий розділ підручника присвячений синтетичним видам мистецтва (театр, кінематограф, хореографія, цирк), різноманітним сучасним художнім явищам, які репрезентують поєднання та взаємодію різних видів мистецтв.

Провідною темою підручника **«Образотворче мистецтво» (авт. О. Калініченко, Л. Масол) [47]** є космічна подорож з постійним героєм-комунікатором – Сферою. Поетапність тем, що представлена у тексті, висвітлює різноманіття видів образотворчого мистецтва. Все це відбувається через уявну подорож на Міжгалактичний мистецький фестиваль.

У підручнику текстова інформація гармонійно поєднана з ілюстративною, є можливість застосування рефлексії. Представлені зразки

творів із декоративно-прикладного мистецтва, репродукції шедеврів із різноманітних видів образотворчих мистецтв мають допомагати учням у виконанні творчих завдань. Завдяки варіативності школярі самі можуть обирати вправи з кількох можливих. Матеріал, запропонований у рубриках «Мистецтво планети Земля» і «Скарбничка мистецької мудрості», демонструє учням шедеври світового та вітчизняного мистецтва. Рубрика «Конкурс мистецьких ерудитів» створена для мотивації пізнавального інтересу школярів. Підручник також містить словник довідник.

Однак серед недоліків підручника ми вбачаємо одноманітність обраної теми, що набридає учням за рік та ускладнює роботу учителю за браком методичних розробок та складністю підбору матеріалів на підтримку космічної тематики.

Підручник **«Образотворче мистецтво» (авт. С. Железняк, О. Ламонова) [32]** представляє академічний підхід до навчання малюванню. Зміст навчальної книги репрезентує учням характерні риси кожного з видів художнього (графіки, живопису, скульптури) та декоративно-ужиткового мистецтв, а також практичне застосування цих знань у створенні художніх образів.

У 6-му класі, згідно рекомендацій МОН, учням пропонуються підручники «Мистецтво», Л. Масол [82]; «Образотворче мистецтво», Л. Масол, О. Калініченко [48]; «Образотворче мистецтво», С. Железняк, О. Ламонова [33].

Згідно з програмою підручник **«Мистецтво. 6 клас» (авт. Л. Масол) [82]** побудовано з двох частин «Образ людини у мистецьких жанрах» (1 семестр) і «Образи природи в мистецьких жанрах» (2 семестр).

У розділі «Музичне мистецтво» запропоновані пісні для співу, а в розділі «Образотворче мистецтво» – художньо-практичні завдання у супроводі методичних малюнків (пошагове створювання композицій, варіанти-зразки або схеми-побудови композицій) і порад. Основний текст доповнюють рубрики «Портрет митця», «Це цікаво: з історії жанру», «Секрети

майстерності», «Мистецька скарбничка» (словник термінів, зокрема, спільних для різних видів мистецтва понять). Певна впорядкованість завдань і запитань для закріплення матеріалу створена для розвитку ключових предметних і міжпредметних компетентностей особистості та передбачає залучення учнів до різних видів діяльності: репродуктивно-узагальнюючу й художньо-творчу, ігрову й проектну, індивідуальну, групову і колективну. Передбачені також варіативні завдання для особистісного вибору учнів (теми проектів, художньої техніки тощо), самостійна пошукова робота, зокрема з використанням інтернету.

Відповідно до програми підручник **«Образотворче мистецтво. 6 клас» (авт. О. Калініченко, Л. Масол)** детально висвітлює жанри і різновиди образотворчого мистецтва. Теоретична інформація доповнюється візуальною: репродукціями творів, створених майстрами по всьому світу у різні часи, від давнини до сьогодення; схемами та ілюстраціями.

Матеріал підручника **«Образотворче мистецтво. 6 клас» (авт. С. Железняк, О. Ламонова)** [33] сприяє продовженню знайомства учнів із образотворчим мистецтвом і його жанрами, поглибленню знань про деякі художні техніки, секрети перспективи і колориту, композиційні прийоми, з творами сучасних українських і світових майстрів.

Учасниками Всеукраїнського конкурсу рукописів для 7-го класу стали такі підручники: «Образотворче мистецтво»: підручник для 7-го класу загальноосвітніх навчальних закладів С. Железняк, О. Ламонова [34]; «Образотворче мистецтво», С. Федун О. Чорний [146]; «Образотворче мистецтво», Т. Рубля [126]; «Образотворче мистецтво», Л. Папіш, М. Шутка [95]; «Мистецтво» (інтегрований курс), Л. Масол, О. Гайдамака, Г. Кузьменко Н. Лемешева [86].

У нових підручниках для 7-го класу представлено текстовий і ілюстративний матеріал для опанування на уроках. Якісно відібраний ілюстративний матеріал складається з репродукцій художніх творів, фотографій, схем поетапного виконання практичних завдань з предмету.

При створенні підручника було враховано вікові особливості семикласників.

Кожен із розглянутих підручників водночас відповідає вимогам освітньої програми та несе в собі якісь особливості, тому при роботі з ними треба використовувати переваги кожного з видань.

Таким чином, вивчення образотворчого мистецтва у школі має лінійний спадкоємний характер, починаючи від 1-го класу і до 7-го. Наступною шаблоною мистецької освіти є продовження інтегрованого курсу мистецтва у старшій школі. Зазначимо, що на період 2016-2017 рр. розроблено та розпочато впровадження у навчання нових підручників «Мистецтво» для 8-го класу. За результатами експертних висновків, рецензування пройшли такі видання: О. Гайдамака – ТОВ «Видавництво «Генеза»; Н. Назаренко, Н. Чен, Д. Галєгова – ТОВ «Оберіг»; Л. Кондратова – Видавництво «Навчальна книга-Богдан»; В. Бескорса, В. Чуркіна – ТзОВ «Видавництво «Ранок»; Л. Масол – ТзОВ «Видавництво «Світоч» [31].

Аналіз змісту сучасних шкільних підручників демонструє відповідність багатьом критеріям якості, що робить продуктивним навчання. Перевагою у роботі з таким підручником є те, що дитина привчається самостійно працювати й оволодівати знаннями, навичками, навіть у вільну хвилину, запам'ятовує мистецькі твори, імена художників, долучається мистецтва, що є дієвим засобом художньо-естетичного виховання дитини.

У результаті проведеного дослідження з'ясовано, що у зв'язку з оновленням змісту мистецької освіти на початку ХХІ ст., пріоритетним є інтеграція навчальних предметів. Не є виключенням образотворче мистецтво. Для того, аби краще зрозуміти змістове наповнення й доцільність використання підручників із образотворчого мистецтва у сучасній загальноосвітній школі, вважаємо доречним звернутися до вивчення витоків становлення й розвитку проблеми змісту шкільного підручника з образотворчого мистецтва.

2.3. Генеза проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій і вітчизняній педагогічній думці

Зазначимо, що питання створення перших шкільних підручників тісно пов'язане зі становленням та розвитком загальної педагогічної теорії та шкільної освіти загалом, а також із історією розвитку методики викладання предмета.

У контексті досліджуваної проблеми актуальними є думки Я. Коменського, який уперше звернувся до розробки теорії шкільного підручника. Він висловив ідею, що навчальна книга – це особливий, самостійний вид літератури, що вибудовується на основі дидактичних принципів. У праці «Велика дидактика» автор порушував питання про необхідність книг для школи з різних наук і мистецтв, які «заслужують бути названими джерелами мудрості, чесноти і доброчестя» [60]. Однак подальшого розвитку ця ідея набула лише століття потому в працях Ж.-Ж. Руссо та Й. Песталоцці.

Так, Ж.-Ж. Руссо в праці «Еміль, або Про виховання» було обґрунтовано необхідність малювання як заняття, що виховує окомір, гнучкість руки, чуттєвість та гарну поставу. Основою пропорцій та любові до краси природи педагог уважав малювання з натури, через спостереження за об'єктами природи. Цінними навичками, набутими в результаті малювальних вправ, дидакт уважав: «...правильність ока, вірність руки, знання основних співвідношень у величині фігури між рослинами, тваринами та природними тілами, та досягнення гри перспективи» [129, с. 142-143].

Й. Песталоцці запропонував увести малювання як обов'язковий шкільний предмет у початковій школі. У праці «Як Гертруда навчає своїх дітей» Й. Песталоцці зазначав, що малювання є основою для відчуття співвідносності розміру й форми, адже в основі його покладено спостереження. Важливим, на думку педагога, є малювання з натури. Окрім

того, Й. Песталоцці наголошував на важливості книги: «Основою успіху дітей, які користуються в цьому відношенні найкращим керівництвом, є не тільки їх руки; він закладений в найглибших силах людської природи, а книги, які навчають застосуванню вимірюваних форм, дають потім в руки дітей ряд засобів, завдяки яким це прагнення, будучи використаним з урахуванням психології та в межах фізико-механічних законів, поступово піднімає дітей до ступеня досконалості» [97].

Пізніше думку Й. Песталоцці обстоювали його учні: Й. Шмідт, Ф. Рамзауер. Вони доповнили малювання елементами копіювання, малюванням по клітинках та пропонували навчати малюванню орнаментів. Так, Й. Шмідт розробив посібник «Елементи малювання за ідеями Песталоцці», у якому лівова частка належала навичкам елементарного малювання в загальноосвітній школі, що сприяло всебічному розвитку учнів. Подальшого поширення метода Й. Песталоцці та його учнів набула після 1833 року, коли вийшов друком посібник Франке «Методичне керівництво з малювання». У ньому пропонувалося вести роботу з усіх напрямків, що їх розробили Й. Шмідт та Ф. Рамзауер [72, с. 1415].

Важливість вільного малювання обстоювала М. Монтессорі. У праці «Дім дитини» автор наголошувала на цінності дитячого малювання. Малювання як вправа, на думку М. Монтессорі, готує руку дитини до письма, свідчить про спостережливість дитини [90, с. 44]. Цю думку поділяв Р. Штайнер, засновник Вальдорфської методи: «Малювання є необхідною основою для навчання писемності. Правильна методика у деякому розумінні виводить написання з малювання» [161, с. 62]. Окрім того, на думку Р. Штайнера, саме «художня стихія» надзвичайно сильно впливає на вольову природу людини [161, с. 8].

Наголосимо, що аналіз закордонних посібників та підручників із малювання проводили художники та педагоги на сторінках вітчизняних періодичних видань, зокрема таких, як: журнал «Искусство», «Художественный журнал», «Художественные новости», «Юный художник».

Так, «Художественный журнал» мав окрему колонку, де публікували перелік найвідоміших підручників у галузі мистецтва, а на сторінках журналу «Художественные новости» друкували рецензії нових на той час закордонних посібників. Зокрема, один із випусків журналу за 1884 рік містив детальний аналіз (ціна, якість, недоліки перекладу) німецького посібника з історії мистецтв «Ілюстрована історія мистецтв. Архітектура, скульптура, живопис, музика (для шкіл, самонавчання і довідок)» В. Любке [75]. Посібник було адресовано викладачам та будь-якому бажаючому долучитися до витончених мистецтв. Роботи закордонних авторів тривалий час були основою до викладання малювання у вітчизняних навчальних закладах та значною мірою вплинули на становлення вітчизняних посібників і підручників з предмета.

Результати наукової розвідки засвідчили, що малювання починають широко впроваджувати у вітчизняних загальноосвітніх навчальних закладах у XVIII столітті. Так, малювання включено до переліку навчальних предметів Морської академії (1715 р.), хірургічної школи при Санкт-Петербурзькому військовому госпіталі (1716 р.), Карповської школи Феофана Прокоповича (1721 р.), Кадетського корпусу (1732 р.), гімназії при Академії наук (1747 р.), Харківського колегіуму (1768 р.) та його новоприбавочних класів. Малювання викладали на основі посібника І. Прейслера «Основні правила, або Коротке керівництво до малювального мистецтва» (уперше вийшов друком 1775 р.), який тривалий час використовували для навчання молодих митців та в навчальній практиці загальноосвітніх навчальних закладів [104].

Однак, незважаючи на розвиток малювання, упроваджувати предмет у школах почали лише на початку XIX століття. Так, у 1804 році ухвалено «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». Відповідно до зазначеного статуту малювання як обов'язковий навчальний предмет включено до шкільної програми повітових училищ та гімназій. На навчання малюванню в гімназіях передбачалося по 2 години на тиждень у кожному з чотирьох класів. Викладання мав вести окремий учитель [101, с. 629]. На вивчення предмета в повітових училищах передбачалося 4 години на тиждень.

Малювання мав право викладати учитель суміжних дисциплін (відповідно до статуту всі предмети в повітових училищах викладали два викладачі) або ж окремий викладач [101, с. 637].

У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що на початок XIX століття з'являються посібники вітчизняних авторів, які адресовані викладачам училищ: «Новітня малювальна абетка» (1808 р.) М. Соколов; «Малювальна школа» (1811 р.) М. Станкевич [72]. Однак їхня кількість була обмеженою. Саме тому, на наш погляд, з початком уведення малювання як обов'язкового навчального предмета актуальною стала проблема створення вітчизняних підручників та посібників із витончених мистецтв для різних типів шкіл. Слушною з цього приводу вважаємо думку президента Академії мистецтв О. Оленіна, який 1823 року в листі до міністра духовних справ та народної просвіти зауважив: «Необхідно створити спеціальні навчальні книги, які б слугували для настанови учням в теорії і початковій практиці витончених мистецтв ... Складання цих книг тим більше потрібно, за умови, що таких у нас в Росії зовсім немає, і що до цих пір навіть у землях Європи таких немає в належній для учнів повноті і ясності, а найбільше в систематичному, особливо для них пристосованому порядку...» [124]. Думку О. Оленіна поділяв І. Войцехович, який у передмові до праці «Досвід креслення загальної теорії витончених мистецтв» зазначав, що, попри достатню кількість посібників із загальних наук «учні все ще потребують навчальних книг з теоретичної частини витончених мистецтв». І на останок зауважував: «...бо настав вже час припинити обмежуватися одними закордонними книгами» [14, с. 5-6].

Своє занепокоєння станом викладання предмета малювання висловлював С. Зорянко – професор живопису Московського художнього училища живопису, ліплення і зодчества: «Чи не сумно, що предмет малювання, предмет, який сприятиме багатьом наукам, так жорстоко понівечено» [124]. Автор висловлював думку, що порівняно з іншими предметами шкільного циклу малювання недооцінено як предмет.

У 1828 році було видано новий «Статут гімназій і училищ повітових, парафіяльних, що перебувають у відомстві університетів С.-Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського» [143]. Відповідно до цього документа малювання в училищах викладали сумісно з кресленням у 1-3-му класах. У гімназіях викладач малювання навчав також чистописання та кресленню.

Новий «Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» 1864 року [100, с. 167-179] не змінив позиції малювання в навчальному плані [100, с. 170]. Однак уже в 1871 році «Статутом гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти» [100, с. 85-99] малювання та креслення зараховано до переліку навчальних предметів «для бажаючих». Охочі мали сплатити гімназії помірні кошти за вивчення цих предметів [100, с. 87]. Малювання стає необов'язковим предметом до вивчення і в жіночих гімназіях, що виникали після 1870 року.

Зауважимо, що в період 1864-1872 років мета навчання малюванню полягала у формуванні графічної грамотності учнів, проте зміст навчального матеріалу остаточно не було визначено. На це вказує відсутність навчальних програм офіційно затверджених у Міністерстві народної освіти. Однак, як засвідчив науковий пошук, у деяких навчальних закладах були розроблені власні програми з малювання. Наприклад, Імператорська царськосільська чоловіча гімназія (1871 р.) працювала за такою програмою:

- 1, 2, 3, 4-й класи – креслення з гравірованих фігур та тіл обертання у геометричному вигляді;
- 5, 6, 7-й класи – початок орнаментів. Малювання частин тіла та фігури людини з натури [43].

Аналіз історично-педагогічних джерел свідчить, що в 1871-1872 році комісія Академії мистецтв (В. Верещагін, М. Ге, К. Гун, І. Крамської, П. Чистяков) розробила програму з малювання для середніх навчальних закладів. Перевага в її змісті належала копіювальній методі, що не виключало занять малювання з натури. Викладання предмета мало відбуватися

послідовно: спочатку знайомство з геометричними тілами на основі дротяних моделей, а потім зображення реальних предметів знайомих учневі з повсякденного вжитку. Однак програма була занадто важкою для вчителів [15, с. 72-73].

Таким чином, слід відмітити відсутність підручників та навчальних посібників для учнів загальноосвітніх навчальних закладів, а також обмежену кількість посібників для вчителів. Це було зумовлене передусім неоднозначним ставленням вищих органів влади до предмета малювання та недовільною кількістю фахівців.

У вітчизняній педагогічній думці початок підручникотворенню з малювання поклав К. Ушинський. На сторінках книги «Рідне слово» автор у додатку подав відомості «Про першочергове малювання», де порушив проблему підготовки вчителів до викладання малювання та надав методичні вказівки батькам і вчителям [144, с. 335-336].

Відомо, що в художніх школах України (кінець 60-х –початок 70-х рр. XIX ст.), було розроблено методичні рекомендації та посібники з малювання, що стали альтернативою програмі з малювання, розробленій в Академії мистецтв. Велике значення для розвитку предмета малювання на українських землях у складі Російської імперії мали доробки митців та педагогів М. Мурашко, М. Раєвської-Іванової, Є. Шрейдера та ін. Так, у 1869 році вийшли друком «Зошити малювання» під редакцією М. Мурашка. Цікаво, що ці зошити було ілюстровано місцевими українськими пейзажами, літографюваними зображеннями, малюнками орнаментів, будівель, жанрових сцен. Наголосимо, що саме М. Мурашко поклав початок Київській малювальній школі [93, с. 148].

Вагомий внесок у розробку вітчизняних посібників з малювання зробила М. Раєвська-Іванова. Засновниця декоративно-малювальної школи у м. Харкові, аналізуючи власний педагогічний досвід, уклала посібник «Абетка малювання для родини й школи» (1882). На думку дописувачів, він був побудований за принципом робочого зошита, містив методичні вказівки щодо

побудови малюнка. Окрім того, підручник узгоджувався зі змістом художньої шкільної освіти, висвітлював питання аналізу форми предметів, їхньої конструкції, закономірності будови. Значна увага приділялась штриху та методиці ведення конструктивного малюнка олівцем. Орнаменти, запропоновані до опанування, було представлено послідовно: варіативність елементів, їхня побудова, розфарбовування, – передбачалися завдання до самостійного вивчення [127, с. 256-257].

За свідченням дослідниці З. Гуріч, «...навчальні посібники М. Мурашка та М. Раєвської-Іванової використовувались майже в усіх початкових школах України. Методика викладання матеріалу ґрунтувалась на рекомендаціях російських педагогів-художників М. Ге, І. Крамського, І. Рєпіна, П. Чистякова, однак, враховувала вікові особливості учнів. Ілюстративний матеріал, що супроводжував посібники, був пов'язаний із національними традиціями української культури, виглядав сучасним за змістом і тематикою» [24, с. 256].

Названі посібники узгоджувалися із загальними вимогами до шкільної навчальної літератури, що їх розробили вітчизняні педагоги С. Русова [128], К. Ушинський [144; 145], Б. Грінченко [21; 20], С. Миропольський [85], П. Каптерев [53] та інші.

Відповідно до цих засад, навчальна книга мала ґрунтуватися на ідеї добра, краси та гуманізму, висвітлювати життя таким, яким воно є [12, с. 4]. Значна увага зверталася на художнє оформлення навчальної книги, уміле використання ілюстрацій [11, с. 98]. Зазначалося, що діяльність педагогів і книговидавців має бути спільною та спрямованою на формування в дітей діалектичного світогляду, виховання почуттів патріотизму на основі історичного минулого, звичаїв народу, фольклорного матеріалу. Вітчизняні педагоги наголошували, що зміст книги має бути тісно пов'язаний з тією чи іншою стороною народного життя, відібраний на ґрунті народних потреб та живої дійсності [29, с. 496]. Підручник має бути написаний серйозно, стисло, просто, розумно, з урахуванням, що ним користуватися будуть щойно долучені до науки, мова підручника має бути ясною і точною, виключати

важкі конструкції висловлювань [53, с. 66]. Навчальна книга мала бути пристосована до народного розуміння, зацікавлювати читача самою назвою. Зміст фактичного матеріалу і в художній, і в публіцистичній книзі мав бути наукового характеру. Зазначалося, що динаміка розвитку дитини викликає постійні зміни її емоційної, інтелектуальної й фізичної сфер, тому «дитячі книги мають систематично, безперервно й цілеспрямовано впливати на думку дитини, виховувати її в потрібному напрямі й закладати підвалини міцних моральних переконань» [42, с. 110-114].

Враховуючи вищезазначені вимоги, на кінець XIX століття було видано шкільні підручники з геометрії («Геометрія: планіметрія стереометрія» А. Кісельов, 1892 р.) та історії («Курс російської історії» В. Ключевський, 1899 р.). У кінці XIX – на початку XX століття малювання як навчальний предмет вивчалось у навчальних закладах з курсом початкових шкіл, реальних училищах, жіночих та чоловічих гімназіях, Академії мистецтв та малювальних класах, проте підручників, рекомендованих для учнів названих навчальних закладів, не було. Предмет малювання викладали переважно на основі посібників для вчителів, зокрема за керівництвами І. Прейслера «Основні правила, Або коротке малювання до малювального мистецтва» [104] та А. Сапожнікова «Курс малювання» [132].

Підкреслимо, що, хоча науково-педагогічна громадськість усвідомлювала важливість викладання малювання в різних типах навчальних закладів початкової і середньої ланки освіти, однастайності в питанні щодо методи викладання цієї навчальної дисципліни не було. У навчанні малюванню переважали дві методи: копіювальна та геометрична.

Як засвідчив історіографічний пошук, учителі малювання віддавали перевагу геометричному методу, розробником якого був А. Сапожніков. Незважаючи на критику копіювального методу, А. Сапожніков не вилучив із малювання копіювання. Викладання за його методою ґрунтувалось на малюванні з натури та малюванні геометричних фігур. Наприклад, при вивченні ліній учні малювали з натури натягнутий шнурок, дерев'яні бруски;

при вивченні геометричних фігур – відповідні моделі з дерева і картону; при вивченні геометричних тіл – моделі тіл або їх комбінації. Сам посібник А. Сапожнікова мав значну кількість прикладів пояснення матеріалу, кожен із яких супроводжувався ілюстрацією. Використання показу сприяло кращому відтворенню предметів дійсності. Керівництво поділялося за рівнями складності, що робило виклад матеріалу систематичним та логічним; запропоновані вправи, будувалися послідовно: від плоских фігур до створення сюжетних картин [132].

Однак, відповідно до наведених вище до шкільної навчальної літератури, посібник мав певні недоліки. Зокрема, вправи мали математично-логічну спрямованість і не сприяли належним чином розвитку образного мислення. Змістовне наповнення підручника нагадувало сучасний шкільний підручник з геометрії, що заважало естетичному та художньому вихованню учнів [70, с. 74].

Подібними до вищезазначеного посібника були «Початковий курс малювання з натури» Є. Савелова та «Керівництво для викладання елементарного малювання» О. Редковської [72, с. 58-59].

Перевагами цих підручників було ілюстративне наповнення, що складалося з таблиць. У посібнику Є. Савелова курс навчання малюванню поділено на вправи за рівнями складності, що відповідали віку учнів. Пропонувалося відпрацьовувати майстерність, створюючи орнаменти по сітці. Подібне спостерігаємо і в «Керівництві для викладання елементарного малювання» О. Редковської. На таблицях посібника зображено предмети щоденного вжитку. Однак суттєвим недоліком цих видань була пропонування учням метода, яка полягала в змалюванні речей по заздалегідь розграфленому на клітинки папері (1 клітинка = 1 см). Такий вид навчання не приносив жодного задоволення учням, не розвивав уяву та естетичні здібності. Зміст посібника не відповідав принципам науковості і доступності [70, с. 74-75].

Зауважимо, що за свідченням архівних джерел [165, арк. 296], до переліку рекомендованих Міністерством народної освіти підручників та

навчальних посібників для середніх і початкових навчальних закладів 1909 року входив посібник Смирнова (ініціали відсутні) «Курс малювання по клітинках». Однак невдовзі описану методику визнали хибною.

Цікавим із цього приводу є звіт про XXIV конкурс робіт з малювання, нарисного моделювання, що надійшов до Імператорської академії мистецтв 1905 року [163, 43-46 арк.]. У листі значилося, що загальний рівень творчих робіт став значно кращим і поганих малюнків, які б вказували на нерозуміння серед учнів, зустрічалося мало. Винятком були роботи по сітці та з дротяних моделей. У звіті висловлено побажання, щоб їх зовсім не було [163, 44 арк.]. До подальшої роботи пропонувалося ввести малювання живого листя та квітів при побудові орнаменту; опудал птахів, тварин, рослин; живих тварин та людини [163, 44 арк.]. Як висновок наголошувалося на необхідності розвивати в учнів здібності до творчості згідно з кінцевою метою малювання [163, 45 арк.]. Оскільки зазначені вище підручники не відповідали чинним вимогам до шкільної літератури, а методи викладання, описані в них, на думку Міністерства народної освіти, були не дієвими, пропонувалося відійти від геометричного методу до натурального.

Боротьба між прихильниками геометричного методу навчання малюванню і нового різко відмінного методу, посилювалась тим, що в основу чинних на той час офіційних програм із малювання, схвалених Міністерством народної освіти, було покладено геометричний метод. Вимоги ж, висунуті самим життям і новітньою педагогікою, свідчили про зречення від застарілих форм і про перехід до нових методів викладання. Це стало поштовхом до створення нової навчальної літератури з малювання.

Задля реалізації цього завдання у 1909 році виходить друком посібник Ф. Шпали «Курс початкового малювання» з поясненням: «без клітинок, для навчання у школі та вдома» [159], а згодом, ще дві частини «Курсу малювання» [160]. Сам посібник містив текст невеликого обсягу з ілюстрованими прикладами дитячих робіт та посиланнями на малювальні таблиці. Наголошувалось на необхідності малювання при вивченні

арифметики, природознавства, мови тощо. Зазначалося, що малювання повинно орієнтуватися на казки, байки, розповіді, містити вправи, що відповідали б віковим особливостям учнів. Посібник можна вважати перехідною ланкою від старої системи до нової – викладання малювання з використанням нових методів. Окрім того, автор обґрунтував низку вимог до змісту й оформлення підручників з малювання. На його думку, вони не повинні містити закордонних ілюстрацій до вітчизняного тексту бути «базарного» походження [159, с.2].

Підкреслимо, що важливу роль у вирішенні питання щодо змістового наповнення підручників із малювання відіграв Всеросійський з'їзд художників (1911-1912), учасники якого поділяли думку про те, що «успішність навчання малюванню в загальноосвітній школі залежить головним чином від методу, що застосовується. Тому в коло навчального предмета «малювання» повинно входити ліплення, креслення, ілюстрування, вправи в складанні декоративних прикрас, деякі відомості з мистецтва» [124, с. 69]. Учасники з'їзду поставили нагальне питання: зміст навчальної літератури з малювання потрібно оновити. Це завдання втілювано у виданнях наступних років.

Актуальність створення типових підручників для земських шкіл засвідчує протокол наради завідуючих земськими училищами від 3 лютого 1912 року [164, арк. 79]. «На сьогодні підручникам приписують величезне значення у школі, а тому їх вибір зробився справою надто важкою та двосторонньою, вирішення якої можливе не однією особою, а цілою групою осіб що займаються справою просвіти народу» [164, арк. 77]. Зазначимо, що серед рекомендованих до вивчення посібників та підручників з малювання значилася книга Маліновської (ініціали не зазначені) [164, арк. 76]. Припускаємо, що ідеться про можливість використання посібника під назвою «Абетка малювання: курс графічної грамотності: пояснювальний текст до 18 таблиць: посібник для викладачів та батьків» авторів А. Жекуліної та В. Маліновської (1904 р.) [1].

Як засвідчив науковий пошук, у 1912 року авторами посібника для

вихователів і викладачів «Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпленням і кресленням» В. Байєр та А. Воскресенський виділили вже чотири складові, пов'язані з малюванням: малювання з натури, ілюстроване малювання, декоративне малювання («складання прикрас») і розглядання картин. Малювання з натури вважалося основним видом занять [4, с. 9-10].

У 1913 році вийшов друком «Курс малювання» Ф. Шпали, який було доповнено розділом з ліплення. Окрім того, цей посібник висвітлював закономірності перспективного малюнка. Автор наголошував на дотриманні зв'язку малювання з іншими навчальними предметами [160].

Показово, що нові підручники, відповідно до оновленого змістового наповнення, приділяли значну увагу образному мисленню дитини та наголошували на необхідності різнобічного впливу при виборі вправ.

Водночас, на початку XX століття у вітчизняній шкільній практиці поширювався досвід зарубіжжя. У зв'язку з цим масового вжитку набули перекладні посібники та підручники. Зокрема переклади з німецької мови Ф. Кульмана «Нові шляхи викладання малювання» (1908) і Теда Ліберті «Новий шлях для художнього виховання юнаків та дітей» (1909), які мали позитивні відгуки серед педагогічної громадськості [13, с. 18], «Елементарний курс викладання мистецтв дітям» та «Елементарний курс художньої освіти (1899-1911) Луїса Пранга [103], у яких розглядалися питання про колір, вивчення форми, складання будівель і прикрас, ліплення з глини, малювання ілюстративне і за уявою, роботу з фарбами, згинання паперу тощо. Керівництва Т. Ліберті та Ф. Кульмана здобули схвалення дописувачів журналу «Вісник вчителів малювання» [13].

Водночас, передова науково-педагогічна громадськість пропонувала вчителям малювання посібник А. Краткій та І. Філіпі «Практичні замітки з начального малювання» (1914), перекладений з чеської мови. Автори цього керівництва для вчителів наголошували, що їхні таблиці слід використовувати не для копіювання, а для пояснення учням матеріалу. Основне гасло цих підручників було таким: «Хай кожен малює самостійно!» [64, с. 4- 5].

Нові посібники сприяли поліпшенню викладання малювання, однак викликали сумніви в педагогів щодо масового їх упровадження в практику. «Не дивно, що до нових методів малювання ставилися з недовірою, і що вони погано прививаються, хоча на їх користь працюють і журнали, і лекції, і виставки, і книги, і малювальні курси, і програми, що допомагають по суті, так само мало, як і все інше», – наголошували автори посібника «Практичні замітки з начального малювання» А. Краткій та І. Філіпі [64, с.4].

Як засвідчив науковий пошук, після подій 1917 року відбулися суттєві зміни в системі освіти: ліквідовано та реформовано низку навчальних закладів (кадетські корпуси, ліцеї, духовні училища та семінарії, жіночі гімназії та єпархіальні училища тощо), переглянуто програми для шкіл, визначено навчальні завдання із виховання учнів в умовах радянської системи освіти. Актуальним постає втілення в життя концепції єдиної трудової школи. «Основні принципи єдиної трудової школи» (1918) були зорієнтовані на трудове навчання, стимулювання школярів до самодіяльності та активності.

Починаючи з 1918-го року і впродовж 1920-х років, відповідно до нових завдань щодо оновлення змісту шкільної освіти нагальною постала потреба у створенні єдиних програм для викладання навчальних предметів у загальноосвітніх школах, зокрема предметів художньо-естетичного циклу (спів, ліплення та малювання).

Цьому, з-поміж іншого, сприяла позиція вчених, педагогів та громадських діячів зазначеного історичного періоду, які неодноразово підкреслювали виховну спроможність мистецтва. Наприклад, А. Луначарський уважав, що мистецтво організує свідомість і чуттєвість, виявляє і втілює ідеали людини [74]. Н. Крупська висловлювала думку про необхідність вивчення мистецтва в загальноосвітніх закладах, віддаючи перевагу малюванню та кресленню [66, с. 52-54]. Мистецтвознавець А. Бакушинський наголошував, що шкільна художня освіта вдосконалює особистість дитини. [5, с. 123].

У процесі наукового пошуку встановлено, що з 1918 по 1921 рік,

малювання було обов'язковим для вивчення учням з першого по дев'ятий клас. Викладання мистецтв (спів, малювання, креслення) з другого по шостий рік навчання включно охоплювало три години на тиждень, а з сьомого по дев'ятий клас – дві години на тиждень [140, с. 244].

Ураховуючи вище зазначене, у 1921 році було затверджено зміст програм для єдиної трудової школи (1-7-й класи) [47]. Відповідно до зазначених програм виховання творчої активності дітей та молоді здійснювалось саме через мистецтво. Відмінною рисою цих програми від програм попередніх років було те, що предмети художньо-естетичного циклу поєднувалися в єдиний навчальний предмет – образотворче мистецтво. Цей предмет був обов'язковим для вивчення з 1-го по 7-й клас [116, с. 310-317].

Відповідно до програми, викладання образотворчого мистецтва мало сприяти розвитку емоційного життя дитини, спонукати до творчості, активності, адекватного ставлення до матеріальної культури [116, с. 310].

Наголосимо, що названа програма охоплювала три складові, що враховували вікові особливості дітей. Значна увага у змісті програми приділялася конструюванню та матеріалознавству. Так, відповідно до першої частини програми діти віком до 10 років мали оволодіти елементарними навичками створення креслень, роботи з деревом, камінням, склом, уміти декорувати форму відповідно до призначення, виявляти, показувати та обробляти фактуру предмета.

На наш погляд, у цій програмі приділено недостатньо уваги аплікації, кольорознавству, зображенню з натури та декоруванню, що відповідали віковим потребам учнів [116, с. 356].

Мета другої частина програми (діти 11-13 років) полягала в поглибленні та розширенні завдань першої. Додавалися знання з перспективи, уміння аналізувати об'ємну форму, знайомство з кольоровими композиціями через твори митців. Однак і ця складова програми не приділяла належної уваги малюванню з натури, яке поглиблює цілеспрямоване сприймання предметів, сприяє всебічному розумінню художньої своєрідності творів мистецтва.

Водночас значна увага належала площинному зображенню та конструюванню [116, с. 313-315].

У третій частині програми (діти віком від 13 років) увагу зосереджено на поглибленому вивченні історії мистецтв та ознайомленні учнів із живописом. Однак перевага при вивченні образотворчого мистецтва належала переважно опануванню виробничих професій і виготовленню виробів народного господарства [116, с. 316]. З огляду на це, левову частку уроків було присвячено опануванню знань, умінь і навичок з креслення, конструювання, матеріалознавства. Таким чином, у змісті третьої частини програми не мали належного висвітлення такі складові образотворчого мистецтва, як аплікація, кольорознавство, декоративно-прикладне мистецтво, композиція.

В аспекті досліджуваної проблеми привертає увагу той факт, що програма з образотворчого мистецтва (1921) не містила переліку рекомендованої навчальної літератури, що значно ускладнювало опанування навчального матеріалу. Як правило, викладання здійснювалося на основі дореволюційної літератури, що не відповідала змісту програми єдиної трудової школи [116, с. 357].

Названі недоліки були враховані в новій програмі для шкіл I-II ступенів 1923 року [117]. У названій програмі наголошувалося на необхідності створити єдиний зразок та загальнообов'язковий план організації школи в навчально-виховному аспекті, висувалися оновлені вимоги до шкільної освіти [120, с. 249-250].

Аналіз змісту програми (1923 р.) засвідчив той факт, що у школах I-II ступенів передбачалося і викладання предметів художньо-естетичного циклу: співу, малювання та ліплення (I ступінь) [120, с. 60-65]; малювання (II ступінь) [120, с. 249-253].

Зазначимо, що викладання малювання та ліплення (I ступінь) передбачало, на відміну від попередньої програми, установлення міжпредметних зв'язків із математикою, літературою та природничими дисциплінами. Так, знайомство на уроках ліплення з геометричними формами

мало полегшити учням оволодіння знаннями з математики. Уперше висунуто вимоги застосування проектної колективної діяльності в опануванні образотворчого мистецтва (пропонуються колективні роботи: фруктові крамниці, крамниця посуду, майстерня, пекарня, поселення людей тощо). Наголошується на важливості оформлення художньої шкільної кімнати, музею чи виставки. Значну увагу приділено творчому малюванню, малюванню з пам'яті, малюванню з натури [120, с. 60-65].

Програма з малювання II ступеня [120, с. 249-253] була орієнтована на поглиблення знань, здобутих у попередні роки. Предмет малювання охоплював такі змістові складові: перспектива, декоративна творчість, орнаментация, малювання з натури. Однак, незважаючи на різноманітність змісту й форм, основна мета навчального предмета полягала в тому, щоб сформувати в учнів уміння і навички, необхідні для опанування робітничих професій.

Підкреслимо, що пояснювальна записка до програми з малювання та ліплення для шкіл I ступеня та програми з малювання для шкіл II ступеня містила рекомендований перелік посібників для вчителів із викладення цього предмета. Викладати малювання в школі I ступеня пропонувалося за посібником В. Смирнова і К. Лепілова «Малювання і ліплення в народній школі», Л. Пранга «Елементарний курс викладання мистецтв у початкових школах, дитячих садках та дітям дошкільного віку» і Т. Ліберті «Новий шлях для художнього виховання юнаків та дітей». Перевагу віддавали посібнику В. Смирнова та К. Лепілова. Його наявність була обов'язковою для кожної школи [120, с. 64]. Однак серед зазначених посібників не було підручників із малювання для школярів [120, с. 64-65].

Серед рекомендованих посібників для учителів шкіл II ступеня були лише закордонні видання [120, с. 253], наприклад посібник О. Дауге «Мистецтво і творчість у вихованні» (1918) [25], де значна увага належала питанню становлення малювання в Німеччині, містилися власні роздуми автора щодо вимог змістового наповнення підручників з малювання для учнів.

Автор названого посібника зазначав: «Лише та книга буде до вподоби дітям, яка висвітлює знайоме, приводить у захват, вражає красою» [25, с. 88].

Посібник М. Брауншвіга «Мистецтво і дитина» (1908) хоч і мав рекомендації Наркомосвіти, зазнав жорсткої критики з боку педагогів та громадських діячів. Так, К. Чуковський, оцінюючи зміст посібника, зазначав, що це видання створив француз «винятково для французів». Він уважав недоречним використовувати його у вивченні малювання, радив звертатися до вітчизняних надбань [152].

До переліку пропонованих видань належали і посібники Е. Меймана «Вступ до естетики» та Г. Шаррельмана «Малювання олівцем та пензлем», у яких висвітлювався закордонний досвід викладання малювання в школах.

Зазначимо, що 1923 року було ухвалено програму-мінімум для єдиної трудової школи [117]. Відповідно до неї, у коло обов'язкових до вивчення предметів входив предмет «образотворчі мистецтва (малювання і ліплення)» [117, с. 159-163]. Серед посібників, рекомендованих для викладання образотворчого мистецтва, були вже зазначені «Ліплення в сім'ї та школі» і «Малювання і ліплення в початковій школі» К. Лепілова. Зазначалося, що більш повний перелік посібників слід брати з програми за 1921 рік [117, с. 162].

Отже, як засвідчили результати проведеного дослідження, викладання предметів образотворче мистецтво та малювання за рекомендованими посібниками відповідно до «Комплексної програми» повною мірою не відповідало вимогам вітчизняної освіти: рекомендована навчальна література ґрунтувалася на надбаннях європейської шкільної практики (Німеччини, Англії, Франції) і не була тісно пов'язана із трудовою діяльністю.

Названі чинники підштовхнули до перегляду завдань із підготовки шкільної навчальної літератури з малювання, активізували педагогічну громадськість у цьому напрямі. Так, на важливості створення якісних підручників наголошував М. Рубінштейн у роботі «Естетичне виховання дітей». Науковець акцентував увагу на потребі створювати ілюстровані книги для дітей, зокрема шкільні підручники. Він наголошував на тому, що особливо

велике значення мають художньо оздоблені книги з малюнками, які відповідають потребам знань [125, с. 92-112]. Цю позицію поділяла й Н. Крупська. На її переконання, неякісно підібрані малюнки не справлять на дітей жодного враження. «Треба підходити до цього питання надзвичайно уважно, слід подавати малюнки, що відрізняються особливою точністю зображуваних предметів», – писала вона [66, с. 126].

В аспекті досліджуваної проблеми викликає інтерес той факт, що в загальних вимогах до шкільної літератури, сформованих на той час, зазначалося: підручник повинен відповідати марксистській ідеології; книга має бути невеликою за обсягом, написана літературною українською мовою, гарною на вигляд, з покажчиком літератури та з індексом уживаних термінів і власних імен [42]. Зокрема, Н. Крупська у статті «Який нам потрібен підручник» розглядала такі вимоги до підручників: цінність фактичного матеріалу, його науковість, зв'язок фактичного матеріалу з життям, взаємозв'язок та систематизація пропонованої інформації. Вона зауважувала, що підручник має бути помічником учителеві, має допомогти учневі навчатися самостійно. «Цьому навчити найважче. Життя змінюється з кожним днем. Жодне державне видання не в змозі наздогнати його. Не можна вимагати від підручників невичерпного матеріалу. Треба вимагати, щоб вони надавали основну інформацію, те, що допоможе розібратися у нових фактах та явищах» [65, с. 233-236].

Названі вимоги, які висували до шкільної навчальної літератури в окреслений період, ураховували при створенні нової навчальної літератури з малювання.

Аналіз наукових джерел [16; 72] засвідчив, що подальша зміна підходів до компонування змісту та структури навчальної літератури з образотворчого мистецтва була обумовлена ухваленням програми 1927 року. Окремим розділом у ній знову з'являється обов'язковий до вивчення предмет образотворче мистецтво. Одразу після виходу з друку програми 1927 року для шкіл II ступенів Народний комісаріат освіти розпочав роботу над створенням

відповідних підручників, навчальних посібників та робочих книг [16, с. 149-151]. Однак, зважаючи на переобтяженість програм, їхню невідповідність вимогам трудової школи [16, с. 149], 1931 року було переглянуто зміст навчального матеріалу та методи викладання шкільних предметів. Не став винятком і предмет образотворче мистецтво. В основу нової програми 1931 року було покладено малювання з натури, значне місце відводилося малюванню за темами, за уявою, а також декоративно-прикладному мистецтву. Окрім того, значну увагу було приділено бесідам з мистецтва, які мали знайомити учнів з творами образотворчого мистецтва, сприяти ідейному та політичному вихованню учнів [9, с. 64-69].

Відповідно до нової програми було укладено низку навчальних книг із образотворчого мистецтва для вчителів середньої школи: «Графічна грамота. Посібник для вчителів» за редакцією П. Павлинова, «Малювання з натури» Н. Радлова, «Посібник з малювання» Д. Кардовського, «Дитячий малюнок» Я. Башилова і Є. Кондрахана, «Малювання з натури у школі» Б. Гарневича [124].

У процесі наукового пошуку встановлено, що в окреслений період поширення набула метода, яку запропонував Д. Кардовський. В основу цієї методи покладено вивчення законів зображення об'єму. Головним був малюнок з натури, на основі якого будувалося подальше навчання живопису. Акцент робився на поетапній побудові зображення від загального до часткового. Як основу для розвитку художнього смаку автор радив застосовувати на кінцевому етапі навчання копіювання античних фігур, а також творів живопису і малюнка.

Особливості методи Д. Кардовського було викладено в «Посібнику з малювання» під редакцією К. Корнілова, Д. Кардовського та В. Яковлева. Автори посібника надавали практичні рекомендації щодо вивчення перспективи, приділяли значну увагу начеркам та замальовкам, обстоювали позиції реалістичної методи – наголошували на необхідності глибокого вивчення натури. У виданні докладно розглядалася пластична анатомія у

зв'язку з зображенням голови та фігури людини [56].

Нова навчальна література з малювання сприяла естетичному розвитку дітей шкільного віку завдяки зверненню до натуралістичного методу зображення. Наприклад, віддаючи перевагу методу Д. Кардовського, О. Яковлев зазначав: «Його метод викладання виявлявся в тому, що він, не намагаючись зламати натуру своїх учнів, давав їм свободу експериментів, пошуку і в той же час навчав аналізу поставлених завдань, логічному обґрунтуванню будь-якого зусилля» [55, с. 102].

Зауважимо, що у 1938-му – 1940-х роках на сторінках періодичних видань не припинялися дискусії щодо важливості навчального предмета малювання для учнів, обговорювалися нагальні проблеми з удосконалення його методи викладання та навчально-методичного забезпечення в загальноосвітній школі. Порушувалися питання підготовки шкільних підручників для учнів. Так, у журналі «Искусство» за 1938 рік цінними, на наш погляд, є статті С. Герасімова «Замітки про художню школу» [17, с. 50]. Автор порушував питання підготовки учнів на основі надбань вітчизняної школи мистецтв, наголошував на змістовному наповненні предмета: необхідності занять з композиції, малюнка та живопису. Також можна відзначити статтю А. Осмеркіна «Про виховання художника», який розглядає питання загальної культури майбутніх митців [92, с. 50], та замітку Г. Шегалю «Про художню освіту», у якій автор пише про перегляд мети художньої освіти у школах [157].

Досить актуальною на той час звучала думка А. Шаповалова – заступника голови Всесоюзного комітету у справах мистецтва висловлена у статті «Про систему художньої освіти», надрукована в журналі «Искусство» (1941) [155]. Автор порушував питання щодо недостатньої кількості фахівців, здатних викладати образотворче мистецтво; неналежного стану будівель-приміщень мистецьких закладів; недоліків матеріального забезпечення, зокрема відсутності шкільних підручників з малювання. Аналізуючи стан викладання малювання в середній загальноосвітній школі, А. Шаповалов висловлював думку про те, що малювання потрібно визнати рівноцінним

предметом навчального циклу. Для якісного засвоєння учнями знань, він пропонував збільшити години на вивчення предмета (1–2-й класи – по 5 годин на місяць (36–38 на рік), 3-6-ті – по 8 годин на місяць (70-76 на рік) 7-10-ті класи – по 5 годин на місяць) [155, с. 73-74]. Окрім того, А. Шаповалов зазначав: «Треба обладнати спеціальні класи (кабінети для малювання та креслення, забезпечити їх відповідними навчальними посібниками та забезпечити учнів доброякісним початковим матеріалом (зошити для малювання, олівці, пензлі). Викладання малювання з нового навчального року повинно вестись спеціалістами» [155, с. 74]. Крім цього дописувач пропонував організувати дитячі художні школи для обдарованих дітей від 12 років та загальноосвітні школи з образотворчим нахилом при інститутах. Водночас автор запропонував шляхи вдосконалення системи викладання мистецьких дисциплін в інститутах живопису, скульптури та архітектури [155, с. 75].

У передвоєнний період освітньо-просвітницьку діяльність у галузі образотворчого мистецтва здійснював журнал «Искусство и жизнь». Як приклад пропагування в шкільній освіті навчального предмета «Образотворче мистецтво» наведемо статтю А. Пахомова «Мистецтву треба навчати» (1941) [96]. Автор аналізував досвід дитячої виставкової діяльності та наголошував на потребі навчати мистецтву в школах [96, с. 44].

У повоєнні роки (1941-1945 рр.) у діючих школах викладання образотворчого мистецтва не припинялося. Зауважимо, що в цей час образотворче мистецтво розглядали як засіб патріотичного виховання. Особливої уваги у викладанні приділяли створенню агітаційних плакатів, пропаганді актуальних злободенних питань військової тематики.

Відомо, що серед основних завдань Народного комісаріату УРСР на 1944-1945 роки була розробка нових шкільних програм та підручників для учнів. Вагомий внесок у вирішенні цього питання належав видавництву «Радянська школа».

Зазначимо, що у 1944 році при Інституті теорії та історії педагогіки Академії педагогічних наук РРФСР було створено спеціальний кабінет

естетичного виховання, на основі якого у 1947 році організовано Науково-дослідний інститут художнього виховання [68, с. 80].

У процесі наукового пошуку встановлено, що, починаючи з 1944 року, навчання образотворчому мистецтву в школах відбувалося на основі програми, яка включала три основні змістові блоки: малювання з натури, малювання на теми, декоративне малювання. Відповідність програми змісту загальної середньої освіти переглянули після 1945 року. Зокрема, 1949 року розроблено нову програму з образотворчого мистецтва, яка, на відміну від програми 1944 року, була доповнена бесідами про мистецтво.

Уведення до програми теоретичного компоненту стало позитивним кроком на шляху вдосконалення образотворчої грамотності і збагачення освітнього світогляду школярів [67, с. 49]. Однак програма повною мірою не забезпечувала повноцінну художню освіту, про що свідчили відгуки педагогів: «малювання завершується у 6-му класі, тобто саме тоді, коли його необхідно по-справжньому вивчати» [124, с. 213]. Це стало поштовхом до подовження терміну вивчення предмета образотворче мистецтво у школі. Утім, шкільних підручників, які б відповідали оновленій програмі 1949 року так і не було підготовлено.

Вищезазначене дає підстави для висновку, що становлення і розвиток шкільної навчальної літератури з образотворчого мистецтва пов'язані з реформами у сфері освіти, становленням методики та загальними педагогічними ідеями.

Так, XIX століття характеризувалося як початок упровадження малювання у коло обов'язкових навчальних предметів загальноосвітніх закладів. Предмет викладали на основі закордонних посібників. Починається формування вітчизняних посібників з мистецтва для вчителів.

Кінець XIX – початок XX століття характеризувався активним супротивом двох різних напрямів у викладанні малювання: «геометричного» методу та «натурального». Більшість учителів та вихователів цього періоду схилилися до нової методи – натурального методу, що послугувало основою

для підготовки нових посібників з малювання. Вони узгоджувалися із загальними вимогами до шкільної літератури й вирізнялися змістовністю, були науково місткими, гарно проілюстрованими, логічно побудованими, викликали інтерес у викладачів та учнів. У посібниках з малювання переважало натуралістичне змалювання та було зроблено акцент на образному мисленні, що дозволяло зробити навчання малюванню цікавим та корисним для учнів, розвивало кмітливість, спостережливість та допитливість. Зміст навчальної літератури з малювання активно обговорювали на сторінках періодичних видань, більшість із посібників, зокрема «Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпленням і креслення» В. Байєра та А. Воскресенського [4], «Новий шлях для художнього виховання юнаків та дітей» Теда Ліберті [137], «Елементарний курс викладання мистецтв дітям» Луїса Пранга [45], були рекомендовані для викладання у середніх навчальних закладах.

Висновки до розділу 2

Розглянувши теоретичні питання розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, ми дійшли таких висновків:

1. Аналіз довідкової та психолого-педагогічної літератури дає підстави свідчити про поглиблений інтерес дослідників до визначення суті таких понять, як «зміст загальної середньої освіти», «шкільний підручник», «підручничознавство», «теорія шкільного підручника», «підручникотворення», «шкільний підручник із образотворчого мистецтва».

У процесі дослідження виявлено, що, не дивлячись на різноплановість підходів учених до: визначення суті поняття «шкільний підручник» (В. Бейлінсон, В. Бондар, Є. Зимниця, Д. Зуєв, Н. Карапузова, В. Помогайбо, О. Романович та ін.); характеристики його функцій (О. Ляшенко, С. Трубачева); обґрунтування

критеріїв оцінювання якості (Н. Гупан, О. Жосан, В. Монахов, І. Підласий, А. Хуторський, В. Чайка, Т. Філіппова та ін.) психолого-педагогічною наукою розроблено універсальні вимоги до змісту шкільного підручника, які в роботі класифіковано на дидактичні, методичні, санітарно-гігієнічні, естетичні.

Доведено, що підручникотворення є складним процесом розробки, видання, апробації та впровадження шкільного підручника у навчальний процес, а вимоги до його змісту й структури набувають специфічних рис у залежності від типу навчального предмету. Критерії оцінки якості підручників із образотворчого мистецтва для закладів загальної середньої освіти являють собою сукупність вимог: до змісту; до методичного апарату; до поліграфічного виконання.

2. У роботі з урахуванням визначених критеріїв проаналізовано чинні підручники з предметів та курсів освітньої галузі «Мистецтво – Естетична культура», що спрямовані на реалізацію «Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах» (2004 р.), забезпечення варіативності загальної середньої освіти та інтеграцію навчальних предметів:

- з образотворчого мистецтва: для учнів 1-4-х класів (авт. О. Калініченко, В. Сергієнко), (авт. М. Резніченко, С. Трач); для учнів 5-6-х класів (авт. С. Железняк, О. Ламонова), (авт. О. Калініченко, Л. Масол); для учнів 7-го класу (авт. С. Железняк, О. Ламонова), (авт. С. Федун, О. Чорний), (авт. Т. Рубля), (авт. Л. Папіш, М. Шутка);

- з інтегрованого курсу «Мистецтво»: для учнів 1-3-х класів (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна); для учнів 4-го класу (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Н. Очеретяна, О. Колотило); для учнів 5-6-х класів (авт. Л. Масол); для учнів 7-го класу (авт. Л. Масол, О. Гайдамака, Г. Кузьменко, Н. Лемешева) тощо.

Вивчення рецензій експертів названих підручників дозволило констатувати, що їх зміст у цілому відповідає визначеним критеріям, утім мають місце й слабкі сторони, як-от: інформаційна перенасиченість; надмірна абстрагованість текстів; нерівнозначність подання інформації з теорії та історії окремих видів та жанрів мистецтва; недостатність рубрик для формування мотивації навчання, відтворення

національних ознак мистецтва у власній творчості; брак завдань пошукового, дослідницького характеру; відсутність детального поетапного інструктажу в малюнках і схемах; нечіткість формулювання правил і визначень; невідповідність термінології й зображень віковим особливостям учнів; недосконалість оформлення інструкцій для самостійних творчих робіт, запитань для самоконтролю; сумнівна цінність ілюстративного матеріалу з погляду методики (спотворення колориту репродукції, відсутність логіки у відборі зразків творів та імен митців), усунення яких вимагає комплексного дослідження проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва, зокрема її ретроспективного аналізу.

3. У процесі наукового пошуку встановлено, що витoki становлення й розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у світовій педагогічній думці пов'язані з обґрунтуванням ідеї викладання малювання як обов'язкового навчального предмета в початковій і середній школі.

Представники західноєвропейської педагогічної думки (Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, М. Монтессорі, Р. Штайнер), спонукали педагогів і митців до укладання посібників і керівництв з малювання (Й. Шмідт «Елементи малювання за ідеями Песталоцці», А. Франке «Методичне керівництво з малювання», В. Любке «Ілюстрована історія мистецтв. Архітектура, скульптура, живопис, музика (для шкіл, самонавчання і довідок)», І. Прейслер «Коротке керівництво до малювального мистецтва» тощо).

З'ясовано, що названі керівництва тривалий час слугували підґрунтям для викладання малювання як навчального предмету в повітових училищах та гімназіях українських губерній Російської імперії упродовж XIX століття. Перші посібники вітчизняних авторів (М. Соколов «Новітня малювальна абетка», 1808 р., М. Станкевич «Малювальна школа», 1811 р.) мали надзвичайно обмежений наклад і були адресовані виключно викладачам училищ. Поштовхом для підручникотворення в галузі образотворчого мистецтва упродовж другої половини XIX – початку XX століття (М. Мурашко «Зошити для малювання», 1869 р., М. Раєвська-Іванова «Абетка малювання для родини й школи», 1882 р.,

Ф. Шпала «Курс початкового малювання», 1909 р., В. Байєр, А. Воскресенський «Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпленням і кресленням, 1912 р. тощо) послуговували відкриття в українських губерніях художніх шкіл та активна розробка вітчизняними педагогами (Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін.) загальних вимог до шкільної навчальної літератури. Названі посібники ґрунтувалися як на копіювальній, так і геометричній методах, супроводжувалися чисельними ілюстраціями, містили пояснювальні тексти, вправи різної складності. Утім, за оцінкою дописувачів, їх зміст повною мірою не відповідав дидактичним принципам, був позбавлений міжпредметних зв'язків, фактично виключав малювання з натури, ілюстроване, декоративне малювання, розглядання картин і не сприяв розвитку творчого потенціалу школярів.

Виявлено, що у 20-40-і роки ХХ століття в умовах розбудови єдиної трудової школи в змісті навчальних предметів «Образотворче мистецтво» (1921- 1923, 1927-1931 рр.), «Малювання» (1918-1921, 1923-1927, 1931-1949 рр.) стали переважати елементи конструювання, матеріалознавства, малювання предметів з натури, з пам'яті, декоративне малювання, вивчення перспективи на основі реалістичної методи. Це послуговало підставою для підготовки нових посібників переважно для вчителів (Н. Радлов «Малювання з натури»; Я. Башилов, Є. Кондрахчан «Дитячий малюнок»; Б. Гарневич «Малювання з натури у школі»; Д. Кардовський «Графічна грамота» тощо). Утім, підручників із предметів «Малювання», «Образотворче мистецтво» для учнів 1-6-х класів, що узгоджувалися з чинними навчальними програмами, створено не було.

Список використаних джерел до розділу 2

1. Азбука рисования: Курс графической грамотности: Объяснительный текст к 18-ти таблицам: Пособие для учителей и родителей / Сост. А. В. Жекулиной В. Малиновская. Киев : Типография Императорского университета Св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905 (на 1-й стр. обложки 1904) URL: <http://tehne.com/event/arhivsyachina/azbuka-risovaniya-kurs-graficheskoy-gramotnosti-1905> (Дата звернення 10.10.2018).
2. Артьомов І. В. Європейська інтеграція України: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. статей. Книга 2. Ужгород : ПП «АУТДОР-ШАРК», 2014. 452 с.
3. Арцишевський М. Р. Критерії оцінки змісту шкільних підручників *Проблеми сучасного підручника*. К. : Пед. думка, 2012. Вип. 12. С. 293 – 300.
4. Байєр В. І., Воскресенський А. К. Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпкою та кресленням. СПб., 1912. С. 9-10.
5. Бакушинський А. Художественная организация школьной жизни. Избранные искусствоведческие труды. М. : Советский художник, 1981. 352 с.
6. Барановська О. В. Фундаменталізація змісту гуманітарних предметів у профільній школі в умовах гуманітаризації навчання. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 8. С. 47–50.
7. Березюк Ю. В. Методичні аспекти застосування шкільного підручника при вивченні іноземної мови. *Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки*. 2015. Вип. 3 С. 135-139.
8. Бондар В. І. Дидактика. Київ : Либідь, 2005. 264 с.
9. Буценко А. Образотворче мистецтво в трудовій школі. К.-Х. : Радянська школа, 1931. 71 с.

10. Вавілова І. В. Вимоги до дитячого підручника в педагогічній спадщині українських освітян другої половини XIX – початку XX ст. *Педагогіка та психологія: зб. наук. пр.* Х., 2001. Вип. 18. ч. 2. С.110-114.
11. Васильченко С. Твори в чотирьох томах. К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. т. 4. 455 с.
12. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. К.: Вид-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с.
13. Вісник учителів малювання. СПб. 1901. №1. С. 18.
14. Войцехович И. Опыт начертания общей теории изящных искусств, Москва: Университетская типография, 1823. 83 с.
15. Ворожбіт В. В. Теорія і практика навчання образотворчого мистецтва учнів початкових шкіл Слобожанщини (кінець XIX - початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук. :13.00.01 / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Х. : Б. В., 2001. 200 с.
16. Вторая ступень советской трудовой школы. Организация. Содержание. Методы. Под ред. И. Векслера, Р. Харитоновой / Государственное издательство Главсоцвос НКП РСФСР, 1929. 494 с.
17. Герасимов С. Заметки о художественной школе. *Искусство*, 1938. вип. 4, С. 50-52.
18. Головка М. В. Крячко І. П. Модель підручника астрономії профільного рівня. *Проблеми сучасного підручника*. К. : Педагогічна думка, 2015. Вип.15. С. 127-136.
19. Гривко А. В. Мова навчальних текстів шкільних підручників. *Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць*. К. : Педагогічна думка, 2009. С. 79–83.
20. Грінченко Б. Д. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1895. № 4-5. С. 27–50.
21. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і вкраїнська школа К., 1906. 50 с.

22. ГСТУ 29.2–97. Підручники і навчальні посібники для загальноосвітніх шкіл та інших типів середніх навчальних закладів. Поліграфічне виконання. Загальні технічні вимоги ДСТУ 29.2–97. Київ: Держстандарт України, 1997. 15 с.

23. ГСТУ 29.6-2002. Видання для дітей. Поліграфічне виконання: вид. офц. Київ: Держкомінформ України, 2002. 16 с.

24. Гуріч З. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва в спеціалізованих закладах освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 10 (1). С. 253-258.

25. Дауге О. Искусство и творчество в воспитании / под. ред. И. Горбунова-Посадова. М. : Типо-Литограф. Т-ва И. Н. Кушнарєв и Ко. 1911. 200 с.

26. Додаток до листа МОН України від 10.01.2018 №1/10-339 Методичні рекомендації потенційним авторам щодо підготовки підручників для 5 класу закладів загальної середньої освіти URL: https://osvita.ua/doc/files/news/588/58805/List_Mon5kl.pdf. (Дата звернення 10.10.2018).

27. ДСанПіН 5.5.6.084-02 Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. Державні санітарні правила і норми. Чинний від 01.03.2002. К. : МОЗ України, 2002. 24 с.

28. ДСТУ 3017: 2015 Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. На заміну ДСТУ 3017–95; чинний від 2016-07-01. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. IV, 38 с. (Інформація та документація).

29. Духнович О. В. Твори в 4-х т. / Гол. ред. М. Ричалка. Т.2. Братислава: Словацьке пед. вид., 1962. 733 с

30. Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів: пос., за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. Київ: Педагогічна думка, 2016. 128 с.

31. Експертні висновки на проекти підручників, поданих на конкурсний відбір проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua/pidruchniki/konkursniy-vidbir-proektiv-pidruchnikiv-dlya-uchniv-8-klasu-znz/ekspertni-visnovki-proektiv-pidruchnikiv-podanih-na-konkursniy-vidbir-proektiv-pidruchnikiv-dlya-uchniv-8-klasu-zagalnoosvitnih-navchalnih-zakladiv/> (Дата звернення 10.10.2018).

32. Железняк С. М., Ламонова О. В. Образотворче мистецтво: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2013. 176 с.

33. Железняк С. М., Ламонова О. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2014. 192 с.

34. Железняк С. М., Ламонова О. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2015. 224 с.

35. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільний підручник Підручник ХХІ століття №1-4 2003 рік. С. 141-147.

36. Жосан О. Е. Методи аналізу шкільного підручника: теоретичний аспект. *Вісник післядипломної освіти*. Київ: УМО НАПН України, 2011. Вип 2. С. 53-60.

37. Жосан О. Е. Шкільна навчальна література: теорія і практика : довідник. Кіровоград : КЗ «КОППО імені Василя Сухомлинського»; Імекс-ЛТД, 2014. 156 с.

38. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути. *Управління школою*. 2012. № 13; 14; 15. С. 73-77.

39. Загальні вимоги до змісту та оформлення навчальних посібників та навчально-методичної літератури: методичні рекомендації для викладачів на основі чинних нормативних документів., уклад. Л. О. Котлова; Житомир, 2014. 56 с.

40. Зайченко І. В. Педагогіка. К. : Освіта України, КНТ, 2008. 528 с.

41. Зеленін Е. За високий рівень графічної грамотності. *Учительская газета*. 1951. 22 верес. (№ 76).

42. Золотухіна С. Т. Державний потенціал навчальної книги: історико педагогічний аспект. *Педагогіка та психологія: зб. наук. пр.* Х., 2014. Вип.46. С. 180-193.
43. Императорская Николаевская Царскосельская гимназия. Система обучения. URL: <https://tsarselo.ru/yenciklopedija-carskogo-sela/obrazovanie-uchebnye-zavedeniya-carskogo-sela/carskoselskaja-imperatorskaja-nikolaevskaja-gimnazija-sistema-obuchenija.html> (дата звернення: 02.02.2018).
44. Інститут модернізації змісту освіти : Відділ з проведення конкурсів навчальної літератури. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-z-provedennya-konkursiv-navchalnoji-literatury/> (дата звернення: 02.02.2018).
45. Інститут модернізації змісту освіти : Відділ науково-методичного забезпечення видання навчальної літератури. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-naukovo-metodychnoho-zabezpechennya-vydannya-navchalnoji-literatury/> (дата звернення: 02.02.2018).
46. Інститут модернізації змісту освіти : Структура. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/> (дата звернення: 02.02.2018).
47. Калініченко О. В., Масол Л. М. Образотворче мистецтво: підр. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Х. : СИЦІЯ, 2013. 224 с.
48. Калініченко О. В., Масол Л. М. Образотворче мистецтво: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Х. : СИЦІЯ, 2014. 224 с.
49. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. 144 с.
50. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Видавничий дім «Освіта», 2012. 144 с.
51. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. 144 с.
52. Калініченко О. В., Сергієнко. В. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. 215 с.

53. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / под ред. А. М. Арсеньева; сост. П. А. Лебедев; Акад. пед. наук СССР. М. : Педагогика, 1982. 704 с.
54. Карапузова Н. Д., Зімниця Є. А., Помогайбо В. М. Основы педагогічної ергономіки: навчальний посібник для студентів ВНЗ (гриф МОНУ). К. : Академвидав, 2012. 192 с.
55. Кардовский Д. Н. Дмитрий Николаевич Кардовский об искусстве. Воспоминания, статьи, письма / Сост. и авт. примеч. Е.Д. Кардовская. М. : Изд- во Академии художеств СССР, 1960. 340 с.
56. Кардовський Д. М. Посібник з малювання / під заг. ред. проф. В. Н. Яковлева, доц. К. Н. Корнілова. М. : В. Шевчук, 2006. 208 с.
57. Картинки развивают мышление и помогают усвоить материал : Культура и искусство, новости, события. URL : <http://what.in.ua/page/kartinki-razvivajut-myshlenie-i-pomogajut-usvoit-material> (дата звернення: 15. 09 2017)
58. Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника*: Київ : Педагогічна думка. 2014. Вип. 14. С. 284–292.
59. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): автореф. ...дис. канд. пед.. наук. Київ, 2005. 23 с.
60. Коменский Я. А. Великая дидактика. Избр. пед. сочинения: в 3-х Т., Государственное Учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР., 1939. т. 1. 207 с.
61. Кондратова В. В. Науково-методичний аспект підготовки вчителів образотворчого мистецтва до апробації підручників. Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: КДПУ. 2010. Вип. 88. С. 130-133.
62. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Методичний лист МОН України від 8 листопада 2004 року № 1/9-302 URL :

<http://ukraine.uapravo.net/data/base32/ukr32498.htm> (Дата звернення: 17.03.2018).

63. Красовська О. О. Образотворче мистецтво з методикою викладання у початковій школі. Навч.-метод. посіб. Львів : Новий Світ- 2000, 2015. 292 с.

64. Краткій А., Філіпі І. Я Практичні замітки з початкового малювання. СПб. : вид-во «Синодальна типографія», 1914. 41 с.

65. Крупская Н. К. Какой нам нужен учебник / Пед. соч.: В 6 т. М., 1979. т. 4. С. 233-236.

66. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. Обучение и воспитание в школе. / Под редакцией Н. К. Гончарова, И. А. Каирова, Н. А. Константинова. Москва: Изд-в АПН, т. 3. 1959. 225 с.

67. Кулаев К. В. Эстетическое воспитание: пути приемственности, М. : Знание. 1986. 64 с.

68. Куліш Т. І. Диференціація навчального процесу на уроках образотворчого мистецтва (40-80-ті рр. XX ст.)/ *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 4. С. 79-84.

69. Липова Л. А., Замаскіна П. І. Диференціація навчання в основній школі засобами підручника. *Проблеми сучасного підручника*. Київ : Пед. думка, 2011. Вип. № 11. С. 56–60.

70. Литовченко Г. В. Розвиток змісту навчальної літератури з малювання у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – початок XX століття) *Нові технології навчання: наук.-метод. зб.*/ Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. К., 2015. Вип. 86. ч. 2. С. 73-76.

71. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків : «ОВС», 2002. 400 с.

72. Ломов С. П., Аманжолов С. А. Методология художественного образования: Учебное пособие. М. : МПГУ, 2011, 188 с.

73. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу. К. : Академія, 2004. 200 с.

74. Луначарский А. Наши задачи в области художественной жизни: Статья первая. *Красная новь*. 1921. № 1. С. 146–157.

75. Любке В. Иллюстрированная история искусств [Електронна копія]: архитектура, скульптура, живопись, музыка: (для школ, самообучения и справок): СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1901 с. 139. URL: <http://elibrary.org/view.html?id=6859> (дата звернення: 14.07.2017)

76. Ляшенко О. Вимоги до підручника та критерії його оцінювання. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1–4. С. 60–65.

77. Малафійк І. В. Дидактика: Навчальний посібник. Київ : Кондор, 2005. 397 с.

78. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В. Колотило О. М. Мистецтво: підр. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2014. 144 с.

79. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В., Колотило О. М. Мистецтво: підр. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2015. 144 с.

80. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В., Колотило О. М. Мистецтво: підр. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2013. 144 с.

81. Масол Л. М. Мистецтво (інтегрований курс): підр. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Світоч , 2013. 240 с.

82. Масол Л. М. Мистецтво (інтегрований курс): підр. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Л.–К. : Видавництво «Світоч», 2014. 208 с.

83. Масол Л. М. Художньо-педагогічні технології в основній школі: єдність навчання і виховання : метод. посіб. Харків: «Друкарня Мадрид». 2015. 178 с.

84. Методичні рекомендації з художньо-естетичних дисциплін на 2012-2013 навчальний рік. Закарпатський інститут післядипломної освіти. URL: <http://zakinppe.org.ua> (Дата звернення: 05.02.2018)

85. Миропольский С. И. К вопросу о материале для детского чтения. *Семья и школа*. 1876. № 3. 124 с.
86. Мистецтво (інтегрований курс) : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Масол Л., О. В. Гайдамака, Г. В. Кузьменко, Н. А. Лемешева. К. : Видавництво «Світоч», 2015. 256 с.
87. Мистецтво: навчальна програма. авт.кол: Л. Масол, О. Коваленко, Г. Соцька, Г. Кузьменко, Ж. Марчук, О. Константинова, Л. Паньків, І. Гринчук, Н. Новікова, Н. Овіннікова). URL. :<http://www.mon.gov.ua>
88. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України XX – поч. XXI століть: навч.-метод. посібн. / Р. Шмагало, Г. Покотило, П. Ляшкевич, І. Гнатишин, Т. Бей; за заг. ред. Р. Шмагала. Львів : ЛНАМ, Тернопіль: «Мандрівець», 2012. 288 с.
89. Монахов В. М. Освітній потенціал радянської школи. Київ. *Радянська школа.*, 1984., №11. С. 16–23.
90. Монтессори М. Дом ребенка. Метод научной педагогики. СПб. : Астрель, 2005. 272 с.
91. Основні вимоги до укладання навчально-методичних видань. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ» 2012. 31 с.
92. Осьмеркин А. О воспитании художника. Искусство, 1938., вип. 5, С. 53-55.
93. Павличенко Н. В. Иван из рода Терещенко: меценат, коллекционер и активный участник Киевского художественного рынка конца XIX века. Символ науки. 2016. №10-3. С. 145–149.
94. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посібник К. : Каравела, 2007. 576 с.
95. Папіш Л. В., Шутка М. М. Образотворче мистецтво : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2015. 128 с.
96. Пахомов А. Искусству нужно учить. *Искусство*, 1941. вип. 2. С. 44-45.

97. Песталоцци И. Г. Как Гертруда учит своих детей. Избр. пед. сочинения: В 2-Т. М. : Педагогика, 1981. т. 1. 336 с.
98. Підласий І. П. Педагогіка початкової школи : підручник. 2010. URL: <http://ibib.ltd.ua/uchebniki-posobiya-26129.html> (дата звернення 03.02.2018).
99. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. СПб. : Типография 2 отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830, т. 28. С. 626.
100. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. СПб. : Типография 2 отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830, т. 39. С. 626.
101. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. СПб. : Типография 2 отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1874. т. 46. С. 85-99.
102. Пометун О. І. Гупан Н. М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника*. К. : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. С. 564-573.
103. Пранг Л. Елементарний курс. Викладання мистецтва у початковій школі. Керівництво для учнів. Другий рік. СПб. : Видавництво журналу «Вісник учителів малювання», 1899. 215 с.
104. Прейслер И. Д. Основательные правила или краткое руководство к рисовальному художеству. СПб., 1810. 44 с., 53 л. ил. URL: <https://www.liveinternet.ru/users/solaire-idee/post361361186/> (дата звернення 18.07.2017).
105. Про видавничу справу: Закон України за станом на 20 берез. 2004 р./Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2004. 17, [3] с. (Закони України).
106. Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» : Наказ Міністерства

охорони здоров'я від 12.02.2007 N 13 URL <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0077-07/print> (дата звернення 18.07.2017).

107. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти від 23 листопада 2011 р. № 1392 (зі змінам від 07.08.2013). Постанова Кабінету Міністрів України. К.: Офіційний вісник України від 17.02.2012. 2012. № 11. 51 с. стаття 400, код акта 60376/2012.

108. Про затвердження інструктивно-методичних матеріалів. Наказ МОН від 12 січня 2015 року N 9. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-instruktivno-metodichnih-materialiv-doc215552.html> (дата звернення 18.07.2017).

109. Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах. Наказ МОН України № 151/11 від 25.02.2004.

110. Про затвердження Положення про конкурсний відбір проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів: Наказ від 16.12.2016/Міністерство освіти і науки України. Київ : Офіційний вісник України, 2016. № 97, 126 с.

111. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня Наказ Міністерства № 409 від 03.04.2012 зі змінами внесеними наказом МОН України від 29.05.2014 № 664, наказом МОН України від 12.12.2014 № 1465, наказом МОН України.

112. Про організацію навчально-виховного процесу у 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі. Лист МОН № 1/9-368 від 24.05.13 року URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/36003/ (дата звернення 18.07.2017).

113. Про освіту: Закон від 5 вересня 2017 № 2145-VIII/ Верховна Рада України. Київ : Відомості Верховної Ради України, 2017., № 38-39. 380 с.

114. Про проведення апробації та моніторингових досліджень якості навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів у 2012/2013 –

2013/2014 навчальних роках : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.08.2012 № 935. Інтернет-сайт Міністерства освіти і науки України. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0935736-12/sp:max20> (Дата звернення: 05.02.2018).

115. Про проведення Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Наказ МОН Молоді та спорту України від 14 верес. 2011 р. № 1063. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua> (Дата звернення: 05.02.2018).

116. Программы для I и II ступени семилетней единой трудовой школы. М. : Гос. Издат. 1921. 359 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-7-letney-edinoy-trudovoy-shkoly_1921 (Дата звернення 12.08. 2017).

117. Программы минимум для единой трудовой школы 1-й и 2-й ступени. Петроград: отдел снабжения Петрогубоно, 1923. 164 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-minimum-edinoy-trudovoy-shkoly_1923 (Дата звернення 12.08. 2017).

118. Программы школ I и II ступени. Владивосток : ГосКниги, 1923. 278 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-shkol-1-2-stupeni_1923 (Дата звернення 12.08. 2017).

119. Просіна О. В. Мистецтво. Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів [посібник] / за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. К.: Педагогічна думка, 2016. С. 121-128.

120. Резніченко М. І., Трач С. К. Образотворче мистецтво : підручник для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 160 с.

121. Резніченко М. І., Трач С. К. Образотворче мистецтво : підручник для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2015. 144 с.

122. Розпорядження «Стандарти змісту та оформлення навчально-методичної та наукової літератури» від 25.12.2013 (зі змінами від 5.11.2014) Київ : Інститут журналістики, 2014., 16 с.
123. Романичева Е. С. Введение в методику обучения литературе. М. : Флинта. Наука, 2012. 42 с. URL: <https://profilib.net/chtenie/61299/irina-sosnovskaya-vvedenie-v-metodiku-obucheniya-literature-uchebnoe-posobie.php> (дата звернення: 03.02.2018).
124. Ростовцев Н. Н. История методов обучения рисованию. Русская и советская школы рисунка. М. : Просвещение, 1982. 240 с.
125. Рубінштейн М. М. Естетичне виховання дітей. Вид. 3, випр. М. : Т-во В. В. Думнов, наслідн. бр. Салаевих, 1924. 118 с.
126. Рубля Т. Є. Образотворче мистецтво : 7 кл. : Підруч. для загальноосвіт. навч. закл. К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2014. 200 с.
127. Русакова Л. Традиції приватної художньо-освітньої та громадської діяльності М. Раєвської-Іванової в Харківській художній школі другої половини ХІХ – початку ХХ століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2014. Вип 48. С. 253–259.
128. Русова С. Нова школа : 2-ге вид. К. : Укр. школа. Друк. т-ва «Час», 1917. 20 с.
129. Руссо Ж. Педагогические сочинения в 2х томах, т. 1. Єміль или о воспитании / под ред. Г. Н. Джибладзе М. : Педагогика, 1981. 656 с.
130. Рябовол Л. Т. Сучасні вимоги до шкільного підручника з правознавства. *Проблеми сучасного підручника* : Київ : Педагогічна думка, 2011., Вип. 1. С. 551–558.
131. Савченко О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації вміння вчитися. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 1. С. 85-95.
132. Сапожніков А. П. Повний курс малювання/ під ред. гол. редактора журналу «Художня рада» В. Н. Ларіонова. 4-е вид. М. : АЛЕВ-В, 2003. 160 с.

133. Серих Л. В. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва до апробації навчальних підручників. *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград : КДПУ. 2010. Вип. 88. С. 222-225.

134. Сивоглазов В. И. Педагогические условия использования иллюстраций учебника для развития мышления учащихся 5-8 классов: На материале биологии и естествознания : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / РГБ ОД. М., 2000. 22 с.

135. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.) : автореф. дис ... д-ра пед.наук: 13.00.02. Київ., 2011. 40 с.

136. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. К. : НАДУ, 2008. 184 с.

137. Тедд Л. Новый путь для художественного воспитания юношества и детей. М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерева, 1914. 175 с.

138. Трач С. К., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво: підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. 128 с.

139. Трач С. К., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво : підручник для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 128 с.

140. Триселев А. В. Краткий очерк истории подготовки учителей рисования для общеобразовательных школ. Вопросы теории, истории и методики преподавания художественно-графических дисциплин. Московский гос. пед. институт им. В. И. Ленина, М. : 1964, С. 223-250.

141. Трубочева С. Е. Трансформація функцій шкільного підручника в умовах компетентнісного підходу. *Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць*. Київ : Педагогічна думка. 2011. Вип. 11. С. 17–23.

142. Тюрина Л. Г. Принципы оформления учебного издания. Современная учебная книга: подготовка и издание. Под ред. С. Г. Антоновой, А.А.Вахрушева. М: МГУП, 2004. 224 с.

143. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 1828 г: URL: <http://museumreforms.ru/load-document/nojs/13657> (Дата обращения: 14.03.2018)

144. Ушинский К. Д. Родное слово: книга для детей и родителей: год 1-й. год 2- й. Избр. пед. сочинения: в 11-Т. Москва-Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1945. т. 6. 448 с.

145. Ушинский К. Д. Родное слово: книга для детей и родителей: год 3-й. Избр. пед. сочинения: в 11-Т. Москва-Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1945. т. 7. 359 с.

146. Федун С. І. Чорний О. В. Образотворче мистецтво : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2015. 192 с.

147. Філіппова Т. М. Підручник нового покоління: яким йому бути? Київ. *Рідна школа.*, 1993., №5. С. 41-43.

148. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : Академія, 2002. 529 с. - URL: http://pidruchniki.com/1318020234977/pedagogika/osoblivosti_navchalnih_planiv_program_pidruchnikiv#917 (дата звернення: 03.02.2018).

149. Хребтова Н. Проблеми реалізації мотиваційної функції навчальної книги: оцінювання дизайну підручника. Підручникотворення в початковій освіті. *Наукові записки.* Серія : Педагогіка. 2009. № 4. С. 165-171.

150. Хуторський А. В. Место учебника в дидактической системе. *Педагогика.* 2005. №4. С. 10-18.

151. Чайка В. М. Основы дидактики: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011., 238 с. URL: <https://textbook.com.ua/pedagogika/1473451780/> (Дата звернення: 1. 02. 2017).

152. Чуковский К. Критика. Марсель Брауншвиг «Искусство и дитя» URL: <http://www.chukfamily.ru/kornei/prosa/kritika/marsel-braunshvig-iskusstvo-i-ditya> (Дата звернення: 1. 02. 2017).
153. Чуцький М. А. Сучасне й майбутнє українського підручника. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. пр. Ін-т педагогіки АПН України, Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа, 2007. Вип. 7. 388 с.
154. Шамелашвілі Р. М. Підручник для загальноосвітньої школи як феномен навчально-методичного комплексу та деякі питання його експертного оцінювання. *Проблеми сучасного підручника*. Київ : Педагогічна думка. 2008. №. 8. С. 8-20.
155. Шаповалов А. О системе художественного образования Искусство, 1941., вип. 2. С. 73-75.
156. Шевченко В. Е. Шрифтове оформлення видань. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. т. 18. С. 13–21.
157. Шегаль Г. О художественном образовании. Искусство, 1938., вип. 5. С. 47-49.
158. Шконда В. В., Кальянов А. В. Методичні підходи до оцінювання якості електронного навчання. *Теорія та методика електронного навчання*. Кривий Ріг : видавничий відділ НМТАУ, 2011. вип 2. С. 392-397.
159. Шпала Ф. И. Курс начального рисования ч. 1. СПб -К., 1909 р. 24 с.
160. Шпала Ф. И. Курс рисования ч. 2, 3 СПб-К., 1913.
161. Штейнер Р. Методика и дидактика. М. : Парсифаль, 1996. 176 с.
162. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник К. : Либідь, 2002. 560 с.

Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України)

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа. 1832 – 1919 гг.

163. Спр. 54А. Отчет о XXIV конкурсе работ по рисованию, черчению и моделированию присланный в Императорскую академию художеств в 1905 году, Арк. 43-46.

Оп. 258

164. Спр. 5А. Список учебников, одобренных Совещанием заведующих земскими училищами Киевского уезда от 3 февраля 1912 года для введения в земских училищах, 682 арк.

Оп. 317

165. Спр. 512. Об улучшении методов преподавания предметов в Средних и начальных учебных заведениях округа, рассмотрении учебных пособий, введении для улучшения новых учебников, изменении программ преподаваемых предметов 1909 г., 314 арк.

РОЗДІЛ 3

ЕТАПИ Й ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОБЛЕМИ ЗМІСТУ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ ІЗ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТТЯ)

Важливе значення для формування цілісного й системного процесу підручникотворення, уточнення історичних обставин, особливостей компонування та функціонування шкільних підручників із образотворчого мистецтва має періодизація проблеми за окремими етапами. За критерії для визначення етапів ми обрали:

- суспільно-політичні і соціально-економічні зміни в країні, які виступали каталізаторами реформування загальної середньої освіти;
- погляди вітчизняних дидактів на проблему змісту загальної середньої освіти і її відображення в шкільних підручниках;
- підходи до компонування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва із урахуванням мети, завдань, функцій художньо-естетичної освіти й виховання школярів та напрацювань у галузі підручникотворення.

Окреслені критерії розглядаються нами у період другої половини XX – початку XXI століття. Адже саме цей проміжок часу характеризувався інтенсивним розвитком вітчизняної дидактики, зокрема розробкою теорії шкільного підручника, розширенням художньо-естетичної складової змісту загальної середньої освіти, і в цьому контексті підготовкою належного її навчально-методичного забезпечення.

Аналіз історико-педагогічних джерел з проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI ст.) дозволив у межах окресленого історичного періоду визначити такі етапи:

1. Етап підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника (1955–1966 рр.).

2. Етап розробки і апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти (1967-1990 рр.).

3. Етап удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва; накреслено напрями творчого використання цінних ідей і набутого досвіду з визначеної проблеми в сучасних умовах (1991-2004 рр.).

3.1. Етап підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника (1955–1966 рр.).

За свідченням історичних джерел [8; 82], на початок 1950-х років, відповідно до закону «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.» від 18 березня 1946 року щодо подальшої організації шкіл робітничої й сільської молоді, передбачалося підвищити державні витрати на освіту, зокрема щоб збільшити кількість початкових, семирічних і середніх шкіл та забезпечити загальне обов'язкове навчання дітей семирічного віку в місті та селі [8, с. 62]. У жовтні 1952 року на XIX з'їзді ВКП(б) ухвалено остаточне рішення щодо загального обов'язкового переходу до середньої освіти та покладено початок «політехнізації» шкільного навчання: «...підготувати умови для повного здійснення в наступній п'ятирічці загальної середньої освіти в містах і селах;

розширити будівництво міських і сільських шкіл на 70%; створити умови учням, які закінчують середню школу, для вільного вибору професії та почати здійснювати політехнічне навчання в середній школі» [103, с. 42].

Середина 50-х років XX століття ознаменувалася початком перетворень в усіх галузях суспільного та економічного життя. Реформа 1956–1964 років, яку ініціював М. Хрущов (демократизація суспільства, бурхливий розвиток науки та техніки, зміни в економічній сфері), поклала початок перетворенням у галузі освіти, зокрема загальної середньої.

Реформа відбувалася послідовно. Першим кроком стало запровадження змін у системі освіти з метою забезпечення її загальної і політехнічної складової і, водночас, підготовки молоді до практичної діяльності в народному господарстві на підставі рішень XX з'їзду КПРС (1956).

З 1956 по 1958 рік тривав етап розробки цих змін. У цей період ухвалено закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в УРСР» (1958) [46, с. 26]. Він окреслив основні напрями проведення освітньої реформи в Україні: підготовка учнів до життя, і суспільної праці, підвищення рівня загальної освіти, підготовка добре обізнаних у науці фахівців, виховання молоді на засадах глибокої поваги до праці. У документі наголошувалося на необхідності здійснювати заходи, спрямовані на зміцнення матеріальної бази шкіл. Ці та інші питання обговорювалися на II з'їзді вчителів (14–16 жовтня 1959 р., Київ). Водночас наголошувалося на визначенні нового змісту освіти з метою підвищення рівня комуністичного виховання. Навчальна програма для шкіл УРСР за традицією узгоджувалася з аналогічною в РРФСР [123, с. 310].

У грудні того ж року Рада міністрів РРФСР ухвалила постанову «Про затвердження положень про восьмирічну школу середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням та вечірньою зміною середньої загальноосвітньої школи». У тексті наголошено на необхідності естетичного виховання, яке пропонувалося здійснювати на уроках літератури, співу, малювання та інших навчальних предметів, а також шляхом організації

позакласної роботи (хор, гуртки, бесіди, екскурсії до музеїв, відвідини театрів, виставок, перегляди відеофільмів тощо). Зазначене мало на меті розвиток в учнів художнього смаку, почуття прекрасного та виховання культури поведінки.

Вагомим внеском у розвиток шкільної освіти стала постанова ЦК КП України «Про стан і заходи подальшого розвитку педагогічної науки в Україні» (25 липня 1959 р.), яка поставила нагальним питання розробки нових навчальних планів, програм та шкільних підручників з навчальних предметів для загальноосвітніх навчальних закладів [123, с. 43].

Як засвідчили результати наукового пошуку, на початку 60-х років ХХ століття загострилася увага науковців та вищих органів влади на питаннях естетичної та художньої освіти. Так, у 1963 році було видано постанову «О состоянии и мерах улучшения эстетического воспитания учащихся общеобразовательных школ РСФСР». У ній значилося, що предметам художньо-естетичного циклу стало приділятися більше уваги, однак шкільні програми не задовольняють вимог повноцінного розвитку художнього смаку. У викладанні слабо використовуються посібники, технічні засоби та обладнання. У зв'язку з цим було ухвалено рішення переглянути у 1963-1964 навчальному році шкільні програми з дисциплін художньо-естетичного напрямку, зокрема малювання з метою поглиблення теоретичних знань учнів. Окрім того, було заплановано: «В найближчі два-три роки забезпечити школи необхідними навчальними посібниками, підручниками, методичною та популярною літературою з питань естетичної освіти, альбомами найкращих вітчизняних творів образотворчого мистецтва» [24].

Зауважимо, що у зв'язку із загальними змінами в галузі освіти відбувається значне піднесення педагогічної науки загалом. Цікавим з огляду на досліджувану проблему є той факт, що науково-педагогічна громадськість у 50-60-ті роки ХХ століття обговорювала питання змісту шкільної освіти, її відображення в підручниках і навчальних посібниках для школярів. Так, професори І. Огородніков та П. Шимбір'єв у підручнику «Педагогіка» (1950)

сформулювали низку вимог до шкільного підручника в умовах політехнізації навчання а саме: підручник має бути написаний на високому науковому рівні; подана у ньому інформація має бути перевірена на достовірність; він повинен бути ідеологічно спрямованим та методологічно обґрунтованим, відповідати навчальній програмі; містити «все основне та необхідне для розуміння основ наук»; матеріал має бути викладений послідовно та систематично, з дотриманням загальної ідеї та єдності стилю. Окрім цього наголошувалося, що підручник має бути написаний доступною мовою, у цікавій формі. Для поліпшення засвоєння предмета, важливою є наявність ілюстрацій, малюнків, креслень та схем, які повинні узгоджуватися з науковою та педагогічною метою [113, с. 132-133]. Щодо зовнішньої якості оформлення підручника автори керувалися постановою ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1933 року «Про підручники для початкової та середньої школи», у якій наголошувалося на необхідності стандартизації та поліпшення якості підручників, відповідно до їхнього технічного оформлення (формат, шрифт, папір, брошюровка, малюнки, обгортка) [112].

Цих позицій дотримувалися й такі дидакти, як Б. Єсіпов та М. Гончаров. У підручнику «Педагогіка» (1950) для педагогічних закладів освіти названі вчені акцентували увагу на змістовій складовій шкільних підручників: «Перш за все матеріал підручника має бути зручно розподілено: при поділі матеріалу підручника на окремі розділи, параграфи, абзаци, автори підручника мають дати вчителю канву для поділу матеріалу за уроками,...при цьому окрім загальних вимог слід враховувати і специфічні вимоги до окремого типу підручника» [41, с. 141].

У посібнику для педагогічних інститутів «Педагогіка» (1956) під редакцією І. Каїрова наводилися положення, зумовлені загальними вимогами до змісту освіти в радянській школі та методами навчання. Більшість із них узгоджувалися із положеннями, що їх обґрунтовували професори І. Огородніков та П. Шимбір'єв. Однак І. Каїров доповнив їх ще й такими вимогами: зміст шкільного підручника повинен відповідати навчальній

програмі (системі та обсягу знань, характеру розкриття нових понять) та віковим особливостям учнів. Забезпечення зв'язку між теорією та практикою – вимога, що пояснювалася необхідністю використати набуті знання в повсякденні, застосувати їх у техніці, виробництві. Виклад тексту повинен бути доказовим, обґрунтованим, запевняючим. Важливою є наявність цікавих фактів, прикладів, запитань та різноманітних завдань. Технічне оформлення підручників має задовольняти педагогічні, гігієнічні та естетичні вимоги. При виборі паперу слід враховувати легкість зорового сприйняття. Ілюстрації в підручнику мають бути художніми, реалістичними та пов'язаними із текстом підручника [116, с. 117-118].

Психолог Н. Менчинська обґрунтовувала низку психологічних вимог до шкільних підручників (1955). Науковець наголошувала на тісному зв'язку функцій підручника з вимогами до нього. На її переконання, підручник має спонукати до розкриття сутнісної сторони понять через методи аналізу і синтезу; основні поняття мають подаватися в системі та мають бути чітко сформульованими. Особливої уваги заслуговують міркування про необхідність включення в підручники грамотних креслень та рисунків [99].

Науковець Л. Михайлова досліджувала гігієнічні вимоги до підручника. Автор проаналізувала чинні шкільні підручники на відповідність гігієнічним вимогам. Як засвідчили результати, переважна більшість отримала оцінку «незадовільно» за якістю паперу (сірий або жовтуватий відтінок), набору (різноманітність та строкатість шрифтів) та ілюстрацій (неякісна передача кольору) [100].

Значний внесок у розробку теорії шкільного підручника у 50-60-ті роки ХХ століття зробив дидакт Е. Перовський. На сторінках монографії «Методична побудова та мова підручника для середньої школи» [122] науковець обґрунтував основні вимоги до змісту підручника на основі розгляду апробованих учителями та учнями підручників для середньої школи з історії, фізики, хімії, географії, літератури, алгебри та геометрії. Так, на думку Е. Перовського, підручник має висвітлювати основи наукових знань

(надавати точне визначення поняттям та формулюванням), мати «ідейно-виховну» спрямованість (демонструвати вітчизняні надбання, розглядати образи великих діячів держави), пов'язувати теорію з практикою. Е. Перовський зауважував, що авторами навчальної книги повинні бути не лише науковці, але й учителі-практики, які володіють знаннями з педагогіки та вікової психології. Науковець розглядав малюнок як елемент підручника та висував загальні вимоги до його змісту й форми. Так, за змістом малюнок має сприяти пізнавальній активності та мати виховну дію. За формою малюнок у підручниках має бути зрозумілим та виразними [122].

Потребу в якісних підручниках висвітлювали й на сторінках періодичних видань. Так, у випуску «Учительської газети» за 1951 рік було надруковано статтю керівника відділу видавництва Г. Гузаірова, у якій значилося, що якість підручників пов'язана з наявністю підготовлених і досвідчених викладачів. Автор статті вніс пропозицію створити перспективні плани підготовки і випуску підручників [31, с. 2].

Вагомою складовою змісту шкільної освіти в означений проміжок часу було художньо-естетичне виховання учнів, яке втілювали через навчальні предмети, зокрема через співи, музику, малювання та образотворче мистецтво. На вагомості художньо-естетичної складової змісту освіти неодноразово наголошували низка науковців, учених-дидактів та вчителів навчальних закладів.

Так, автор посібника з педагогіки (1950) І. Огородніков зазначав: «Найкращими засобами естетичного виховання у школі є література, малювання, співи» [113, с. 320]. Пізніше його думку підтримував професор І. Каіров, зауваживши, що в художньому вихованні ключове значення має навчання елементарним основам мистецтв, а малювання і ліплення в школі спонукають дітей до вивчення мистецтв, розвивають естетичний смак та творчі здібності [116, с. 108]. Відповідно до цього, на його думку, не можна недооцінювати навчання учнів навичкам грамотного малювання, співу та виразного читання [116, с. 299].

Вагоме значення малюванню як предмета відводив педагог-новатор В. Сухомлинський. На його переконання, малювання має прямий стосунок до розвитку розумових сил учнів. Педагог зауважував, що малювання стимулює творче мислення, а також є сходиною до естетичного бачення світу [180, с. 519]. Схожу позицію обстоював педагог Ю. Бабанський. «Музика, спів, образотворче мистецтво при гарній організації викладання сприяють розвитку творчих здібностей та навичок», – зазначав дидакт [6, с. 334].

Цінними для висновків щодо значущості малювання для учнів є міркування, висловлені в навчальному посібнику для вчителів А. Карлсона «Дидактика та методика на уроках малювання» (1959). У названому посібнику було сформульовано методичні вимоги до викладання зазначеного предмета. Автор ставить за мету привернути увагу вчителів та керівників шкіл до якості уроку малювання: «Суть уроків малювання, їх педагогічне значення недостатньо ще розкриті у педагогіці. До сих пір на предмет зважають як на суто художній, на такий, що потребує від учнів особливої талановитості, або як на технічний, що реалізує переважно виробничу мету. Навіть у підручниках з педагогіки приділено порівняно мало уваги малюванню, особливо у розділі дидактика, де цей предмет мовчазливо оминається» [67, с. 7].

У результаті наукового пошуку було встановлено, що за навчальним планом семирічної школи 1950 року, предмет малювання викладали з 1-го по 6-й клас включно. На його опанування відводили одну годину на тиждень. У старших класах (7-10-й) викладали креслення по одній годині на тиждень. І. Огородніков у підручнику «Педагогіка» подав аналіз програми з малювання для учнів 5-6-х класів. Названа програма окрім практичної частини включала в себе бесіди за репродукціями вітчизняних художників (близько 40 репродукцій на рік) [113, с. 319].

У 1952 році було розроблено навчальні плани та впроваджено нові шкільні програми для середньої школи з навчальних предметів. Так, архівні джерела свідчать, що до переліку предметів для 1–10-х класів на 1952-1953

навчальний рік входив предмет під назвою «Малювання» [204, арк. 1-2 арк]. Його вивчення тривало з 1-го по 5-й клас. У програмі 1953 року зазначалося, що малювання, як і інші предмети шкільного навчання, повинно сприяти всебічному розвитку особистості учня як майбутнього громадянина комуністичного суспільства. Викладання малювання названо одним із основних засобів естетичного виховання дітей. Зазначимо, що програма 1953 року передбачала такі види робіт з малювання: малювання з натури, а також з пам'яті і спостереження; декоративне малювання; тематичне малювання; показ і аналіз картин [204, арк. 186]. У поясненні наголошувалося, що «знання і навички учнів з малювання повинні завжди знаходити застосування в життєвій практиці. Вчитель повинен показати приклади того, де і в якій галузі можна застосовувати знання і навички, здобуті учнями на уроці» [204, арк. 185].

Зазначимо, що на початку 1950-х років на шпальтах «Учительської газети» активно обговорювали питання освітньо-виховного значення малювання, а також належного навчально-методичного забезпечення для вивчення цього предмета у школі. Так, у статті «За високий рівень графічної грамотності» Е. Зеленін, доцент художньо-графічного факультету, констатував, що майже з усіх предметів середньої школи виходять друком журнали, а малювання та креслення і досі є «занедбаними ділянками» [49, с. 3]. Учителі графічних предметів висловлювали своє невдоволення матеріально-технічною базою, про що свідчать численні листи до редакції у статті «Графічні дисципліни у школі» (1951 р.). Більшість учителів скаржилася на труднощі з матеріалами для занять малюванням та кресленням, на відсутність у школах підручників для їх вивчення. Наголошувалося на тому, що владні структури лише обіцяють покращення викладання малювання та креслення: «Час слова підкріплювати фактами» [30, с. 3].

Науковий пошук засвідчив, що в 1953-1954 роки значно зросла кількість публікацій, у яких порушено питання якості шкільних підручників, освітньо-виховного значення малювання як навчального предмета, методики його викладання. Педагоги і науковці активно обговорювали питання розширення

змісту предмета. Це поклало початок трансформуванню предмета в образотворче мистецтво, розробці оновлених шкільних підручників з малювання та образотворчого мистецтва. Так, своїм досвідом викладання графічних дисциплін (малювання та креслення) на шпальтах газет ділилися учителі шкіл. Зокрема, викладач креслення та малювання С. Дембинський у статті «Жива справа учнів», писав, що графічні дисципліни часто помилково вважають «другорядними», однак їхнє вивчення дає можливість опановувати важливі навички, розвиває просторове мислення, допомагає учням засвоювати інші дисципліни [33, с. 3]. Схожі думки висловлював учитель М. Сашнєв. У статті «Замітки учителя малювання» він зазначав, що саме цим дисциплінам належить вагомий внесок у розвиток політехнічної освіти [164, с. 3]. Стаття педагогічного колективу художників, учителів і викладачів училищ та студій на чолі з народним художником В. Касіяном містить таке зауваження: «На жаль, міністерству освіти УРСР та місцевим органам байдуже до викладання малювання. Не видано навіть програми та методики викладання малювання у середній школі. Міністерство не займається підбором кадрів учителів» [154, с. 3]. Автори наголошували на доцільності подовжити викладати малювання в шостому та сьомому класах, ззначали, що в школах відсутні спеціальні класи, наочні посібники та підручники з предмета «В боргу перед учнями і видавництво «Мистецтво» та «Радянська школа», які мали випускати відповідну літературу для дітей», – наголошувалося в статті [154, с. 3].

Учитель Ф. Капустін, автор публікації «Незаслужовано забуті види мистецтва», пропонував долучити до позакласної шкільної роботи прикладне мистецтво та народну творчість [66, с. 3].

На недоліки у викладанні малювання вказував М. Ростовцев: «Кожен учень, незалежно від віку, збираючись до школи, готується до того, що там його будуть навчати основам наук, грамоті, у тому числі й образотворчій. Шкільною програмою передбачено низку предметів, зокрема й малювання. Для дитини малювання у школі рівноцінний предмет арифметиці та мові.

Однак учителі початкових класів нерідко перетворюють його викладання на забавку чи розвагу. На малювання такі вчителі зважають як на другорядний предмет, який завжди можна замінити будь-яким іншим предметом, при чому вони впевнені, що жодної шкоди від цього не буде» [86, с. 134–135]. Педагог зауважував, що малювання викладають без належної системи, за відсутності підручників для учнів [86, с. 135].

Недоліки, на яких наголошувалося на шпальтах газет і журналів початку 50-х років XX століття, було частково враховано. Так, 1954 року набули чинності нові програми з навчальних предметів, у тому числі й малювання для початкових класів семирічної та середньої школи [184, с. 271].

Аналогічна програма РРСФР (розміщена на шпальтах «Учительської газети») подовжила термін вивчення предмета малювання. У середніх школах малювання мали здійснювати з 1-го по 6-й клас, а з 7-го по 8-й учні мали опановувати навички креслення. Зазначалося, що нова програма з малювання відповідає віковим особливостям учнів. У ній чітко окреслено обсяг навчального матеріалу по кожному класу та мінімум умінь та навичок, якими має володіти кожен учень [64, с. 3]. Відповідно до змісту програми вчителям пропонувалася навчально-методична література: «Сприйняття предмета та малюнка» (1950) Н. Волков та «Методика викладання малюнка у середній школі» (1951) Е. Кондахчан. Проте, незважаючи на той факт, що малювання в школі викладали вже понад 30 років, не було підручників рекомендованих міністерством для учнів середніх навчальних закладів.

Цікавим з огляду на предмет дослідження є той факт, що в допомогу викладачам навчального предмета малювання 1953 року вийшла друком книжка В. Кожухова «Малювання у школі» [73]. Автор зазначав: «Завданням цього посібника є методична і практична допомога учителям, не спеціалістам, тим які займаються навчанням дітей малюванню як у початковій, так і у семирічній школі. Необхідність посібника викликана тим фактом, що школи не мають підручника з малювання... Посібників з малювання надруковано обмаль. Автор буде вважати виконаною свою роботу, якщо посібник стане у

пригоді учителям при правильній організації навчального процесу та методики з навчання малюванню» [73, с. 2].

Наголосимо, що вимога підготовки нових підручників для шкіл в умовах політехнічного навчання висунута на підставі рішень XX з'їзду КПРС (1956 р.) викликала жваву дискусію щодо забезпечення їхньої якості. На шпальтах «Учительської газети» не поодинокими стали замітки де автори наголошували, що для підручників усіх класів передбачена палітурка певного стандарту. При цьому, видавництва і надалі продовжують друкувати підручники в обкладинках, що скорочувало термін користування книгою. У підручниках дозволялися лише штрихові ілюстрації, що погіршувало якість передачі портретної схожості й творів живопису [194, с. 2].

Ці та низка інших питань порушили на нараді з підготовки шкільних підручників 8-10 грудня 1954 року. Л. Дубровіна, один із доповідачів, акцентувала увагу на переобтяженості підручників інформацією, застарілості матеріалу, відсутності зв'язку теорії з практикою. На думку Л. Дубровіної, більшість чинних підручників не відповідали вимогам мови та художнього оформлення [194, с. 2]. На переконання делегатів наради, причиною відсутності чітко прописаних вимог до укладачів сама по собі була причиною неналежного рівня шкільної літератури. Зокрема, Е. Перовський зауважив, що, доки міністерство не розробить теорію шкільного підручника, важко буде створити повноцінну шкільну книгу для учнів [194, с. 2].

У 1955-1956-му навчальному році Міністерство освіти УРСР затвердило програму з малювання для 1-6-х класів середніх шкіл [205, арк 78-86]. Відповідно до програми зміст предмета малювання поєднував у собі такі види робіт, як: малювання з натури, тематичне малювання, декоративне малювання, бесіди про мистецтво (Див. дод. Д, с. 302). Усього на опанування предмета було відведено по 33 години в кожному з шести класів [205, арк 78-86]. Однак програма не містила списку рекомендованих навчальних посібників для викладачів.

Знаковою подією у вивченні малювання в школах стало видання

посібника «Уроки малювання у початковій школі» Г. Лабунської, Г. Назаревської та Є. Рожкової. Переваги цього видання були відзначені на сторінках «Учительської газети»: «Посібник укладений методично правильно та є дуже цінним для учителів початкових класів. Особливо корисним він є для тих учителів, що не мають спеціальної художньої освіти. Слід рекомендувати його для вивчення на уроках методики малювання у педагогічних училищах та інших педагогічних закладах» [126]. Посібник складався з двох частин. У першій частині описано методику викладання малювання у 1-2-х класах (автори Г. Лабунська, Г. Назаревська), подано загальні рекомендації та особливості викладання малювання на початковому ступені. Книга містила календарно-ілюстративний план на рік, детальні методичні розробки до кожного уроку, відповідні пояснювальні малюнки та репродукції картин художників. Друга частина була побудована аналогічно першій. У ній описувалася методика викладання малювання в 3-4 му класах (автор Є. Рожкова). Додатком до посібника стали малюнки-таблиці, призначення яких «служувати для показу учням з метою забезпечення тієї чи іншої навчальної задачі, засвоєння того-чи іншого правила та для уточнення зорових уявлень про предмети, які їм доведеться малювати у зв'язку із завданнями тематичного малювання. Окремі таблиці мають стати зразками для відтворення їх учнями на уроках з малювання» [126]. Усього в додатку подавалося 72 таблиці, з яких 24 надруковані багатоколірним друком.

У результаті наукового пошуку з'ясовано, що активні перетворення в галузі загальної середньої освіти позначилися на перегляді змісту, форм, методів навчання. Це спрямувало зусилля галузевого міністерства на зміцнення матеріальної бази школи, зокрема на оновлення навчально-методичного фонду. Не стало винятком і створення перших міністерських підручників для учнів зі шкільного предмета «малювання».

Так, у 1957-1958 роках виходять друком перші підручники М. Ростовцева з малювання для 1-го [158] (Див. дод. А, с. 298) та 2-го [159] класів початкової школи (Див. дод. Б, с. 299). На обкладинці зазначалося:

«друкується в якості пробного підручника». Вони поклали початок створенню підручників з цього напрямку.

Аналіз шкільних підручників із малювання М. Ростовцева доводить їхню відповідність обґрунтованим загальним вимогам до шкільної навчальної літератури. Вони були змістовно наповнені, щедро проілюстровані (більшу частину сторінки займала ілюстрація) та містили малу за обсягом текстову частину (пояснення ілюстрації чи завдання). Окрім того, текст підручника відповідав чинній програмі, гігієнічним і психологічним вимогам. Значною перевагою було те, що підручник будувався на зразках вітчизняного мистецтва, пропонував завдання як з натури, так і за уявою, розглядав побудову орнаментів. Однак, незважаючи на переваги, підручник мав низку недоліків. Відсутніми були блок з ліплення, обмаль місця відводилося малюванню за темами, а з декоративно-прикладного мистецтва перевага надавалася створенню орнаментальних композицій, – інших його видів не було наведено. Дітям пропонувалося використовувати в роботі фарби, однак, не наголошувалося на необхідних матеріалах та інструментах для живопису (на відміну від малювання).

Підручник для 2-го класу поглиблював знання учнів попереднього року навчання. Робився акцент на суспільно-корисній праці, малюванні з натури інструментів (молоток, лопата, ножиці тощо), створенні орнаменту та його komponуванні на предметах побуту (тарілка).

Друк пробних підручників з малювання для 1-го та 2-го класів М. Ростовцева було здійснено у видавництві «УЧПЕДГИЗ» в обмеженому тиражі (10 тис. примірників). На нашу думку, це унеможливлювало їхнє широке використання у школах різних республік, зокрема УРСР. Забезпечення шкіл УРСР навчально-методичною літературою покладалося передусім на видавництво «Радянська школа», яке займалося випуском оригінальної та перекладної навчально-педагогічної літератури, підручників, посібників, наочного матеріалу тощо. Так, з листування членів видавництва з ЦК КПУ, Міністерством освіти УРСР стосовно забезпечення шкіл підручниками

(8 липня – 4 жовтня 1961 р.) відомо, що темпи випуску шкільних підручників 1960-1961 років були повільними: замість запланованих 10 млн. примірників було надруковано 32 назви тиражем 6 млн. 796 тис. примірників. Основною причиною цього була нестача паперу та інших матеріалів [207, арк. 5]. Проте, 1962 року художня рада видавництва включила до порядку денного розгляд таблиць з малювання для 5-8-х класів автора М. Кириченко. Серед зауважень до таблиць було: переробити «Намалюй з натури квіти», покращити за кольором кінцевий малюнок за темою «Намалюй з натури опудало птаха», переробити малюнок за темою «Намалюй з натури натюрморт», покращити перспективу зображення бідона за темою «Намалюй з натури бідон», за темою «Шкільний шрифт, оформи обкладинку альбома» – малюнок листя ослабити в тоні; переробити малюнок дівчинки в темі «Зроби з натури начерки людини» та переробити таблицю «Намалюй з натури гіпсовий орнамент» [208, арк. 7].

На початку 1960-х років ХХ століття вийшли друком перші підручники з малювання для 3-го та 4-го класів (Див. дод. В, Г, с. 300-301). Їхній зміст відповідав чинним на той час дидактичним вимогам та проекту нової навчальної програми з малювання (1961). У ній збільшувалася кількість годин на малювання з натури та пропонувалося викладати малювання до 7-го класу.

Підручник для 3-го класу передбачав повторення матеріалу 1-го та 2-го років навчання. Видання було доповнено основами перспективного зображення, композиції, окремими базовими знаннями з основ кольорового змішування. До вправ додавалося зображення вулиці відповідно до лінії горизонту, малювання з натури передбачало групу предметів, рослин тощо. Підручник поділявся на частини: малювання з натури, декоративне малювання, малюнок за темами, бесіди з образотворчого мистецтва [160].

Грунтовним виявився і перший міністерський підручник з малювання для учнів 4-го класу. Як і в підручнику з малювання для учнів 3-го, оволодіння матеріалом пропонувалося здійснювати відповідно до блоків програми з предмета. Таким чином, підручник зберігав основні частини попередника: малювання з натури, декоративне малювання, малюнок за темами, бесіди з

образотворчого мистецтва. Однак основна увага приділялася малюванню з натури.

Зазначимо, що зміст підручника вирізнявся повнотою, науковістю, послідовністю, ілюстративністю. Гігієнічні норми було враховано при укладанні тексту та компонованні сторінки. Проте підручник був надрукований на жовтуватому папері та не мав ані вступної частини, ані заключної, важливість яких підкреслював Е. Перовський [122].

Вагомим внеском у розробку питання якості художнього виховання учнів стало створення республіканського методичного кабінету художнього виховання дітей (1960 р.). Його завдання полягало в науково-методичному керівництві естетичним вихованням у школі і в позашкільних навчально-виховних закладах системи Міністерства освіти. За результатами роботи (перевірки стану художнього виховання в школах і позашкільних організаціях Дніпропетровської, Одеської і Хмельницької областей) працівники кабінету дійшли висновку, що основною причиною незадовільного стану художнього виховання в школах є відсутність у мистецькій освіті чітко визначених завдань і поставленої мети [94, с. 158]. З аналізу архівних джерел, зокрема стану роботи республіканського методичного кабінету художнього виховання у школах, стало відомо, що в 1960-ті роки ХХ століття у восьмирічних та середніх школах важливе значення мали учнівські галереї – «третяківки». Серед школярів популярним стало колекціонувати вирізки репродукцій творів живопису з журналів [215, арк. 72].

У межах визначеного етапу активну просвітницьку діяльність для поліпшення стану художньої освіти дітей та молоді здійснювало педагогічне періодичне видання «Учительська газета» та журнал «Художник». Вагомим внеском у розробку проблеми стала стаття А. Жукової «Людині будь-якої професії» (1963) [45, с. 36-40]. Ця публікація викликала сплеск активності вчителів, студентів, художників, директорів галерей в обговоренні доцільності вивчення образотворчого мистецтва незалежно від професії. У статті порушено питання викладання предмета в школі, підготовки вчителів,

необхідності забезпечення учнів підручниками та навчальними посібниками.

Показово, що відгуки на статтю, що вийшла в травні, надходили до редакції та публікувалися включно до грудня 1963 року. Так, вважаємо відгук В. Колокольнікова – старшого наукового співробітника Інституту художнього виховання АПН РСФСР, автора шкільного посібника для вчителів «Малювання у початкових класах» (1960) [76, с. 47-48]. В. Колокольников зазначав: «Навчальний предмет «малювання» в тій його формі, у якій він склався ще в 30-ті роки, не відповідає сьогоденним завданням естетичного виховання. Школі потрібен новий навчальний предмет ... в такому предметі заняття малюванням, звичайно, як і раніше будуть посідати основне місце. Разом з тим велика увага буде приділятися декоративній роботі ... учні будуть займатися аплікацією з паперу та інших матеріалів (засушених листків, різаної соломи тощо), плетінням з паперу, виготовленням і декоруванням виробів з картону (із застосуванням розпису, аплікації, металопластики)» [76, с. 48].

Заслуговує на увагу той факт, що, в підсумку активних громадських обговорень стану викладання малювання в школах, у 1963 році Академією педагогічних наук СРСР протестувала програму з подвійною кількістю годин з предмета малювання. Її результати описав Ю. Полуянов. На його переконання, навчання за новою програмою дало обнадійливі результати. Значно збільшилася кількість дітей, що із захопленням опановували предмет. Здібних до графічної грамоти учнів виявилось більше, ніж передбачалося. Серед учнів початкових класів просто неможливо було виявити «не здібних» [125, с. 52]. Окрім того, члени Інституту художнього виховання внесли пропозиції щодо зміни програми малювання для восьмирічної школи. Так, у початковій школі пропонувалося об'єднати в один предмет малювання та працю. Це дозволило б, на думку авторів, ширше впроваджувати художньо-декоративну роботу. Планувалося навчати малюванню учнів з 4-го по 8-й клас, викладання предмета доручати винятково фахівцям, а кількість годин на його вивчення збільшити до двох на тиждень. Відповідно зазнавав змін і зміст програми з малювання: зменшено кількість годин на малювання предметів з

натури та збільшено години на тематичне та декоративне малювання [125, с. 52]. Ю. Полуянов зауважував, що експериментальна програма не є довершеною. У проекта нової програми тоді вже були противники, які виступали проти розширення змісту предмета, введення художньо-прикладних робіт (аплікація, творчі роботи з природних матеріалів), не погоджувалися із збільшенням технік виконання малюнків (туш, гуаш, гравюра), протестували проти збільшення годин на тематичне малювання [125, с. 52].

На кінець 1960-х років попри розвиток естетичного виховання, поліпшення якості шкільної мистецької освіти, розробку нового навчально-методичного обладнання, низка питань стосовно якісного викладання предмета образотворче мистецтво залишалася невирішеною. Так, на Всесоюзному з'їзді учителів, який відбувся 2-4 липня 1968 року, художник-педагог Б. Неменський зауважував, що вихованням художнього смаку в школярів повинні займатися всі вчителі, незалежно від того, який предмет вони викладають. Він указував на недоліки у викладанні малювання в школі: знайомство з мистецтвом слід проводити за репродукціями, а не за фотокартками та за словесним описом; варто створити музеї та картинні галереї у сільських місцевостях; викладати малювання в школах, починаючи з 1-го класу, мають фахівці; значної уваги слід приділяти оформленню школи, адже наразі воно не сприяло вихованню художнього смаку в учнів (школи мають оздоблювати тільки художники професіонали, щоб дотримувалася художня єдність) [22, с. 251].

Позицію Б. Неменського підтримала Є. Фурцева – міністр культури СРСР, і Т. Хренніков – перший секретар правління Спілки композиторів СРСР. На їхнє переконання, основою естетичного виховання повинна стати загальноосвітня школа [22, с. 203–207]. Однак, як зазначала Є. Фурцева, це питання неможливо вирішити доки викладання малювання в школі недооцінено [22, с. 102].

На початок 1960-х років для вчителів було видано посібник «Методика

навчання малюванню у восьмирічній школі» під ред. А. Фомічова (1963). Для учнів вийшли друком посібники В. Колокольнікова «Малювання. Книга для учнів 1 класу» та «Малювання. Книга для учнів 2 класу» (1963) [75], а також «Малювання. 5 клас» Е. Рожкової, Е. Херсонської (1964).

Підручник для 1-го класу В. Колокольнікова отримав позитивні відгуки та рекомендації на сторінках журналу «Рідна школа» за 1963 рік. На думку вчителів, книга є якісним посібником. У ньому основну частину змісту розкрито в малюнках та завданнях за видами навчальної діяльності з малювання. Підручник знайомить учнів із творами образотворчого мистецтва. Виклад матеріалу системний з урахуванням вікових особливостей учнів, що досягається значною кількістю ілюстративного матеріалу, доступною та цікавою формою викладу. Запропоновані питання та вправи розвивають активність сприйняття та увагу учнів, а також формують навички самостійної роботи [75].

Поміж іншого дописувачів зацікавило, що в другій частині підручника автор подає зображення предметів за аналогією (учням пояснюється завдання на одному предметі, а зображують вони інший – схожий). Такий метод викладу матеріалу сприяє формуванню самостійності учнів у малюванні.

Особливо дописувачі відзначали засоби естетичного виховання учнів: використання репродукцій художників-ілюстраторів дитячої книги; зразків декоративно-прикладного мистецтва; віршів для дітей.

Утім, на переконання окремих дописувачів, названий підручник не був позбавлений окремих огріхів. Так, В. Алексєєва зазначала, що зміст підручника надто «інфантильний», має яскраво-геометризований стиль: «Підручник привабливий, яскравий, мажорний, але... слід наполягати на більшій пізнавальності, важко погодитися з відкритою перевагою геометричного орнаменту, який сковує дитячу думку» [1, с. 151].

Підручник Е. Рожкової, Е. Херсонської «Малювання. 5 клас» (1964) також було адресовано учням з методичними вказівками вчителям у кінці. У структурі підручника були такі розділи: пропорції, перспектива, світлотінь,

колір. Друга частина підручника була присвячена практичним вправам та завданням для учнів, бесідам про мистецтво та історії мистецтв Стародавнього світу. Перевагою цього підручника було те, що він розширював коло знань (уведено бесіди та історію мистецтва), а також включав низку цікавих, на думку дописувачів, завдань для опрацювання [23, с. 53]. Підручник узгоджувався із новою програмою. Його зміст було структуровано, ілюстрації представлені репродукціями митців (максимальної якості), а також графічною послідовністю виконання робіт. Низка цікавих завдань, що її пропонували автори, мала спонукати дітей до творчої самореалізації. Ці елементи свідчили про ґрунтовність та науковість викладу, на яких наголошувала В. Алексєєва.

За оцінкою дослідниці Л. Виходцевої, підручник відповідав тогочасним вимогам. Серед його переваг були: поетапне ведення малюнка, аналіз конструктивної форми, теоретичне обґрунтування нового матеріалу до кожного уроку, сформовані мета й завдання. Однак зміст матеріалу, на думку Л. Виходцевої, не завжди відповідав вимогам якості: «При всіх позитивних якостях названих підручників до деяких уроків не визначені цілі, завдання, особливо в роботі кольором. Немає рекомендацій, як передавати стан погоди, природи, настрою, які при цьому використовувати кольорові гами, які використовувати закони зображення; щоб домогтися передачі певного освітлення (ясного, похмурого дня, перед дощем ...)» [23, с. 52].

У 1965 році вийшов друком підручник для учнів 5-го класу авторів Я. Чарнецького, К. Духаніна, Ф. Єгорова, Б. Лукінова, К. Седова «Малювання. Посібник для 5-го класу» [166]. У цьому підручнику зміст було представлено малюванням з натури, декоративною роботою (орнамент та художнє конструювання), малюванням за темами, бесідами про мистецтво за видами і жанрами. Підручник був містким за змістом, однак, на наш погляд, занадто об'ємним, на відміну від підручників попередніх авторів.

Аналіз архівних документів, зокрема, навчальних планів свідчить що на середину 1960-х років XX століття зміст предмета малювання пропонувалося розширити, а його назву змінити з «Малювання» на «Образотворче

мистецтво». Так, у навчальному плані для восьмирічних і середніх шкіл УРСР з українською мовою навчання на 1964-1965 навчальний рік значиться предмет «Малювання» (викладався з 1-го по 6-й клас) [201, арк. 12] (Див. дод. Е, с. 303), а вже у навчальних планах для шкіл УРСР на 1966–1967 навчальний рік з'являється предмет «Образотворче мистецтво» (викладався з 1-го по 6-й клас) [202, арк. 2] (Див. дод. Ж, с. 304). Однак у змісті програми з образотворчого мистецтва, за свідченням історично-педагогічних джерел, основну увагу все ж приділено малюванню.

Період з 1954-го до кінця 1960-х років позначився такими змінами: Міністерство УРСР затвердило програму з малювання для учнів 1-6-х класів середньої школи (1955-1956 н. р.), що охоплювала такі складові: малювання з натури, тематичне малювання, декоративне малювання, бесіди про мистецтво; укладено посібники для вчителів: «Дидактика та методика на уроках малювання» (А. Карлсон), «Уроки малювання в початковій школі» (Г. Лабунська, Г. Назаревська, Є. Рожкова), «Малювання у початкових класах» (В. Колокольников), «Методика навчання малюванню у восьмирічній школі» (А. Фомічов); створено Республіканський методичний кабінет художнього виховання дітей; відкрито учнівські галереї, так звані «третяківки»; на шпальтах «Учительської газети» й журналу «Художник» започатковано дискусію щодо стану й перспектив організації художньої освіти школярів, оновлення її змісту.

Зазначені заходи послуговували основою для підготовки перших пробних підручників з малювання для учнів 1-5-х класів за ред. М. Ростовцева (1957- 1961), В. Колокольникова (1963), Е. Рожкової, Е. Херсонської (1964). За оцінкою рецензентів і дописувачів зміст цих підручників у цілому узгоджувався із загальними вимогами до шкільної навчальної літератури й вирізнявся повнотою, науковістю, послідовністю викладу матеріалу, використанням репродукцій художників-ілюстраторів дитячої книги, зразків декоративно-прикладного мистецтва, віршів для дітей. Основна частина змісту розкривалася в малюнках та завданнях за видами навчальної діяльності

школярів відповідно до їхнього віку. Серед недоліків називали «інфантильність», переобтяженість теоретичним матеріалом, переважання геометризованого стилю, брак рекомендацій для самостійної роботи школярів, спотвореність кольорової гами малюнків та репродукцій картин.

Отже, провідними тенденціями розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі стали: відповідність дидактичним принципам, підпорядкованість меті й завданням політехнічного навчання, забезпечення єдності теоретичної й практичної складових, ідейно-моральна спрямованість, уведення художньо-прикладних робіт для формування графічної грамоти школярів.

3.2. Етап розробки і апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти (1967- 1990 рр.).

Із впровадженням до шкільної програми предмету «Образотворче мистецтво» відбуваються значні зміни у галузі художньо-естетичної освіти в школах. Так, у оприлюдненій постанові «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи» (8 грудня 1966 р.) [137] зазначалося, що школа повинна здійснювати естетичне виховання учнів, яке має вагомий вплив на формування ідейності та моральності. За документом пропонувалося розпочати систематичний виклад основ наук з 4-го класу (відповідно початкова школа мала стати трирічною), зміст освіти узгодити відповідно до надбань науки, культури та техніки, забезпечити наступність у вивченні дисциплін, своєчасну підготовку стабільних шкільних підручників у повній відповідності до програми і до намічених планів. До 1970 року передбачалося ввести загальнообов'язкову середню освіту з 4-го класу і виконати перехід до кабінетної системи навчання [137].

Для виконання означеного плану наукові співробітники Національного інституту мистецтв педагогіки УРСР підготували програми та підручники для початкової школи, не винятком стало і образотворче мистецтво. З першого вересня 1967-1968 навчального року почалась їх апробація. Дослідне втілення розпочалося у школах Калушського району Івано-Франківської та Павлоградського району Дніпропетровської областей. Поступово до них долучилися і школи інших областей [24]. Означений експеримент, на думку науковця Т. Гавриленко, мав довести слушність побудови навчальних планів, програм та підручників для трирічної початкової школи, перевірити відповідність змісту навчального матеріалу рівню учнів. Для цього було підготовлено та розіслано по школах програми з методичними вказівками для вчителів та календарні плани [24].

Серед нових навчальних книг для початкової школи було видано підручник С. Федорова, М. Семенова «Образотворче мистецтво. Книга для учнів 3-го класу» (1967) [55]. Однак для учнів УРСР лише планувалося видати подібний підручник. Про це свідчать архівні матеріали, зокрема стенограми та протоколи засідань художньої ради видавництва «Радянська школа», секції естетитики та ради з художнього оформлення видань. Зауважимо, що на засіданні стенограмі засідання редакційної ради видавництва 18 квітня 1966 року учасники порушували питання випуску підручників з естетичного виховання, зокрема із предметів співи та малювання. Зазначалося, що в РСФСР уже є підручники з малювання для 1-4-х класів, у той час як в УРСР вихід друком подібного підручника планується лише на 1967 рік. Учасник засідання Гов'ї (без ініціалів) пропонував створити єдиний перспективний план випуску шкільної навчальної літератури з цього напрямку на 5-10 років [209, арк. 29-30 арк.]. Так, протокол засідання художньої ради видавництва від 18 травня 1966 року містить відомості про перспективу видання посібника для вчителів «Уроки малювання у 5 класі» (припускаємо, що йдеться про посібник авторів В. Єліна та Г. Коробова). Член художньої ради видавництва М. Іванов відзначав хороший задум книги. Однак серед недоліків рукопису називали

похмуру обкладинку, недоопрацьованість колориту з огляду на національність та народність [210, арк. 7-8]. Серед побажань радилося зробити обкладинку на білому фоні та подати за змістом портрети українських митців.

Появі посібників та підручників у школах УРСР передував започаткування закритий конкурс на підручники, започаткований 1967 року. Так, у листі до голови Комітету з преси при Раді Міністрів УРСР М. Білогрудова від директора видавництва «Радянська школа» Г. Гончаренка зазначалося: «Перехід на нові стабільні підручники за новими навчальними планами і програмами має бути здійснений в основному до 1971 року. Частина нових підручників буде перекладена з видань Російської Федерації, а оригінальні з української мови, літератури, історії УРСР і географії УРСР будуть стабільними. У зв'язку з посиленням уваги до естетичного виховання дітей виникла конча необхідність створити підручники з малювання для 1-3 го та 3-6-го класів» [211, арк. 12].

Відповідно до запланованого, у 1968 році вийшов друком посібник «Уроки малювання у 5 класі» авторів В. Єліна та Г. Коробова [43], з методичними розробками уроків з малювання та зразками бесід про образотворче мистецтво, який було адресовано вчителям.

До викладання образотворчого мистецтва в середній школі пропонувалися підручники Е. Рожкової, Л. Макоєд «Образотворче мистецтво, 6 клас» (1969) [57] та; С. Федорова, М. Семенова «Образотворче мистецтво. Книга для учнів 4 класу» (1970) [55].

У підручнику Е. Рожкової та Л. Макоєд «Образотворче мистецтво, 6 клас» слушною, на думку дописувачів, була низка рекомендацій щодо використання різноманітних матеріалів: акварелі, гуаші, крейди. Про науковість змісту підручника свідчать теоретичні пояснення до тем [23, с. 52].

Підручник «Образотворче мистецтво. Книга для учнів 4 класу» авторів С. Федорова, М. Семенова пропонувався учням 4-го класу для вдосконалення навичок та вмінь малювати. Зміст підручника поділено на чотири частини: у першій частині школярам пропонувалися правила малювання, другу частину

присвячено завданням до опрацювання, третя частина містила відомості про твори митців (бесіди про образотворче мистецтво), четверта – рекомендовані вправи на час літніх канікул. У кінці підручника вчителям пропонувалося річне поурочне планування.

Аналіз цього підручника свідчить про те, що в ньому дотримані дидактичні та методичні вимоги. Зокрема, до кожної теми програми учням пропонувалася невелика теоретична частина, наведено пояснення та подано методичні рекомендації щодо послідовності ведення роботи. Естетичний вигляд підручника відповідав вимогам, а саме: підручник ілюстровано кольоровими зображеннями, репродукціями творів та графічними рисунками, палітурка зі щільного картону, кольорова. Однак недоліком, на нашу думку, слід вважати погану прошивку та пожовклі сторінки паперу, що свідчить про невиконання пункту санітарно-гігієнічних вимог продукції для дітей та псує естетичне враження від підручника.

Підручник С. Федорова та Н. Семенової для учнів 4-го класу проаналізувала Л. Виходцева, однак автор зосередилася на методичній складовій змісту підручника. Дослідниця зазначала, що підручник мав 42 завдання, із них 35 завдань автори рекомендували для уроків із образотворчого мистецтва (18 уроків – з акварельного живопису, 7 завдань – літні вправи кольором, 5 бесід з образотворчого мистецтва). Бесіди з образотворчого мистецтва, вступні бесіди на заняттях, робота з фарбами знайомили учнів з мистецтвом. Домашнє завдання на літо передбачало спостереження, замальовки з натури, з пам'яті, розписом, роботи з природного матеріалу. До кожного з 18 акварельних уроків надавалися методичні рекомендації та прикладні методичні розробки: таблиці з поетапним малюнком, опис технічних прийомів та, вправи на їхнє закріплення. Для уроків декоративного малюнка рекомендувалися певні схеми-сітки для складання уроку. В розділі тематичного малюнка було наведено як приклад перелік того, що можна намалювати за цією темою [157, с. 51].

Чималу кількість рекомендацій автори надавали щодо аналізу форми

при роботі з аквареллю та олівцем. Однак, на думку дослідниці, автори не приділяли уваги поняттю гармонії, стану природи, казковості. Бракує відомостей про тони, про композиційний пошук, про творчість художника-пейзажиста. Подано варіативність того, що можна зобразити за окремою темою, але відсутні пояснення, як збирати матеріал, як передавати потрібний стан природи. Не було визначено мету і завдання кожного уроку: «А коли не вирішено завдань уроку, – зазначала Л. Виходцева, – то не може бути вирішена і загальна мета шкільної образотворчої освіти середньої школи – виховувати естетично грамотну людини, яка буде розуміти і відчувати прекрасне в оточуючому світі, зможе насолоджуватися красою на підставі знань художнього мистецтва» [23, с. 52–53].

Однак, незважаючи на наявність посібників із образотворчого мистецтва, та незначну кількість нових підручників, залишалося нагальним питання розробки шкільного підручника для учнів шкіл УРСР. Цьому сприяли події 1970-х – 1980-х років, коли у науково-педагогічних колах точилися жваві дискусії, щодо змісту та кінцевої мети художньої освіти школярів.

Проміжок з 1970-го до середини 1980-х років в УРСР сучасні історики характеризують як період стагнаційних [110], кризових явищ [109, с. 193-197], та як період «застою» [102, с. 124]. Це стосується усіх сфер суспільно-культурного життя. Зокрема, освітній галузі УРСР були притаманні уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного чинника тощо [109, с. 196]. Так, Л. Березівська характеризує 1970-1980-ті роки як період «топтання на місці», консервування чинної шкільної системи, посилення ідеологічного компонента в навчально-виховному процесі, відставання від педагогічної науки та непомічання педагогічного новаторства, наростання стагнаційних явищ. У зв'язку із соціокультурною ситуацією в країні постала необхідність перегляду шкільної освіти й виховання.

Вивчення історико-педагогічних джерел дозволяє зробити висновок, що на початок 1970 року нагально постала проблема здобуття повної середньої

освіти в поєднанні з професійною підготовкою. Як наслідок, у 1970 році було ухвалено «Статут середньої загальноосвітньої школи» [111]. Відповідно до названого статуту навчання учнів здійснювалося в середніх загальноосвітніх школах (початкова школа 1-3-й класи та основна школа 4-8-й класи), школах з виробничим навчанням, школах з поглибленим вивченням окремих предметів, школах з подовженим днем, школах-інтернатах, школах для навчання дітей з фізичними та розумовими вадами, санаторно-лісових школах, спеціальних школах. Учні загальноосвітньої восьмирічної школи мали змогу продовжити навчання в загальноосвітніх повних середніх (десятирічних) школах (9-10-й класи), середніх спеціальних навчальних закладах – технікумах (3-4 роки навчання), а також у школах робітничої і селянської молоді (9-11-й класи). Усі ці навчальні заклади давали повну середню освіту й атестат зрілості [53, с. 299]. Серед завдань середньої загальноосвітньої школи було визначено забезпечення всебічного гармонійного розвитку учнів, їхнє естетичне та фізичне виховання, зміцнення їхнього здоров'я, трудове навчання, підготовку учнів до свідомого вибору професії, активної трудової діяльності [111]. У 1971 році на XXIV з'їзді КПРС відповідно до постанови «Про статут середньої загальноосвітньої школи» затверджено напрями роботи школи. Зокрема, як пріоритетне завдання виокремлено своєчасне забезпечення учнів та вчителів новими підручниками зі шкільних дисциплін, про необхідність їх стабільності [63].

Зауважимо, що на початок 1970-х років тривав перехід шкіл на кабінетну систему. Так, у названій постанові вказано на потребу відкриття кабінету для занять працею (1-3-й класи), навчальних кабінетів та лабораторій з окремих предметів (4–10-й класи) [63].

Водночас, в окреслений історичний період однією зі знакових подій в реформуванні системи загальної освіти став закон УРСР від 1 жовтня 1974 року «Про народну освіту» [140]. Відповідно до статті 24 головними завданнями середньої загальноосвітньої школи були: здійснення загальної середньої освіти дітей і молоді, яка відповідала б сучасним вимогам

суспільного і науково-технічного прогресу, озброєння учнів глибокими і міцними знаннями основ наук, виховання в них прагнення до невпинного вдосконалення своїх знань і вміння самостійно поповнювати їх і застосовувати на практиці; формування в молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, радянського патріотизму і готовності до захисту соціалістичної Батьківщини; виховання в учнів високих моральних якостей у дусі вимог морального кодексу будівника комунізму; забезпечення всебічного гармонійного розвитку учнів, їхньої культури; зміцнення здоров'я, естетичне і фізичне виховання учнів; підготовка учнів до активної трудової і громадської діяльності, свідомого вибору професії [36]. Подальше реформування освіти визначала постанова від 1977 року «Про подальше покращання навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці» [139]. У названій постанові було звернено увагу на покращення змісту та методів навчання, а також на вдосконалення навчально-виховної роботи. Наголошувалося, що основою гармонійного розвитку дітей є поєднання навчання з участю в продуктивній праці. Висунуто вимоги розвитку в дітей навичок самостійної роботи, творчого ставлення до праці і спонукання їх до свідомого вибору професії. В УРСР означені положення було відображено в постанові Центрального комітету компартії України і Ради міністрів Української РСР (від 31 січня 1978 року) «Про заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (від 22 грудня 1977 р.) «Про подальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» N 1111 [140]. Так, у пункті 12 постанови зазначалося, що упродовж 1978-1980 років потрібно вдосконалити програму та підручники, які видаються в республіці, розвантажити їх від надмірно ускладненого і другорядного матеріалу. Також необхідно посилити ідейно-теоретичну, політехнічну, трудову і виховну спрямованість предметів, які вивчаються, їхню доступність, внутрішню наступність і логічну послідовність на всіх ступенях навчання. Окрім того, серед завдань Міністерства освіти УРСР було забезпечити підвищення ідейно-теоретичного, методичного рівня навчальних

посібників для вчителів і постачання шкільним бібліотекам у достатній кількості суспільно-політичної, навчальної, художньої, довідково-інформаційної, науково-педагогічної і навчально-методичної літератури, збільшивши для цього відповідні тиражі видань [140].

Водночас із постановою «Про подальше покращання навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовку їх до праці» було ухвалено постанову «Про перехід на безоплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1978), якою регламентувалося безоплатне користування учнями підручниками і створення бібліотечних фондів у школах. Піднесенню естетично-виховної роботи сприяло те, що оприлюднення Міністерство освіти УРСР 29 грудня 1979 року оприлюднило наказ № 360 «Про поліпшення естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл республіки та додаткових заходів на 1978-1982 рр.» [98, с. 8].

Однак, за свідченням науковців [102; 176; 12], загальна середня освіта дедалі більше відставала від вимог часу та науково-технічного прогресу, а виконання вищезгаданих постанов гальмувалося. Саме тому у 1984 році зробили нову спробу реформувати шкільництво, щоб подолати наявні недоліки в системі освіти, у змісті і методах навчання і виховання. На думку науковців [50], реформа потрібна «не тому, що школа погана, а для того щоб краще і швидше рухатися далі» [50].

З огляду на зазначене, у 1984 році було затверджено постанову «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984) [133]. Відповідно до цієї постанови навчання в школі розпочиналося із шестирічного віку, а його термін було подовжено до 11 років. Початкова школа мала стати чотирирічною, а тривалість уроку в 1-му класі було скорочено до 35 хвилин. Основними завданнями реформи було «підвищення якості освіти й комуністичного виховання підростаючого покоління; поліпшення трудового навчання і професійної орієнтації учнів; удосконалення навчальних програм, підручників, методів навчання та виховання; зменшення навантаження

школярів і приведення змісту освіти у відповідність з віковими особливостями розвитку учнів; зміцнення матеріально-технічної бази школи; удосконалення управління освітою; забезпечення системи народної освіти педагогічними кадрами та підвищення їхніх матеріально-побутових потреб» [133].

Однак зазначені зміни не ліквідували трирічну початкову освіту. Упродовж другої половини 1980-х років паралельно функціонували два типи початкових шкіл: трирічна та чотирирічна [163, с. 6].

Утім, названі реформи так і не досягли бажаної мети. Слушною з цього приводу є думка дослідниці Н. Шліхти. Зважаючи на нерезультативність постанови 1984 року, Н. Шліхта вважає доречним використовувати поняття «реформа реформи» [195, с. 38]. Водночас освітню реформу 1988 року науковець визначає як «педагогічну революцію», поштовх до якої дав лютневий пленум ЦК КПРС, а центральною подією став Всесоюзний з'їзд працівників освіти у грудні того самого року [195, с. 38].

Зазначимо, що на лютневому пленумі ЦК КПРС 1988 року було сформульовано рекомендації, спрямовані на перегляд вимог до освіти та виховання. Основна мета вбачалася в запровадженні переходу до безперервної освіти, яка спроможна враховувати прискорений темп змін життя та системи наукових знань. Водночас Всесоюзний з'їзд працівників освіти (20-22 грудня 1988 р.) констатував таке: «Вагомою ланкою всієї системи безперервної освіти є загальноосвітня школа, мета якої забезпечити кожного необхідним рівнем наукових знань, долучити до надбань вітчизняної та світової культури, загартовувати морально та фізично» [21, с. 9]. У резолюції з'їзду підкреслено важливість створити умови для отримання повноцінної середньої освіти, розвитку здібностей та обдарованості, формування потреби та навиків самоосвіти [21, с. 268-273].

Однак, незважаючи на спроби втілення «реформи реформ», що мало переважно декларативний характер, відбулися й певні зрушення. Так, упродовж 1970-1980-х років активно розвивається педагогічна думка. Вагомим внеском у розвиток теорії змісту середньої загальної освіти стали

роботи дидактів М. Данілова, М. Скаткіна, І. Лернера, В. Краєвського, В. Ледньова. Так, основні проблеми дидактики: зміст освіти, процес навчання, його принципи і методи, організаційні форми навчання та питання застосування технічних засобів було висвітлено в навчальному посібнику «Дидактика середньої школи» (1975). Зокрема І. Лернер та М. Скаткін виокремили та обґрунтували чотири компоненти змісту освіти в середній школі:

- 1) знання (система знань про природу, суспільство, роздуми, техніку, способи діяльності...);
- 2) навички та вміння (система загальних інтелектуальних та практичних навичок та вмінь, що є основою множинності конкретних видів діяльності);
- 3) досвід творчої діяльності, що сприяє розвитку культури;
- 4) досвід емоційно-вольового ставлення до світу та один одного [36, с. 47].

У галузі естетичної освіти у 1970-1980-ті роки розробляли нові програми з предметів естетичного циклу: музики, співів, образотворчого мистецтва (згідно з класифікацією В. Ледньова [123, с. 241]), готували посібники з методики викладання та шкільні підручники, посилилася дослідницька робота в середній, професійній та вищій художній освіті [155].

Зауважимо, що на початок 1970-х років естетичну освіту в загальноосвітніх навчальних закладах передбачалося здійснювати на уроках образотворчого мистецтва з 1-го по 6-й клас по одній годині на тиждень [206, арк. 41; 67], на заняттях у гуртках, студіях, клубах (за бажанням) та в дитячих художніх школах (для поглибленого вивчення). Вагомість предмета неодноразово підкреслювали вищі партійні органи, учителі та громадські діячі. Так, автор статті «Роздуми перед уроком малювання» [44] І. Жуков був переконаний, що за умови дотримання методики викладання уроки з малювання можуть покращити загальну успішність школярів, зблизити їх із навколишнім світом, природою, забезпечити оптимістичне сприйняття життя, розширити потенціал та духовний світ інтересів, навчити поетичному

сприйняттю явищ життя [44, с. 37]. Подібну думку висловлював голова державного комітету СРСР з народної освіти Г. Ягодин. Він підкреслював, що кожному учневі важливо прищепити любов до літератури, співу, архітектури, театру, танцю, живопису та малювання. «Можливість естетичної освіти повинна бути представлена упродовж всього терміну навчання та в усіх його формах», – зауважував партійний діяч [21, с. 30].

Ураховуючи соціально-економічні зміни, вимоги реформування загальної системи освіти, невдоволення учителів програмами упродовж 1970-1980-х років нагальною постала потреба підвищити якість викладання та переглянути зміст предметів естетичного циклу, зокрема образотворчого мистецтва.

Стосовно цього Б. Неменський писав: «Школа покликана формувати не художника-професіонала, а надати підростаючому поколінню загальний моральний та естетичний розвиток. Малювання склянок та глечиків, навіть блискучих, не задовольняє цю мету. Саме тому попередня назва предмета – малювання – надавала невірну уяву про його завдання» [106]. На думку Б. Неменського, мистецтва потрібні для розуміння їхньої соціальної ролі, для того щоб кожна дитина могла перейняти культуру від старшого покоління та продовжувала її впроваджувати. Предмет образотворче мистецтво у школі, на переконання Б. Неменського, має створювати не тільки матеріальні цінності, а й духовні (що є головним) [104].

Із цього приводу Н. Фоміна зазначала: «Навчальний предмет образотворче мистецтво, покликаний стати активним засобом формування духовного світу школяра, його світосприйняття. Упродовж 10-ти років учні мають не лише оволодіти навичками у галузі малювання, ліплення, декоративно-прикладного мистецтва, але і розвинути здатність споглядати, розуміти та аргументовано оцінювати твори. Це є запорукою формування безкорисливої потреби у спілкуванні з мистецтвом» [190, с. 36].

Показово, що на підприємстві «Світанок» у м. Києві 1975 року було запроваджено нову послугу населенню – навчання основам образотворчого

мистецтва. У зв'язку з цим постало питання, як побудувати навчання, щоб освітні вимоги були посилені для всіх дітей, незалежно від віку і здібностей, щоб цілі були конкретні та зрозумілі [166, с. 31].

Крім того, у 80-ті роки XX століття в УРСР простежується тенденція до посилення інтересу до історичного минулого, традицій народного мистецтва. На думку дослідниці Л. Ейвас, «...у цей час остаточно змінюється ставлення до декоративно-прикладного мистецтва як лише до утилітарного й ремісничого, придатного для прикрашання житла й виготовлення сувенірної продукції. Таке переосмислення має на увазі створення за допомогою його засобів гармонійного предметно-просторового середовища, що слугує, передусім, духовним, естетичним потребам людей і водночас як те, що не обмежене ідейно-тематичними настановами» [80, с. 33].

В аспекті дослідження варто наголосити, що наприкінці 1980-х років у журналі «Образотворче мистецтво (1989) професор О. Семашко (УРСР) порушив питання щодо розробки регіональних програм із образотворчого мистецтва [165, с. 36]. У межах розробки та впровадження кабінетної системи в школах активно обговорювали потребу створення якісних кабінетів із образотворчого мистецтва.

Таким чином, на основі засад про вагомість образотворчого мистецтва на початку 1970-х років Національний інститут мистецтв та художнього виховання Академії педагогічних наук СРСР (НІМ ХВ АПН СРСР) почав Всесоюзний експеримент із образотворчого мистецтва. Запровадження експерименту обумовлено рішенням Колегії Міністерства просвіти СРСР від 4 грудня 1970 року [61, с. 12]. Колегія доручила Науково-дослідному інституту художнього виховання під керівництвом Б. Юсова разом із творчими об'єднаннями провести до 1980 року широкий експеримент з удосконалення змісту навчальних предметів естетичного циклу у 1–10-х класах загальноосвітньої школи [59, с. 62].

Науковий пошук засвідчив, що експеримент проводили в межах СРСР на теренах семи радянських (у тому числі й УРСР) та двох автономних

республік. Загалом в експерименті брали участь 130 загальноосвітніх шкіл міст та селищ [59, с. 164]. Ужиті заходи сприяли оновленню завдань естетичного виховання, розширенню змісту навчального предмета малювання [59, с. 63].

Показово, що вперше, відповідно до завдань експерименту, образотворче мистецтво в загальноосвітніх школах планувалося вивчати з 1-го по 10-й клас обсягом 2 години на тиждень. Для старших класів пропонувалося розробити курс, який би узагальнював знання з естетичної культури загалом.

Однак, як ми з'ясували, кількість годин для вивчення образотворчого мистецтва зазнала змін у бік скорочення. На думку дописувачів це було обумовлене тим, що програму з образотворчого мистецтва з подвійною кількістю годин не затвердять [189].

У 1972-1973 навчальному році відбулася вибіркова апробація проекту програми з образотворчого мистецтва для учнів 1-6-х класів та методичних розробок до неї. А з 1973 року експеримент розпочато відповідно до Наказу Міністерства освіти СРСР № 78 від 18 червня 1973 року [61, с. 16].

Робота над удосконаленням змісту програми з образотворчого мистецтва в межах експерименту проходила в три етапи: проаналізовано та вивчено програми радянських республік, цікавий досвід країн зарубіжжя; розроблено принципи роботи над новими програмами; створено перший варіант експериментальної програми.

Результатом роботи науково-дослідного колективу під керівництвом Б. Юсова стала затверджена Колегією Міністерства освіти СРСР у січні 1981 року програма «Образотворче мистецтво 1-6 клас». Вона містила п'ять розділів: зображення на площині (графіка, живопис), зображення в об'ємі (ліплення), зображення в просторі (декоративно-прикладне мистецтво та конструювання), сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності (природи, селища, міста, предметного середовища людини). Одним із підрозділів була рубрика «Матеріали та техніки». Вона розширювала коло живописних та

графічних матеріалів у школі. Пропонувалося використання на уроках: акварелі, гуаші, монотипії, роботи пензлем без контуру, пастелі, аплікації, кольорового паперу, пір'я, туші, воскових технік. У програмі були запропоновані матеріали і технології з декоративно-прикладного мистецтва: аплікація, колаж, орігамі, чеканка, пап'є-маше тощо. У такий спосіб, програма розширювала знання технік та технологій їхнього використання до того рівня що раніше був доступний лише учням студій та гуртків. Основними змістовими напрямками програми були: лінія, колір, форма, об'єм (перспектива). Програма передбачала заняття з народної творчості [198, с. 282].

Аналізуючи досвід роботи учнів за програмою для 1-6-х класів вчителі зазначали: «Діти не лише малюють олівцем та пишуть фарбами. Вони займаються графікою, скульптурою, художнім конструюванням, мозаїкою, колажем. Знайомляться з різними технічними засобами – малюють пером, фломастерами, восковою крейдою, пастеллю, сухим пензлем, видряпують голкою на тонованому папері» [26, с. 3].

Однак, цей варіант програми реалізації на достатньому рівні завдання щодо розкриття потенціалу мистецтва для духовного, емоційно-морального розвитку особистості не сприяв. На переконання Б. Неменського, не можна було з упевненістю стверджувати що знайдено новий шлях побудови програми мистецтв як невіддільної складової духовної культури, а отже і що досягнуто першочергову мету експерименту [105, с. 56].

Зважаючи на це, у межах експерименту було створено декілька колективів, що працювали над створенням програми з образотворчого мистецтва, яка передбачала опанування учнями предмета по одній годині на тиждень. Одним із таких був колектив співробітників Науково-дослідного інституту шкіл Міністерства РРСПР під керівництвом доктора педагогічних наук, професора В. Кузіна. Провідною в його роботі стала думка, що на заняттях з образотворчого мистецтва формуються: самостійність, ініціативність, наполегливість, охайність, працелюбність. У процесі

образотворчої діяльності школярі засвоюють графічні та живописні вміння і навички, навчаються аналізувати та спостерігати предмети і явища навколишнього світу [81, с. 5]. Так, колектив під керівництвом В. Кузіна у 1971 році переробив та затвердив нові навчальні програми з образотворчого мистецтва. Зазначимо, що автори виокремили низку завдань естетичної освіти, зокрема:

- посилити значення образотворчого мистецтва у виховному та навчальному процесі школи в цілому, створити єдину систему естетичного виховання школярів від дитячого садка до школи (урок, художні гуртки, факультативи, дитячі художні виставки, олімпіади, конкурси на найкращий малюнок);

- розширити та поглибити міжпредметні зв'язки образотворчого мистецтва з іншими навчальними предметами, використовувати гру в навчальному процесі;

- стабілізувати методику викладання на основі принципів реалістичного образотворчого мистецтва.

Водночас 1974 року при Науково-дослідному інституті художнього виховання було створено науково-дослідну групу під керівництвом заступника голови проблемної ради з естетичного виховання, секретаря правління Ради художників СРСР Б. Неменського. Науково-дослідна група на чолі з Б. Неменським провела експеримент з удосконалення змісту предмета образотворче мистецтво. Б. Неменський поділяв думки Б. Юсова, саме тому метою експерименту стало відкриття нових можливостей для передачі духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту мистецтва. Експеримент проходив у школах семи республік СРСР. В УРСР у місті Харкові в експерименті брала участь школа № 5 на чолі з членом Спілки художників України, учителем образотворчого мистецтва та креслення І. Дементьєвим [105, с. 57].

Як результат було підготовлено програму «Образотворче мистецтво та художня праця». Особливістю програми Б. Неменського була система завдань,

реалізація яких забезпечувалася етапами навчання, послідовністю уроків та всією методикою. Кінцевою метою визначалося формування в учнів художньої культури як невідомої складової духовної культури [105, с. 86].

Оцінюючи зміст програми, сучасна дослідниця О. Дубасенюк зазначала: «Програма «Образотворче мистецтво і художня праця», розроблена під керівництвом Б. Неменського, одна з прекрасних можливостей виховання духовної особистості й усвідомлення нею свого призначення в світі і суспільстві. Ця програма об'єднала в єдиному творчому пориві вчителів образотворчого мистецтва. Проте Б. Неменський, визначивши сторижневу лінію у розвитку духовності засобами образотворчого мистецтва, не обмежив художників-педагогів у виборі власних творчих шляхів у сфері мистецтва. Це означає, що вчитель може віддавати перевагу будь-якому художньому напрямку, але залишатися носієм інформації всієї загальнолюдської художньої культури. Програма варіативна, не обмежена за змістом і засобами виразності пластичних мистецтв. Експериментальна програма художнього виховання, в розробці якої брали участь не тільки художники-педагоги, але і психологи, соціологи, вчителі-новатори, набула поширення в практичній діяльності, оскільки ставить за мету залучення всіх без виключення школярів до мистецтва» [38, с. 56]. Водночас Б. Неменський із цього приводу зауважував: «Школа навіть не розуміє, що без вирішення цих завдань не може бути справжнього ефекту і вирішення двох перших (засвоєння програмових знань, умінь і навичок). Як і раніше, заплющують очі на те, що досвід творчості, так само, як і розвинута людська чуттєвість – база для формування морально-ціннісних засад особистості, – не передаються, не успадковуються через знання і навпаки. Тут потрібен особливий педагогічний інструментарій! І він є. На жаль, самі дидакти ще не усвідомлюють, що для вирішення цих проблем крім науковості, необхідно передбачити ще й художність як другий, рівноцінний дидактичний принцип загальної педагогіки. До речі, тоді виникне як один із основних і рівноправних методів пізнання шлях освоєння змісту через його переживання – шлях мистецтва» [38, с. 56].

Показово, що результати впровадження та апробування проекту типової програми «Образотворче мистецтво» для учнів 1-10-х класів 1976 року були описані в «Учительській газеті» Б. Неменським. Автором наголошував на необхідності за 10 років навчання в школі дати учням не набір відомостей, а систему розуміння, яку потім можна доповнювати новими знаннями [104]. Відомо, що 1981 року програма, яку розробив колектив на чолі з Б. Неменським, була затверджена як типова для шкіл радянських республік, у тому числі й УРСР [199].

Таким чином, як наслідок роботи науково-дослідних колективів Національного інституту мистецтв та художнього виховання АПН СРСР у викладанні образотворчого мистецтва в школах відбулися суттєві зміни: термін вивчення предмета було подовжено, розроблено та впроваджено нові програми, сформульовано оновлену мету вивчення шкільного предмета образотворче мистецтво. Окрім того, вагомість та значення предмета визнали на державному рівні, про що свідчать постанови «Про заходи з подальшого розвитку образотворчого мистецтва та підвищення його ролі в комуністичному вихованні трудящих» (1986) [109] та «Про заходи з подальшого розвитку образотворчого мистецтва та укріпленню його матеріально-технічної бази» (1986) [110].

Названими постановами:

- обумовлено важливість систематичного навчання учнів образотворчому мистецтву: «Образотворче мистецтво є важливою складовою радянської культури, має значний вплив на виховання народу, активно впливає на суспільну думку, сприяє формуванню гармонійної особистості» [110];

- визначено напрями вдосконалення викладання образотворчого мистецтва: «Розробити та впровадити систему заходів, спрямованих на допомогу загальноосвітнім школам...; залучити представників творчих об'єднань до педагогічної роботи в школах, а також до підготовки і друку навчально-методичної літератури» [110].

Методичне забезпечення для навчання образотворчому мистецтву розробляли в контексті загального процесу підручникотворення, що було обумовлено постановами в галузі освіти УРСР. Так, упродовж у 1970–1980-х років педагоги та громадські діячі порушили низку питань щодо створення нових підручників зі шкільних предметів та поліпшення якості тих, що вже пройшли апробування. Якість шкільного підручника обговорювали і на загальних зборах АПН СРСР. У контексті досліджуваної проблеми цінною є інформація, що її представив на засіданні АПН директор видавництва «Просвіта» Д. Зуєв. За його свідченням у 1970 році лише Інститут педагогіки УРСР включив до своїх перспективних планів підготовку, експериментальну перевірку та вдосконалення нових підручників [186].

Обговорення якості підручників стало поштовхом до створення 1973 року видавництвом «Просвіта» творчого колективу з проблем шкільного підручника. Результати його діяльності в подальшому знайшли висвітлення у збірниках «Проблеми шкільного підручника», що систематично виходили друком, починаючи з 1974 року.

Зауважимо, що впродовж 1970-1980-х років учені лабораторії початкового навчання Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР під керівництвом М. Богдановича розпочали експериментальні дослідження, щоб розробити новий зміст навчальних програм та підручників для початкової школи, оскільки чинні шкільні програми та підручники були перевантажені репродуктивними завданнями [123, с. 209]. Поштовхом до цього послугувала позиція, яку висловив на засіданні колегиї Міністерства освіти УРСР академік М. Ярмаченко: «При загальних позитивних результатах переходу на нові програми і підручники виявились також серйозні недоліки, упущення та невирішені питання, що, зрештою, негативно позначається на стані викладання, рівні якості знань учнів з основ наук... Необхідно провести роботу з приведення до норми обсягу підручників. Серйозної переробки потребують підручники з математики, фізики, біології та інших дисциплін» [200, арк. 34].

Підкреслимо, що в межах виокремленого етапу шкільний підручник

досліджували передусім як педагогічний об'єкт. Так, Л. Белая, аналізуючи основні типи навчальних видань, зазначала, що підручник – це навчальне видання у вигляді книги, що містить систематичний виклад певної навчальної дисципліни, відповідає навчальній програмі та затверджене офіційною інстанцією. Засвоєння учнями основного матеріалу підручника є обов'язковим [7].

Дидактичні властивості шкільних підручників та вимоги до них стали предметом дослідження таких науковців: І. Лернера [86; 79], Л. Занкова [48], В. Краєвського [79; 80], Ю. Бабанського [5; 6], В. Столетова [179] та ін. Функції підручника розглядали М. Скаткін [170], І. Лернер [86; 79], В. Краєвський [86; 79], Г. Гранік, Л. Концева, С. Бондаренко [29], Н. Тализіна [182] та ін. Окремими предметами наукових студій були: конструювання підручників (В. Ривчін [162]), ілюстративність та поліграфічне виконання (Н. Гончарова [27; 28], С. Добкін [37], Б. Юсов [199]), експертиза та оцінювання навчальних видань (В. Совайленко [171], Р. Нічкович [108]).

Вагомими в межах дослідження є думки науковця І. Лернера, висловлені в праці «Яким бути підручнику: дидактичні принципи побудови» [65]. Окрім того, І. Лернер та М. Скаткін описали, які знання мають бути в основі підручника для середньої та політехнічної школи. На переконання дидактів, відповідно до компонентів змісту освіти в підручнику мають бути висвітлені: основні поняття і терміни; факти повсякденної дійсності та науки; закони науки; теорії, що містять систему наукових знань; наукові та соціальні ідеї; знання про способи діяльності, методи пізнання та історії отримання знань, знання про норми ставлення до різних явищ суспільного життя. «Тривалий час, – зазначають І. Лернер та М. Скаткін, – автори підручників та методичних посібників нехтували методами пізнання, історією науки й тим самим не готували учнів до самостійного пізнання дійсності» [36, с. 48].

Значну увагу поліпшенню якості шкільних підручників у межах виокремленого етапу приділяли поліграфічні видавництва. Так, ґрунтовною є стаття директора видавництва «Просвіта» Д. Зуєва. Автор указував на потребу

ретельного перегляду системи видань пробних та експериментальних підручників. На його переконання, це необхідно для того, аби мати можливість виявити та вчасно апробувати цікаві творчі доробки в галузі створення навчальної книги, а також щоб створити умови для творчих змагань серед авторських колективів. Д. Зуєв наголошував на необхідності значного покращення поліграфічної якості підручників, порушував питання забезпечення видавництв якісним папером та сучасними (на той момент) переплетами [52].

Водночас, у видавництві «Радянська школа» було створено власну конструкторську групу у складі поліграфістів, педагогів, художників-дизайнерів, гігієністів та інженерів. Директор видавництва Д. Гнатюк був переконаний у необхідності заснувати спеціальну лабораторію з конструювання підручників, де можна було б вивчати вітчизняний та світовий досвід (наприклад у системі АПН СРСР) [187].

Підкреслимо, що наприкінці 1970-х років серед науково-педагогічної громадськості набула поширення думка В. Столєтова, президента АПН СРСР. Науковець зауважував, що підручники для середньої школи здебільшого можуть і повинні бути «людяними», «доступними», «цікавими», пам'ятними на все життя [178, с. 2]. З огляду на це, в переліку вимог до шкільних підручників з'явилися такі: підручник має гарно та привабливо виглядати, бути чітко надрукованим на якісному папері, мати яскраві ілюстрації.

У контексті загальної уваги до проблеми підручникотворення нагальним було створити навчально-методичне забезпечення з образотворчого мистецтва – навчальні посібники та підручники.

Вагомим внеском у теорію шкільного підручникотворення з образотворчого мистецтва є робота Б. Юсова «Яким має бути підручник з образотворчого мистецтва?» (1975). Автор зазначає, що висування узагальнених вимог до створення стабільного підручника з образотворчого мистецтва є важким через низку причин. По-перше, уроки образотворчого мистецтва ґрунтуються на власній творчій діяльності дітей, а сприйняття мистецтва

займає обмаль часу, і є допоміжною. По-друге, підручник із образотворчого мистецтва має бути біфункціональним: одночасно виконувати функції посібника і ілюстративної методики викладання для учителя. Більш реальним до виконання автор уважав створення підручника, як навчального методичного посібника учителю, який у той же час може бути використаний й учнями. У такому разі, характерною особливістю такого підручника має стати коротка інформативна частина (так, як учитель може почерпнути знання з іншої довідкової літератури). Б. Юсов пропонував створення підручника за типом задачника, який би пропонував педагогу вибір приблизних завдань відповідно до змісту навчання, із вказівками на коло навчальних задач до виконання завдань. «Підручник – задачник потрібен ще і тому, що слова безсильні адекватно описати образотворчу задачу, у той час як наочний зразок одразу надає уявлення учителю та учню, що має бути виконано», – зауважував Б. Юсов. Окрім того у задачнику можна скомбінувати будь-яку серію завдань. Автор наголошував на тому, що традиційні типи підручників уже створені в УРСР, однак питання про форму підручника з образотворчого мистецтва залишається відкритим [199, с. 79-84].

Зауважимо, що впродовж 1970-1980-х років вийшла друком низка посібників на допомогу вчителям, що працювали за новими програмами з образотворчого мистецтва. А саме:

- «Основи навчання образотворчому мистецтву в загальноосвітній школі» В. Кузіна (1972) [82]. Зміст посібника узгоджувався із програмою з образотворчого мистецтва для восьмирічної школи [151]. Він був рекомендований для вчителів образотворчого мистецтва та вчителів початкових класів, які викладали образотворче мистецтво. У посібнику висвітлювалися особливості психолого-педагогічного віку учнів, на конкретних прикладах доводилася вагомість занять образотворчою діяльністю. Лівову частку займали питання організації навчально-виховного процесу та методичні вказівки до проведення уроків за напрямками: малювання з натури, декоративне малювання, бесіди з образотворчого мистецтва.

Посібник містив орієнтовне тематичне планування уроків з образотворчого мистецтва для учнів 1-6 класів;

- «Методика викладання образотворчого мистецтва 1-3 клас» В. Кузіна (1979) [81]. Пропонований учителям посібник відповідав затвердженій тогочасній програмі з образотворчого мистецтва. У ньому було визначено мету та завдання викладання образотворчого мистецтва в початкових класах, конкретизовано види занять, обґрунтовано значення вчителя як організатора та керівника художнього розвитку та естетичного виховання дітей у навчально-виховному процесі, описано послідовність робіт із дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку, засоби підвищення ефективності навчально-виховної роботи з образотворчого мистецтва. Основну частину посібника було присвячено методиці навчання дітей різноманітним видам образотворчої діяльності (малювання з натури, на теми, декоративне малювання тощо). Текст супроводжувався чорно-білими та кольоровими ілюстраціями, які пропонувалися для роз'яснення методики вчителям та як наочність для учнів;

- «Образотворче мистецтво 1 клас» (1972) [152] та «Образотворче мистецтво 2 клас» (1974) [213, арк. 14] В. Проців. Методичний посібник для учнів 1-го класу було укладено відповідно до програми образотворчого мистецтва для учнів 1-го класу. Автор приділяв увагу методам організації і проведення занять з різних видів образотворчої діяльності: малювання з натури, тематичного малювання, декоративно-графічної роботи. Посібник містив рекомендації щодо обладнання уроків, використання тих чи інших художніх матеріалів, а також завдання для позакласних занять. Названі посібники В. Проців було затверджено Міністерством освіти УРСР, що свідчить про їхню відповідність тогочасній програмі. З аналізу архівних джерел стало відомо, що методичний посібник В. Проців образотворче мистецтво для учнів 1-го класу став предметом обговорення засідання художньої ради видавництва «Радянська школа» (від 20 травня 1970) [212, арк. 8-9]. У підсумку обговорення вчителька Г. Шуляк зазначала, що

такий підручник школам дуже потрібний. Однак, учасниця обговорення наголошувала на низці методичних зауважень до малюнків, зокрема на їхній переобтяженості, складності та невідповідності віку школярів: ілюстрація до уроку на тему «Святкове місто» на с. 32 має бути більш конкретною, святковою, з людьми; до теми «Святкове село» на с. 33 в ілюстрації не можна давати перспективне зображення, а карпатський пейзаж слід переробити на більш простий; «Кульки кольорові» на с. 83 слід доповнити методичними розробками, прибрати малюнки з напівтонами. Цікавими з огляду на зміст середньої освіти 1970-х років є зауваження до теми «Малювання будинку» на с. 8. «Потрібно надати зображення хати в селі, будинок в містечку, будинок в місті, навчити малювати вікна, двері, поверхи. Тобто дати малювання будинків різних типів, в районі, на селі, в місті», – зазначала Г. Шуляк. Окрім того, було запропоновано: спростити малювання дерев, форму білки, надати методику малювання квітів, спростити малюнки ялинкових прикрас (прибрати напівтони). Учителька відзначила вдалість розробки малюнків з людьми. Свої зауваження до рукопису висловив член художньої ради М. Прокопенко: «Вимоги методистів потрібно вислухати і зробити відповідні виправлення. Робота намічається добре, але дещо треба переробити. Перевантажені малюнки – спростити. Мал на с. 3 «Взяла Яся олівець» – переробити. Дівчинка дуже доросла. Повинна бути меншою, ніжнішою. Не давати фон, він сухий, невдалий по кольору». Як результат обговорення було вирішено прийняти рукопис В. Проців до друку, але з поправками [212, арк. 8-9].

- «Образотворче мистецтво. Методика навчання 1-3 клас» І. Глінська (1978) [25]. Посібник було адресовано вчителям, студентам педагогічних училищ та інститутів. Основною метою посібника було ознайомити вчителів початкової школи з методикою викладання образотворчого мистецтва у 1-3 класах. Для цього у змісті було представлено розділи «Загальні питання методики викладання образотворчого мистецтва» та «Методика викладання окремих тем та розділів образотворчого мистецтва». Пропонувалися нові прийоми роботи, що сприяли підвищенню рівня художньої освіти. Посібник

містив систему вправ із образотворчого мистецтва, інформацію з теорії образотворчого мистецтва. У кінці посібника подано кольорові зображення – приклади дитячих робіт, що могли використовуватися як наочний матеріалу;

- «Образотворче мистецтво в 4 класі» М. Солом'яного (1973) [213, арк. 17]. Посібник присвячено методичним питанням проведення занять із образотворчого мистецтва в 4-му класі. Автор подавав методичні розробки навчальних занять, рекомендував, як поліпшити опрацювання тієї чи іншої програмної теми, пропонував засоби і прийоми, що сприяють ефективному проведенню уроку. Значну увагу в посібнику приділено методиці створення малюнка, а також питанням організації практичної роботи в класі. Окрім того, учителям пропонувалися теоретичні доробки для проведення бесід з образотворчого мистецтва. Зазначимо, що посібник було рекомендовано не лише шкільним учителям, але й керівникам дитячих студій мистецтв та учням художніх училищ.

- книга для вчителя «Мудрість краси: Про проблеми естетичного виховання» Б. Неменського (1981) [166]. Дописувачі відзначали наявність у книзі цікавих для учнів видів робіт (образотворчих, декоративних, конструкторських) та нестандартних підходів до викладання образотворчого мистецтва. Зауважували, що посібник націлено на розвиток духовно-емоційної сфери учнів, на повноцінне розкриття творчого потенціалу особистості дитини [25]. Посібник містив опис досвіду проведення 10-річного Всесоюзного експерименту творчого колективу Б. Неменського, принципи та методи викладання образотворчого мистецтва, програму та пояснення до неї, а також роздуми та аналіз досвіду роботи вчителів за програмою Б. Неменського [166, с. 214–227].

- «Образотворче мистецтво» для учнів 1, 2, та 3-го класів, автор Т. Шпікалова (1-й клас – 1981 р., 2-й клас – 1984 р., 3-й клас – 1985 р.) У посібнику для 1-го класу значну увагу приділено опису досвіду роботи вчителя початкових класів на уроках із образотворчого мистецтва та позакласних заняттях. Надано методичні рекомендації, що сприяють підвищенню

виховного, освітнього значення уроків із образотворчого мистецтва. Про естетичну цінність посібника свідчить ілюстративно оформлений форзац, який учитель може використати як візуальний ряд при вивченні тем із кольорознавства, проте, на наш погляд, дублювання інформації форзаца (посібник для викладання у 1-му класі) є недоречним. Зміст посібника вирізнявся з-поміж інших посібників з образотворчого мистецтва темами «Конструювання книги» та «Мистецтво плаката». Ілюстративність була представлена низкою кольорових репродукцій та чорно-білих малюнків.

Відомо, що у 80-ті роки XX століття було перевидано низку чинних посібників. Так, результати своїх напрацювань автори І. Проців, М. Кириченко узагальнили в посібнику «Уроки образотворчого мистецтва 1-3 клас» (1983). Посібник мав допомогти вчителю організовувати заняття, правильно визначати виховну і дидактичну мету уроків, добирати ілюстративний матеріал, використовувати різноманітні техніки, підготовчі і тренувальні вправи, проводити бесіди з учнями щодо творів мистецтва. Посібник містив рекомендації про те, як визначити тематику й організувати позакласні заняття, що доповнюють і поглиблюють знання з образотворчого та декоративно-ужиткового (прикладного) мистецтва, здобуті на уроках.

Перевидано окремі посібники В. Кузіна, як приклад – «Методика викладання образотворчого мистецтва 1-3 клас» (1983) [81].

Утім, за результатами дослідження нами була виявлена відсутність виданих підручників, що були рекомендовані учням. Водночас у 70-х роках XX століття вийшла друком низка альбомів, що не поступалася змістовністю підручникам попередніх років. Так, починаючи з 1971 року, київське видавництво «Радянська школа» надруковало альбоми «Вчіться малювати» для учнів 1-го класу (1973, М. Кириченко) [69], для учнів 2-го класу (1974–1-ше видання, 1980–2-ге видання, автор Л. Стебловська [175]) для учнів 3-го класу (1976, В. Вільчинський [17]) та для учнів 4-го класу (1977, О. Боровиков, О. Журавель [13]) (Див. дод. 3, с. 305). Для середньої ланки школи було видано альбоми «Вчіться малювати» 5-й клас (1981, В. Вільчинський [16]) та «Вчіться

малювати» 6-й клас (1982, М. Солом'яний [172]) (Див. дод. О, с. 314).

Альбом для учнів 1-го класу «Вчіться малювати» М. Кириченка [69] було рекомендовано до видання Міністерством освіти УРСР, включено до переліку літератури, яку випустило 1973 році видавництво «Радянська школа» [213, арк. 16], та надруковано українською мовою. Останнє показово, ураховуючи русифікацію соціально-культурного життя окресленого періоду. Сам альбом зовні відрізнявся від підручників: сторінки текстового блоку проклеєно горизонтально (за меншою стороною аркуша), палітурка м'яка. Учням пропонувалися завдання за такими розділами: малювання з натури та з пам'яті, малювання на визначені теми, декоративна робота. Перші сторінки альбома шляхом кольорових ілюстрацій знайомили з правилами організації робочого місця, матеріалами (видами фарб, пензлями та палітрами). Цікавим і корисним, на думку М. Кириченка було малювання за спостереженням та ілюстрування твору [69, с. 115]. Автор наголошував на необхідності відвідин музею чи виставок народного мистецтва. Саме тому, починаючи стор. 6, школярам пропонувалося розглянути кольорові ілюстрації, відповісти на запитання («Що ти найбільше любиш малювати?») та виконати роботу на тему «Мій рідний край». Вправи з натури було побудовано на малюванні знайомих дитині природних елементів: листя, квітів, грибів. Поступово завдання ускладнювалися і дитина навчалася малювати іграшки, тварин, людей. Декоративні роботи було представлено завданнями зі створення візерунку, орнаменту, аплікації з паперу, соломи та природних матеріалів, штампування, витинанки. Показово, що, ураховуючи вікові особливості учнів 1-го класу, альбом містив мінімальний обсяг текстової інформації. Пояснення, запитання, вірші та загадки мали мотивувати учнів до творчої діяльності. У кінці альбома було розміщено методичні рекомендації батькам та вчителям [69, с. 110-116]. Однак, на нашу думку, посібник мав і низку недоліків. Так, на стор. 16 учням пропонується виконати малюнок овочів та фруктів одразу фарбами, при чому малюванням кола та овала олівцем з'являється лише на стор. 20, що свідчить про непослідовність подачі матеріалу. Аналогічну хибу спостерігаємо в

завданнях на стор. 38 «Намалюй осінні квіти» – відсутня послідовність ведення роботи, та на стор. 104 у завданні «Намалюй літні квіти» – подано побудову олівцем (Див. дод. К, мал. 3, с. 307). На стор. 28 пропонується намалювати листя бузку з натури, у той час, як на ілюстрації представлена інша рослина; цей приклад свідчить про порушення вимоги до науковості викладу, недотримання вимог до інформативності ілюстрацій (Див. дод. К, мал. 1, с. 306). На сторінці 34-35 пропонується намалювати зайчика та лисичку, однак виконання завдання ускладнюється відсутністю методичної побудови голови й тулуба з простих геометричних фігур (Див. дод. К, мал. 2, с. 306). (подібна хиба зустрічається на стор. 38, 74, 80, 98), окрім того, таке компонування ілюстрацій на сторінках свідчить про нераціональне використання простору.

Альбом для 2-го класу Л. Стебловської [175] було укладено на допомогу молодшим школярам, які прагнуть самостійно або з допомогою вчителя навчитися зображувати довколишню дійсність. Матеріал цього посібника методично пов'язаний із переліком тем альбома для учнів 1-го класу. Відповідно до програмних вимог в альбомі подано завдання та вправи, що відповідають віковим особливостям учнів 2-го класу. Його характерною рисою було групування змісту за порами року. Це, на думку автора, створює відповідний емоційний настрій (ефективність емоційного впливу кольору на глядача багато в чому залежить від певної кольорової гами, наприклад, теплої – для осені, холодної – для зими). В альбомі подано завдання з основних видів образотворчої діяльності: малювання з натури, тематичне малювання, декоративно-прикладне, що побудовані за принципом «від простого до складного». Різноманітність вправ (туш, аплікація, вирізання, моделювання, ліплення, кольорознавство) та наявність методичних пояснень до виконання роботи з кожної техніки доводили дидактичне значення видання. Кожен вид образотворчого мистецтва було подано відповідно до набутих учнями знань, умінь та навичок з метою їхнього удосконалення та розвитку. Значну увагу в альбомі для учнів 2-го класу, як і для 1-го, приділено питанням обладнання

робочого місця та добору матеріалів. Ілюстративна складова альбома була представлена репродукціями картин вітчизняних митців та зображеннями зразків народно-декоративного мистецтва, що експонувалися в музеї Українського народно-декоративного мистецтва в досліджуваний період [175, с. 122-128]. Перевагою цього альбома було зручне компонування матеріалу на сторінках, як правило одному уроку відводилося дві сторінки на розвороті, як приклад, стор. 18-19 (Див. дод. Л, мал. 1, с. 308), а також зв'язок матеріалу з іншими навчальними предметами (пропонувалося розповісти, які пташки зимують, а які відлітають, стор. 62) Однак, названий посібник, на наше переконання, мав і певні недоліки. Так, через неякісність поліграфічного друку на стор. 18, жовтий тюльпан зображено на рожевому, у той час як у тексті мова йде про контрастний фіолетовий, а баклажан має блакитний відтінок (Див. дод. Л, мал. 2; 3, с. 309). На стор. 66 мова йде про килими та їх оздоблення на прикладі малюнків килимів. Однак на наш погляд доречніше було б подати реальні світлини виробів майстрів килимарства.

Альбом для учнів 3-го класу В. Вільчинського [17] було видано також українською мовою. На відміну від альбома для учнів 1-го класу (автор А. Кириченко) він мав тверду палітурку з ілюстрованим форзацом. Зміст альбома було структуровано за темами та висвітлено на першій сторінці. Так, учням пропонувалося послідовно засвоїти матеріал з технік малювання, малювання за темами, малювання з натури, ілюстрованого малювання, видів декоративно-графічних робіт. Цікавим, на нашу думку, є звернення до школярів, що передувало кожній темі і в якому надавалися методичні рекомендації. Показово, що у 3-му класі більше уваги було приділено конструктивному зображенню. Основою альбома було реалістичне зображення, про що свідчить малювання інструментів, предметів побуту й сцен із життя. Незважаючи на відсутність окремого розділу автор пропонував низку репродукцій для ведення бесід з образотворчого мистецтва. Розділ «Види декоративно-графічних робіт» було доповнено технікою вітраж, трафаретом та гравюрою (ліногравюрою). Загалом слід відзначити

національну спрямованість альбомів: учням пропонувалося роздивитися ілюстрації до українських народних казок, до творів І. Франка й Т. Шевченка, проаналізувати зразки петриківки, познайомитися з творчістю української майсторині М. Приймаченко (Див. дод. М, мал. 1, с. 310). Однак, серед недоліків на сторінках зустрічається недостатність уточнення теоретичного матеріалу (поняття локального кольору [17, с. 46]; не вистачає пояснення до конструктивного малюнка [17, с. 48]) (Див. дод. М, мал. 2; 3, с. 311), занадто ілюстрації, що пояснюють методику ведення роботи [17, с. 82; 85].

Альбом для малювання для учнів 4-го класу авторів О. Боровикова та О. Журавель [13] вийшов друком як продовження серії «Учіться малювати» видавництва «Радянська школа». Його зміст було побудовано з урахуванням таких складових, як: художні матеріали; малювання з натури; візерунок та орнамент; листівка і плакат; малювання на теми; ілюстрації. Серед різноманіття художніх матеріалів автори альбома приділили увагу вугіллю, сангіні, пастелі, фломастерам, туші, олійним фарбам, а працюючи з аквареллю радити звертатися до альбомів для учнів 2-го класу Л. Стебловської та 3-го класу В. Вільчинського. Теоретична частина альбома містила рекомендації і застосування того чи іншого матеріалу, його властивостей. Окрім того, великі ілюстрації мали стати учням у пригоді при виявленні засобів художньої виразності та особливостей матеріалів. Превагою посібника була наявність відомостей із перспективи, зображення потяга, будинку, кімнати. Учні пропонували відпрацювати навички перспективної побудови при малюванні предметів ужитку різної форми: ранець (призма), пакет з молоком (піраміда), барабан та труби (циліндр), пожежне відро (конус), клубок з нитками (куля). Подавалися приклади неправильного виконання роботи [13, с. 44; 48]. А в розділі «Ілюстрація» містилися відомості про складові частини книги [13, с. 92]. Вдалим, на наше переконання, є структурування та компонування навчального матеріалу на сторінках розділу «Візерунок та орнамент», де показано фото, зображення в олівці та фарбах, а також стилізований варіант рослини, на основі якої пропонується розробити орнамент [13, с. 52; 55; 57]

(Див. дод. Н, мал. 1, с. 312). Однак недоліком цієї теми була мала кількість пояснень конкретно до навчальних вправ, що пропонувалися дітям. Так, на стор. 18 пропонувалося виконати заголовок пером, однак не наголошувалося на послідовності роботи з пером і тушшю. Трапляється непослідовність подачі матеріалу, як приклад – роз'яснення елементів та особливостей компоновання листівки розміщено в розділі «Листівка. Плакат», а виконати листівку гуашшю учні мають на початку року [13, с. 19]. У передмові до розділу «Малювання на теми» автори зазначають, що для цього шкільного віку будова людського тіла занадто складна, і пропонують використовувати допоміжні засоби, такі як: моделі постаті людини з картону або паперових смужок, а також вправи на схематичне зображення людини в русі. Однак на сторінках представлено лише професійні начерки художника В. Шаталіна, немає методичних рекомендацій, схем побудови постаті людини, імовірних замальовок (Див. дод. Н, мал. 2, с. 312).

Ми також з'ясували, що, окрім проаналізованих посібників для початкової школи, на початок 80-х років XX століття було розпочато випуск серії альбомів більшого формату та в м'якій палітурці «Учіться малювати» для 5-го класу, автор В. Вільчинський (1981) [16] та альбом «Учіться малювати» для учнів 6-го класу, автор М. Солом'яний (1982) [172] (Див. дод. О, с. 314).

Альбом для малювання серії «Вчіться малювати» для 5-го класу В. Вільчинського [16] було розраховано на викладачів образотворчого мистецтва, керівників студій та гуртків, а також учнів 5-х класів (Див. дод. П, с. 314). В альбомі представлено завдання неважких натюрмортів з натури та за уявою, на теми з навколишнього життя, малювання фігури людини в русі, малювання тварин та птахів, різні техніки. Альбом був науково містким, структурований, подана в ньому була послідовною. Так, при вивченні натюрморту учням пропонувалося спочатку ознайомитися з малюванням простих об'ємних форм (чашка, призма) відповідно до законів перспективи, обрати точку зору, проаналізувати вплив зміни освітлення на натуру (знання зі світлотіні), а наступним кроком була методична побудова натюрморту з

довершенням кольором. Кожен етап супроводжувався текстовою інформацією, яка містила суть завдання та пояснення до його виконання. Як приклад позитивного використання наочності можна назвати ілюстрації форми обличчя та емоцій при виконанні портрета [16, с. 41-42]. Естетичність альбома була пов'язана з раціональним компонованням навчального матеріалу на сторінці, високою якістю ілюстрацій, цупким папером. Серед окремих недоліків можна назвати приклади завдань, що не відповідають віковій школярів, наприклад важкий ракурс голови людини на [16, с. 43].

Альбом для малювання серії «Вчіться малювати» для 6-го класу М. Солом'яного [172] також було адресовано викладачам образотворчого мистецтва, керівникам студій та гуртків, та учням 6-х класів. На відміну від альбомів попередніх авторів, М. Солом'яний увів до текстової частини тлумачення видів та жанрів образотворчого мистецтва. Матеріал альбома логічно ускладнений та поглиблює знання, здобуті в попередні роки. У темі малювання пропонуються завдання та зображення натюрмортів з декількох об'ємних тіл, розеток, предметів побуту («Табуретка і відро» [172, с. 13] та навіть одягу «Плащ на вішалці» [172, с. 13]). У живописі поглиблюються знання з кольорознавства (уведено поняття нюансу, запропоновано завдання на відпрацювання градації кольору [172, с. 18–23]). Окрему увагу автор приділяє методичним розробкам з інтер'єру та екстер'єру, малюванню птахів та тварин, зображенню голови та фігури людини (Див. дод. Р, с. 316), тематичному малюванню та художньому конструюванню. Усі завдання автор пропонує робити на основі власних спостережень, використовувати власноруч створені начерки та замальовки, частіше звертатися до творів образотворчого мистецтва та не обмежуватися вправами альбома.

Таким чином, альбоми серії «Вчіться малювати» стали першим підґрунтям на шляху створення навчального підручника в УРСР. Зважаючи на їхню методичну якість, вони неодноразово зазнавали перевидання в подальші роки. Однак, чи не найгрунтовнішим недоліком альбомів для учнів, подальших років навчання на наш погляд, був їхній великий розмір та м'яка палітурка

видання. Через це їхній зовнішній вигляд швидкопсувався, що унеможливлювало тривале користування ними.

Відомо, що 1986 року в УРСР було розроблено програму В. Вільчинським – членом лабораторії стетичного виховання Інституту педагогіки АПН України. Програма вирізнялася від традиційної своєю будовою, формулюванням тем і завдань, новими назвами видів занять, структурою уроку (із трьох частин), науковою термінологією і варіативністю користування. Програма була цікавою, однак, як засвідчив науковий пошук, виявилася складною для вчителів. Реалізація програми вимагала від учителів початкових класів високого рівня професійних знань, умінь і здатності бачити художній початок в усіх видах діяльності [18, с. 13].

Тож перед науково-педагогічною громадськістю знову постало нагальним питання: навчально-методчне забезпечення потрібно оновити, щоб воно відповідало змісту тогочасної шкільної освіти. Ця потреба була обумовлена на державному рівні постановою Ради Міністрів УРСР «Про організацію і структуру управління загальною середньою і професійно-технічною освітою в Українській РСР» (від 22 липня 1988 р.). У документі йшлося про необхідність створення неперервної освіти, виконання Міністерством освіти завдань із навчально-методичного забезпечення загальноосвітньої і професійно-технічної школи; потребу систематичного оновлення в межах своєї компетенції змісту освіти, удосконалення форм і методів навчання та виховання з урахуванням сучасних вимог; появу нових праць з теорії змісту шкільної освіти (В. Ледньов, В. Беспалько); розробку нового навчального плану в УРСР.

Отже, період 1967-1980-х років позначився низкою реформ у галузі загальної освіти, що привели до одночасного функціонування двох типів шкіл: трирічної та чотирирічної; переходу на кабінетну систему; запровадження безперервної освіти.

У той же час відбувається активний розвиток дидактичної думки. Точаться дискусії стосовно форм та засобів навчання, процесу навчання,

принципів і методів. Уперше у вітчизняній науково-педагогічній думці дидакти І. Лернер та М. Скаткін сформулювали та науково обґрунтували чотири компоненти змісту освіти: знання, навички та вміння, досвід творчої діяльності та досвід емоційно-ціннісного ставлення.

Окрім того, у педагогічних колах набуло актуальності питання змісту естетичної освіти. Її доцільність і якість опинилася в центрі громадського обговорення, і в результаті наукові колективи (на чолі з Б. Юсовим та Б. Неменським) Національного інституту мистецтв та художнього виховання провели 10 річний експеримент з удосконалення змісту навчальних предметів естетичного циклу в 1-10-х класах загальноосвітніх шкіл. Внаслідок проведеної роботи було розширено зміст предметів художнього циклу, повністю визнано доцільність уведення в школах навчального предмета під назвою образотворче мистецтво, розроблено, апробовано та затверджено нові програми, розпочато системну роботу над випуском шкільної навчальної літератури з мистецтв.

В окреслений проміжок часу завдяки роботі київського видавництва «Радянська школа» в УРСР було видано якісну навчальну літературу для учнів із образотворчого мистецтва, зокрема серію альбомів «Вчіться малювати» для учнів 1-6-х класів («Вчіться малювати» для учнів 1-го класу, 1973, М. Кириченко), для учнів 2-го класу (1974-1-е видання, 1980–2-ге видання, Л. Стебловська), для учнів 3-го класу (1976, В. Вільчинський) та для учнів 4-го класу (1977, О. Боровиков, О. Журавель). Для середньої ланки було видано альбоми «Вчіться малювати» 5-й клас (1981 р. В. Вільчинський) та «Вчіться малювати» 6-й клас (1982 р. М. Солом'яний). Названі посібники відображали компоненти змісту освіти: текстова інформація надавала знання не лише з навчального предмета, але і з суміжних дисциплін (креслення, трудове навчання, природознавство тощо). Інформація поглиблювалася та ускладнювалася поступово, відповідно до віку учнів. Пропоновані вправи та завдання сприяли розвитку навичок та вмінь з малювання, конструювання, кольорознавства, живопису, композиції, перспективи. Творчі вправи з

тематичного малювання та бесіди за картинами митців сприяли досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-ціннісного ставлення. Окрім того, альбоми було укладено відповідно до вимог, що висувала науково-педагогічна громадськість в окреслений проміжок часу.

Вище зазначене дало змогу виокремити провідні тенденції, що характеризували розвиток змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі: відображення чотирьохкомпонентної структури змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва; зміщення акценту на передавання духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту образотворчого мистецтва через зображення на площині, в об'ємі, у просторі, сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності; спрямованість на виховання в учнів самостійності, наполегливості, охайності, працелюбності і на свідомий вибір професії.

3.3. Етап удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва (1991-2004 рр.)

Новий етап в історії педагогічної думки України розпочався на початку 90-х років XX століття, що зумовлювалося рушійними соціально-економічними змінами в суспільстві, проголошенням нової самостійної держави Україна. Так, 16 липня 1990 року, відповідно до Декларації про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР проголосила державний суверенітет України «як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [62]. 1991 року в УРСР набув чинності закон «Про освіту», відповідно до якого мета освіти визначалася як «усебічний розвиток

людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими працівниками, спеціалістами» [142].

24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила Акт про незалежність України. Проголошення незалежності поклало початок перехідному періоду, суть якого, на переконання історика О. Бойка, «полягала у переході на вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері – від тоталітаризму до демократії; в економічній – від командної до ринкової економіки; у соціальній – від людини гвинтика до активного творця власної долі; у гуманітарній – від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній – від об'єкта до суб'єкта геополітики» [12, с. 581].

Зауважимо, що із початком розбудови незалежної України розпочалося національно-культурне відродження з урахуванням етнічного складу населення, розмаїття регіональних культурних особливостей, релігійної неоднорідності. Розв'язок завдань нового етапу розвитку України вимагав реформування системи народної освіти [11, с. 519-520]. Відповідно до статті 53 Конституції України (1996) було визначено основні положення забезпечення загальної середньої освіти: «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [77].

Базуючись на положеннях Конституції України, нагальним постало питання введення в дію нового законодавства про освіту.

Закон України «Про освіту» було ухвалено 25 квітня 1996 року.

Відповідно до нього освіту визначено як пріоритетну сферу соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства [130]. Основним типом середніх закладів освіти стала середня загальноосвітня школа трьох ступенів: перший – початкова школа, що забезпечує початкову загальну освіту, другий – основна школа, що забезпечує базову загальну середню освіту, третій – старша школа, що забезпечує повну загальну середню освіту. Навчання в школі починалося з 6- або 7-річного віку. Окрім того, основною метою освіти проголошувався всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору [130].

Важливою також була прийнята 19 червня 1991 року Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991–1995 рр.). У документі здійснено аналіз стану і проблем освіти та окреслено основні напрями її розвитку в умовах переходу до нових соціально-економічних і політичних відносин у суспільстві [149, с. 4].

Реформування шкільної освіти торкнулося її змістового компонента, створення належної матеріально-технічної бази. Не стала винятком і розробка нових підручників. На думку дослідників навчальної книги І. Артёмова та О. Ващука, з початком незалежності України розпочалася розробка нових національних підручників. Однак, зважаючи на тривалий період спільних напрацювань у межах СРСР, темпи підручникотворення були повільними [4, с. 13–14].

Так, упродовж 1991-2004 року було видано низку нормативних актів, що регулювали порядок створення, апробації та розповсюдження навчальної літератури. Зокрема Міністерство освіти і науки України оприлюднило накази «Про затвердження Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників» (1997, 2001) [134]; «Про затвердження Порядку надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів та свідоцтв Міністерства освіти і

науки України» (2001, 2004) [135; 136]; «Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти» (2001, 2002) [145; 131] «Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів» (2003, 2004 рр.) [144; 132].

Вагоме значення для дослідження мають: рішення колегії Мінпресінформу України «Про хід підготовки та випуску шкільних підручників» (1995) [147], розпорядження Президента України «Про видання підручників та навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл» (1995) [129], Державна програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року (1995 р.) [34], постанова Кабінету Міністрів України «Про поступовий перехід з 1 січня 1999 р. на вільний продаж підручників і навчальних посібників для учнів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів» (1998) [146], постанова Кабінету Міністрів України «Про першочергові заходи щодо повного забезпечення учнів підручниками і навчальними посібниками» (2002) [143].

Принагідно зауважимо, що в «Державній програмі розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року» (1995 р.) зазначалося: «Одним із найважливіших завдань у видавничій політиці має бути створення, підготовка і випуск шкільної літератури – підручників, навчальних та навчально-методичних посібників, книг серії «Шкільна бібліотека», необхідних для забезпечення навчального процесу. Важливе значення при цьому матиме створення умов для забезпечення підготовки і випуску на національній базі учбових книг мовами національних меншин..., а також здійснення комплексу заходів, спрямованих на вирішення проблеми, пов'язаної з підготовкою і випуском національних підручників для вузів, технікумів, училищ, які до недавніх пір здебільшого завозились із Росії» [34].

Окрім формування нормативно-правової бази з питань підручникотворення, розробці теорії шкільного підручника сприяли праці дидактів 90-х років XX століття: Б. Коротяєва [78], П. Підкасистого [117],

Н. Бібік [10], О. Савченко [163], А. Фурмана [114; 191; 192], Я. Кодлюк [72].

У контексті досліджуваної проблеми на особливу увагу заслуговують наукові ідеї П. Підкасистого, який зазначав: «Підручник повинен учити учня вчитися» [117, с. 229]. Для цього, на думку педагога, він має бути чітким, лаконічним, мати матеріал високого ступеня узагальнення та разом із тим бути конкретним, із достатньою кількістю фактичного матеріалу. Матеріал підручника має відповідати вікові учнів, урахувати їхні інтереси, особливості психологічних процесів – сприйняття, мислення, пам'яті; стимулювати потреби, вольові якості до пізнання, відповідальність у процесі навчання. Систематичний виклад матеріалу в підручнику має здійснюватися в єдності з методами пізнання та відрізнятися популярністю, захопливістю, проблемністю. Лише так підручник як дидактичний засіб навчання та як джерело самостійного отримання знань може пробуджувати інтерес учнів до самого процесу пізнання, спонукати до самоосвіти [117, с. 229].

Слушним щодо розробки питань підручникотворення вважаємо аналіз чинних шкільних підручників, що його здійснив А. Фурман, завідувач лабораторії психологічних проблем підручника Інституту психології АПН України. «Більшість з навчальних підручників за змістом, структурою та художнім оформленням та поліграфічним виконанням не відповідає сучасним суспільним потребам і світовому рівню», – констатував учений [192, с. 13]. А. Фурман подавав розгорнуту характеристику недоліків: невідповідність віковим закономірностям навчально-пізнавальної діяльності учнів, відсутність структури, яка б стимулювала пошуково-пізнавальну активність учня та вчителя; хиби в оформленні, ігнорування графічного дизайну; обмеженість у функціях (підручник у нашій країні виконує лише інформативну функцію, у той час як прерогативою світових розробок є розвивальна); значне загальне відставання практики підручникотворення від світової доктрини [192].

А. Фурман, С. Атаманенко, В. Клименко, О. Цедик запропонували концепцію навчальної книги і підручника як варіант розв'язання накопичених проблем у створенні українського підручника. Мета концепції – створити

засади науково-виробничого забезпечення процесів проектування й оцінки навчальних книжок і підручників нового покоління згідно з державною програмою «Україна XXI століття: стратегія освіти» [114, с. 17]. Зокрема, А. Фурман сформулював визначення терміна «підручникотворення» як галузі науково-виробничої суспільної практики, що об'єднує фахівців різного профілю (науковці, методисти, видавці, педагоги) та має на меті створення в Україні навчальних книжок нового покоління [191, с. 45]. Надалі питання якісного підручника для школярів розробляли на тлі підвищеного інтересу до створення розвивального підручника.

Водночас, здійснювалася розробка теорії шкільного підручника для початкової школи (його функції, зміст, структура). Ця проблема стала предметом дослідження Я. Кодлюк. На переконання дослідниці, підручник для школи першого ступеня повинен реалізовувати інформаційну, розвивальну, виховну та мотиваційну функції. Сам підручник Я. Кодлюк визначала як модель сучасного процесу навчання та як методичний засіб [72].

У процесі дослідження з'ясовано, що на початок 1990-х років шкільний предмет образотворче мистецтво входив до переліку основних початкових предметів загальноосвітньої школи, викладався у трирічній початковій школі (з 1-го по 3-й клас по 1 годині на тиждень), та у чотирирічній (у 1-му класі – 2 години на тиждень, а у 2–4-му класах по 1 годині на тиждень). А також у 5–7-х класах середньої школи (1 година на тиждень).

Вагомість шкільного предмета образотворче мистецтво неодноразово підкреслювали науковці, художники, учителі та громадські діячі. Так, на думку В. Злобіна, автора методичних рекомендацій вчителям образотворчого мистецтва (м. Харків), образотворче мистецтво сприяє розвитку в учнів образного мислення та образного відображення художніми засобами. В художньо-образотворчому образі зосереджена велика кількість інформації про природу, суспільство та суспільні відносини, історію, наукові надбання. За допомогою образотворчих наочно-образних уявлень здійснюється не лише мислення, але і зберігання інформації [51, с. 7]. В. Злобін, у роботі «Методичні

рекомендації викладачам образотворчого мистецтва», виокремив основні функції образотворчого мистецтва: духовно-естетичного та ідейно-морального виховання; навчання знанням, умінням та навичкам у процесі оволодіння образотворчою грамотою, що сприяє долученню до художньо-творчої діяльності; розвитку творчих сил та здібностей школярів до пізнання та оволодіння предметно-просторовим середовищем [51, с. 7]. «Заняття з образотворчого мистецтва, що мають велику пізнавальну і виховну силу, дають можливість ефективно розвивати в учнів почуття прекрасного, формувати високі естетичні смаки, вміння розуміти і цінувати твори мистецтва, пам'ятки історії і архітектури, красу і багатство рідної природи», – зазначала учитель методист Г. Редчук (сmt. Опішня, Полтавська обл.) [156, с. 25]. Схожу думку поділяла Н. Стеценко, учитель образотворчого мистецтва (м. Алчевськ, Луганська обл.): «Серед інших видів мистецтва образотворче мистецтво унікальне у вирішенні завдань як художнього, так і духовного становлення підростаючого покоління» [177, с. 36].

Свого подальшого розвитку питання якості виховання і навчання засобами образотворчого мистецтва набуло в працях Є. Антоновича [3; 2].

Зважаючи на необхідність якісного викладання образотворчого мистецтва в Україні, на початок 90-х років XX століття були рекомендовані до впровадження у загальноосвітній школі і діяли типові та авторські програми з образотворчого мистецтва (розробники Є. Антонович, С. Свид, В. Шпільчак (1990), В. Вільчинський (1991), Е. Белкіна (1993), Л. Любарська, М. Резніченко (1996, 2001), С. Коновець (1999)). Спільною рисою цих програм, зокрема, у визначенні мети та завдань навчання образотворчому мистецтву, є спрямованість на художньо-естетичний розвиток учнів, формування в них потреб і здібностей до образотворчого мистецтва у процесі художнього осмислення світу [50].

Аналіз періодичних педагогічних видань засвідчує те, що починаючи з 1990-х років здійснювалася активна розробка авторських (регіональних програм) з предмета образотворче мистецтво. Так, у 1991 році творчий

колектив (С. Свид, В. Шпільчак та Є. Антонович) розробив та видав друком «Програми для шкіл із поглибленим теоретичним і практичним вивченням образотворчого мистецтва та архітектури», а також методичні рекомендації «Поглиблене вивчення образотворчого мистецтва у 1-7 класах» [3]. У 1996 році Н. Володін (м. Донецьк) розробив програму образотворче мистецтво [20]; Н. Борян (м. Донецьк) – програму інтегрованого курсу «Суспільнознавство, народознавство, охорона життя та здоров'я дитини, образотворче мистецтво та трудове навчання» [14]; Л. Маліновська (м. Тернопіль) – «Експериментальну програму з образотворчого мистецтва з елементами дизайну. 2-4 клас» [95]. У 1997 році було підготовлено програму «Образотворче мистецтво, 5-7 класи» (укладачі зі Львова О. Соронович, О. Печеняк) [174]. Цю програму рекомендувала для апробації Комісія з дисциплін художньо-естетичного циклу Науково-методичної Ради Міністерства освіти України (Протокол № 4 від 24. 06. 97 р.).

У 1996 році було затверджено програму авторів Л. Любарської, М. Резніченка, О. Протопопової «Образотворче мистецтво в 1-4 класах» [90]. У пояснювальній записці до програми відзначено панівну роль образотворчого мистецтва як засобу виховання цілісної особистості. Мета художнього виховання засобами образотворчого мистецтва формулювалася так: «розвиток високих естетичних ідеалів, формування потреби і здібностей до образотворчої творчості у процесі художнього засвоєння світу» [90].

Програма була побудована за тематичними блоками відповідно до кожного класу. Так, у 1-му класі за наскрізною темою «Чарівне перетворення» учні мали опанувати особливості кольору та форми, засоби вираження, властиві різноманітним художнім матеріалам. Провідною діяльністю програми для 1-го класу була гра [90, с. 15-19].

Програма для учнів 2-го класу «Витоки мистецтва» за розділами «Сприйняття» та «Практична художня діяльність» передбачала знайомство (на елементарному рівні) з різними видами мистецтв, переважно образотворчим та візуальним. Окрім того, за програмою учні мали оволодіти

низкою композиційних прийомів та просторових завдань, удосконалити навички роботи з кольором та формою [90, с. 20].

Для 3-го класу пропонувалося вивчати образотворче мистецтво за наскрізною темою «У майстерні художника», що передбачала ознайомлення учнів з роботою у різних видах мистецтва [90, с. 20-35].

Програму для 4-го класу було побудовано навколо теми «Як і про що говорить художник». Так, учні мали можливість продовжити вивчати види мистецтва, доповнивши їх новими знаннями з жанрів мистецтва та їхньої специфіки, особливостей створення декоративного образу, ліплення форми за допомогою світлотіні. Вагомим було те, що до програми включили вивчення народних промислів України [90, с. 36-45].

Відомо, що у 1990-х роках у зв'язку із соціально-політичним становищем та загальною культурною ситуацією посилюється увага до народного декоративно-ужиткового (прикладного) мистецтва. Так, 26 січня 1990 року було засновано Спільку майстрів народного мистецтва України. На установчому з'їзді спілки порушувалися нагальні питання народного мистецтва, якісних умов для поширення художньої творчості у суспільство та нагальні питання шкільної мистецької освіти, висловлювали різні думки щодо характеру та системи навчання. Зокрема делегати з'їзду, народні митці І. Скицюк (м. Київ) та В. Петрів наголошували: «Майстрів не треба вчити, як професіональних художників. Треба створити студії при народних майстрах. Досвідчені майстри можуть консультувати... народне мистецтво треба вивчати у школах». Цю думку поділяв С. Рижков (м. Ніжин), вважаючи, що починати навчання слід із дитячого садочка [127, с. 1-2].

У 1990 році актуальною були міркування з приводу декоративних мистецтв академіка Академії педагогічних наук СРСР Б. Неменського. Його статтю переклали українською та опублікували в журналі «Початкова школа». Б. Неменський зауважував: «Декоративні мистецтва у загальноосвітній школі можуть і повинні стати системою навчання читання символічних знаків декору, умілого користування ним» [107, с. 23].

1999 року було видано програму інтегрованого курсу «Мистецтво» для учнів 1–4-х класів (автор С. Коновець). Програмою передбачається інтегрування домінуючого освітнього компонента образотворче мистецтво з архітектурою, дизайном, художньою фотографією, дизайном, кіно, телебаченням, літературою, музикою, театром, хореографією, цирком. Окрім того, у програмі використовувалися матеріали народознавства та ознайомлення з навколишнім світом. У змісті програми детально визначалися навчально-виховні завдання від 1-го до 4-го класу, настанови щодо оптимального змісту та обсягу знань, умінь і уявлень молодших школярів з образотворчого мистецтва, а також мистецька абетка термінів і понять, що увійшли до програми. За свідченням автора програми, «інтегративне наповнення різними видами мистецтв змісту домінуючого освітнього компонента образотворче мистецтво складало понад 50% від загального обсягу програми без якісних втрат для опанування провідного предмета» [40].

Цього ж року було затверджено та рекомендовано до впровадження експериментальну програму образотворче мистецтво для учнів 5-7-х класів середньої загальноосвітньої школи за редакцією Л. Любарської (автори Л. Любарська, М. Резніченко, О. Протопопова, Л. Вовк).

Принагідно зауважимо, що експериментальну програму «Образотворче мистецтво, 5-7-х класи» укладачі зі Львова О. Соронович та О. Печеняк та програму образотворче мистецтво для 5-7 класів середньої загальноосвітньої школи за редакцією Л. Любарської (автори Л. Любарська, М. Резніченко, О. Протопопова, Л. Вовк), Міністерством освіти України рекомендувалися як основні до вивчення на 1999–2000 навчальний рік [121].

Навчання з предмета образотворче мистецтво у 1-4-му класах загальноосвітньої школи у 1999-2000 роках, а також у 2000-2001 роках відбувалося за програмами «Образотворче мистецтво» В. Вільчинського (1994 р.) та «Образотворче мистецтво» (1996) Л. Любарської, М. Резніченко, О. Протопопової.

Зауважимо, що на початок 2000-х років було укладено нові програми з

образотворчого мистецтва. Так, у 2001 році розроблено програму з предмета образотворче мистецтво (автор Л. Фесенко) [188]. Однак у практиці шкільництва широко використовувалася й програма творчого колективу: Л. Любарської, М. Резніченка, О. Протопопової, Л. Вовк.

Програма з образотворчого мистецтва Л. Фесенко для 5-7-х класів загальноосвітніх навчальних закладів (2001), була орієнтована на розвиток у сучасній системі освіти творчих здібностей дитини, її образного асоціативного, логічного мислення, уяви, фантазії. Вона спирається на специфіку реалістичного мистецтва, яке відображає дійсність у реальних образах на основі досвіду дитини, її індивідуальних здібностей і нахилів [188].

Основною метою викладання предмета визначався розвиток індивідуальних творчих здібностей учнів, їхніх естетичних смаків і розширення інтелектуального та духовного рівнів на основі вивчення культурної спадщини українського народу та народів світу, що складало підґрунтя для того, аби всебічно та раціонально підготувати дитину до життя та творчої діяльності в умовах сьогодення. Окрім цього, програма була спрямована на те, щоб дати можливість учням відчувати та зрозуміти природу, явища навколишнього середовища, красу реального світу, її невичерпність і неповторність, порівняти її з красою, створеною руками митця-художника, скульптора, архітектора, народного умільця [188].

Окрім того, упродовж 2001-2002 років, розроблено окремі програми з образотворчого мистецтва для мережі шкіл–інтернатів: Л. Олійник (2001), О. Чала (2001), С. Свид (2002).

У 2002 році видавництвом журналу «Початкова школа» надрукувало для ознайомлення вчителів програму «Мистецтво» для 2-го класу авторів О. Щолокова, Л. Ващенко, В. Іванова, Т. Іванкова, К. Лихацької, М. Лихолад, О. Сухань [148].

У контексті реформування змісту шкільної національної освіти науково-педагогічна громадскість висунула низку вимог і до підручників з образотворчого мистецтва. Заслуговує на увагу стаття В. Власова

(Сумська обл.) «Вивчення образотворчого мистецтва у 1-х – 4-х класах» [19], опублікована в журналі «Початкова школа» за 1991 рік. У статті автор порушував проблему стану та перспектив розвитку образотворчого мистецтва в школі. Зокрема, про необхідність підготовки якісно нового підручника він писав: «Не виникає сумнівів і нагальна необхідність укладання навчальної книжки, за якою школяр міг би працювати самостійно, без допомоги вчителя. Вона вмить розв’яже багато надуманих проблем, які породжуються системою шкільних уроків» [19, с. 55].

Названа стаття містила характеристику окремих підручників, зокрема «Образотворче мистецтво, 1-2 класи» (1990) В. Вільчинського «Остання методична новинка – це підручник з одними лиш картинками. Та чи є він отим очікуваним самовчителем, яким могли б користуватися і батьки, і самі діти на дозвіллі? На жаль ні, бо картинка без тексту – тільки для професіонала. Або ж для бездумного копіювання», – констатував В. Власов. Міркуючи про якість підручників, В. Власов відзначав, що досі ніхто із авторів не спромігся «опуститися до рівня тих, для кого пише», немає доступних розробок уроків та не вироблено чіткої методики викладання. Як висновок звучала теза про те, що «...наші книжки з образотворчого мистецтва залишають бажати кращого» [19, с. 56].

В аспекті порушеної проблеми привертає увагу і стаття «Розвиток творчих здібностей учнів на уроках образотворчого мистецтва» (2000) В. Томашевського, художника та викладача Криворізького університету. Автор вказував на необхідність переробити зміст шкільних підручників, відзначаючи їхню переобтяженість технологією та відсутність творчого пошуку: «Аналізуючи навчальні посібники і підручники з образотворчого мистецтва для загальноосвітньої школи, неможливо не помітити, здебільшого поетапно розкладені засоби малювання, наприклад, осіннього листа, сніговика, дерева, окремих та загальних елементів зображення. У завданнях дуже детально пояснюється, яким чином це треба зробити. Таким чином, велика увага приділяється саме «техніці», яка вимагає чіткого дотримання

схеми. Якщо ж це тематична композиція, то вона є простим повторенням календарного плану...без будь-яких творчих знахідок з боку викладачів та учнів» [183, с. 48].

Зважаючи на недостатню кількість підручників зі шкільного предмета образотворче мистецтво, активну просвітницьку діяльність у цьому напрямі вели педагогічні періодичні видання. Так, журнал «Початкова школа» став друкувати матеріали навчально-методичного характеру: поурочні плани, замітки на допомогу вчителям образотворчого мистецтва, авторські програми, рецензії та відгуки на підручники з образотворчого мистецтва для початкової школи [89; 93; 97; 156; 177].

Утім, серед науково-педагогічної громадськості звучала не лише критика національних підручників з образотворчого мистецтва, але й конструктивні пропозиції. Зокрема, у 2002 році співробітниками відділу початкової освіти Науково-методичного центру середньої освіти Міністерства освіти і науки України Л. Маланюк, Г. Древаль, В. Бевз висловили думку про те, що якість програм і підручників, зокрема з образотворчого мистецтва, залежить від успішного проведення апробації навчальної літератури в загальноосвітніх навчальних закладах. Позитивний момент убачався у збільшенні кількості респондентів, серед яких чільне місце посідали вчителі-практики [93, с. 25].

Обґрунтовані вимоги та висловлені пропозиції було враховано при розробці змісту нових українських підручників з образотворчого мистецтва, які б задовольняли вимоги відповідних програм.

Так, з 1999 по 2001 рік підручником, що радився до використання у початковій школі, був лише образотворче мистецтво М. Кириченка для 3-го класу чотирирічної та 2-го класу трирічної школи [70]. Учителям та учням середньої загальноосвітньої школи окрім підручника «Образотворче мистецтво. 5-6 клас» авторів Є. Антоновича, С. Свида та В. Шпильчака (1997) [2], на 2000 рік підручників рекомендовано не було [121].

Підручник «Образотворче мистецтво 3 (2) клас» М. Кириченка [70],

порівняно з підручниками попередніх років, за дидактичними вимогами міг використовуватися як основний, однак він не у повній мірі відповідав програмі. Зауважимо, що до підручника, відповідно до програми Л. Любарської, М. Резніченко, О. Протопопової, було включено завдання з таких видів мистецтв як: декоративно-прикладне, скульптура, графіка, живопис. Проте завдання з таких видів мистецтв, як театр та дизайн, автор не передбачив. Окрім того, певний методичний та ілюстративний матеріал підручника вже пропонувався учням на сторінках видання «Альбом з образотворчого мистецтва 1-3 клас» М. Кириченка (1985), зокрема ліплення іграшкової лисиці (Див. дод. С, с. 317).

Матеріал підручника було структуровано за зразком підручників 1980-х років за порами року: осінь зима, весна, літо. Зміст подано окремо до кожної теми. Зручним було однакове компонування текстової частини та ілюстрацій на сторінках кожної теми, застосування блакитного кольору до теми та назви уроку, яка зазначалася в лівому верхньому куті. Завдання підручника були різноманітними з урахуванням теми, надавалася методика ведення роботи, текст зрозумілий, орієнтований на учнів. Наприкінці підручника розміщувалися крупні зображення картин відомих художників за основними жанрами образотворчого мистецтва (пейзаж, портрет, натюрморт) та «Виставка дитячих робіт» – вдалі приклади вдалих дитячих робіт.

Підручник враховував вікові особливості учнів, їхній рівень сприйняття матеріалу. Відповідно до естетичних вимог, підручник мав тверду палітурку, сторінки з білого паперу, яскраві ілюстрації з підписами під кожною, доречний кольоровий друк, інколи на сторінках траплялися кумедні зображення kota, собаки чи ворони, зайнятих образотворчою діяльністю. Підручник узгоджувався із санітарно-гігієнічними нормами.

Однак незручним вважаємо брак передмови та післямови, яка б адресувалася учням, батькам чи вчителям. Окрім того, методичні рекомендації, надані у змісті, були складними. Так, учням пропонувалося зобразити елементи композиції відповідно лінії горизонту, у той час як на

поетапному малюнку її не було відмічено. Малювання натюрморту радилося вести від загальної форми, однак на поетапності було приділено мало уваги малюнку. У темі з малювання портрету не надано відомостей з розміщення частин обличчя, замість того дітям дошкільного віку пропонувалося малювати за попереднім ескізом.

Підручник «Образотворче мистецтво. 5-6 клас» авторів Є. Антоновича, С. Свида та В. Шпильчака (1998) [2] було допущено Міністерством освіти і науки України як пробний підручник. Він містив вступ та післямову. До змісту підручника увійшли такі розділи, як: ліплення, графічні вправи для розвитку руки, малювання тварин і птахів за уявою, зображення фігури людини за уявою, малювання з натури, мистецтво графіки, декоративно-прикладне мистецтво, керамічні вироби, петриківський розпис, виготовлення писанок, витинання, мистецтво вишивання, килимарство, художня робота з деревом, виготовлення аплікацій, основи художнього конструювання, архітектура. Таким чином, автори приділили значну увагу розкриттю складових українського декоративно-прикладного мистецтва. Зазначимо, що до кожного з розділів подавалася довідкова література, а також інформація з історії культури.

Підручник відповідав психологічним вимогам, зокрема текст містив доступні учням терміни та поняття, ілюстративність відповідно до віку.

Естетичність підручника підкреслювалася твердою палітуркою, ілюстраціями методичних аспектів, фотографіями, зображенням творів художників та українських майстрів народних промислів, іншими малюнками, що супроводжували тему. Читабельність текстової частини гарна, зважаючи на якість використаного паперу та шрифту. Окрім того, підручник урахував чинні санітарно-гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей.

Відомо, що у видавництві «Форум» 2002 року вийшов друком підручник для 1-го класу образотворче мистецтво, який містив додаток, адресований учителям і батькам. У підручнику містилися методичні поради щодо художніх матеріалів, технік та інструментів. Автор Л. Любарська

зазначала: «Незабаром очікується вихід друком підручника для 2-го класу». Крім того, учителям запропонували надсилати до журналу «Початкова школа» свої оцінки, міркування та пропозиції стосовно різних способів подання програмного матеріалу в підручниках для 1 і 2-го класів [89, с. 19].

Планувалося, що основною відмінністю підручника з образотворчого мистецтва для учнів 2-го класу буде інша структура подання навчального матеріалу, а саме: творчі завдання групуватимуться не за видами навчальної діяльності, а такими блоками і в такій послідовності, що відповідають авторському тематичному плануванню. Це означало, що уроки можуть проводитися в тій послідовності, у якій їх подано в підручнику [89, с. 19-22].

У 2002-2003 роках Міністерство освіти і науки України, відповідно до інструктивного листа «Щодо впорядкування виданої навчальної літератури і програм, що рекомендуються для використання в навчально-виховному процесі в дошкільних, середніх загальноосвітніх, спеціальних та позашкільних навчальних закладах» [196], рекомендувало до використання в навчальних загальноосвітніх закладах початкової ланки освіти Програми для середньої загальноосвітньої школи 1-2 клас (2001) та Програми для середньої загальноосвітньої школи 1-4 /1-3/ (1997). Тоді ж рекомендовано підручники: «Образотворче мистецтво. 1 клас» Л. Любарської, М. Резніченко О. Протопопової (2002) [91], «Образотворче мистецтво 3 клас» М. Кириченка (2002). Як додатковий пропонувався посібник «Образотворче мистецтво 1 клас» С. Трач, В. Мельник (2001) [196].

Для основної школи як базовий рекомендувалося використовувати підручник «Образотворче мистецтво. 5-6 клас» авторів Є. Антоновича, С. Свида та В. Шпильчака (1998), як допоміжний – посібник О. Михайлюка «Візуальне мистецтво» (2001) [196].

Підручник «Образотворче мистецтво. 1 клас» (2002) авторів Л. Любарської, М. Резніченко, О. Протопопової [91], був розрахований на навчання учнів 1-го класу загальноосвітньої школи, які опановували предмет образотворче мистецтво під керівництвом педагога. У підручнику подано

добірку завдань у вигляді сценаріїв уроків, які згруповано у невеликі блоки-теми для розв'язання певних навчально-виховних завдань. Автори додавали вказівки до навчальних текстів та розвивальних завдань.

Окремим блоком у змісті підручника подавався «Додаток для вчителя». Він містив методичні рекомендації та поради щодо художніх матеріалів, техніки виконання та інструментів: робота з кольором, фарби, пензлі, фломастер, кулькова ручка, графітний олівець, малювання паличкою, роботи з папером, пластичним матеріалом тощо. Для оволодіння мистецтвознавчою термінологією в підручнику вміщено «Абетку юного художника» – опорний для учителя (батьків) перелік слів, що трапилися в текстах уроків, а також список репродукцій із зазначенням сторінок у підручнику. Серед його переваг була структурованість матеріалу за темами уроків, виділення кожної теми уроку шрифтом та кольором, наявність умовних позначок, віршів, казкових історій, загадок, великі ілюстрації, додаток для вчителя та орієнтовні методичні розробки уроків. Однак, на наш погляд підручник був мало інформативним з боку методики викладання. У підручнику не знайшло належного висвітлення малювання простих геометричних форм. Наприклад у темі «Хатинка равлика» левову частину сторінки займає зображення мультиплікаційного равлика, тоді як доречно було б представити натуралістичний його вигляд та за можливістю приклади графічної стилізації художником [91, с. 36]. Часом у викладенні матеріалу порушено логіку. Так, після теми малювання овочів, де учні мали відпрацьовувати навички малювання кола та овала, наступним уроком пропонується малювання космонавта (без поетапності) [91, с. 42-45]. Ускладненими є деякі види завдань, зокрема схеми малювання птахів [91, с. 57], недостатнє методичне пояснення до уроків (урок з симетричного малювання метелика, малювання тварин, фігури людини тощо).

У 2003 році було продовжено випуск підручників образотворче мистецтво авторів Л. Любарської, М. Резніченко, О. Протопопової для 2-го [92] та 3-го класів загальноосвітньої початкової школи. У «Загальних

положеннях» до книги «Образотворче мистецтво. 2 клас» [92] зазначалося, що підручники з образотворчого мистецтва розраховані на використання на уроках у середній загальноосвітній школі і передбачають керівництво педагога навчальною роботою молодших школярів. Підручник для 2-го класу є продовженням підручника для 1-го класу, але завдання в ньому дещо ускладнено. Тому, якщо другокласники мають низький рівень підготовки, бажано на початку навчального року провести базові уроки за підручником для 1-го класу («Три кумедних гноми», «Сонце-огнецвіт», «Синє та біле», «Снігова королева» «Парасольки Оле Лукойє») [92, с. 82].

Зміст підручника було згруповано та подано «як сценарії уроків, у яких передбачено активну режисерську роботу педагога» [92, с. 82]. Серед загальних тем, що пропонувалися до вивчення, підручник містив: живопис, графіку, скульптуру, архітектуру, декоративно-прикладне мистецтво та театр [92].

Продовженням підручників для 1-го та 2-го класів у свою чергу, стало видання підручника «Образотворче мистецтво. 3-й клас» авторів Л. Любарської, М. Резніченка О. Протопопової.

Нововведенням у розробку змісту предмета образотворче мистецтво стала підготовка експериментальної програми інтегрованого курсу «Мистецтво» (автор Л. Масол). Зауважимо, що окремі публікації з проблем інтеграції мистецьких дисциплін стали з'являтися у періодичних виданнях вже на початку 2000-х років [95; 96; 97].

Утім, відповідно до листа МОН від 22. 06. 2004 р. № 1/9-337 «Щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2004/2005 навчальному році» [197] основними завданнями мистецької освіти в початковій школі визначено розвиток особистісно-ціннісного ставлення до мистецтва, здатність до сприймання, розуміння і створення художніх образів, художньо-творча самореалізація і духовне самовдосконалення. Реалізація цих завдань мала здійснюватися на підставі відповідних програм з навчальних предметів: «Музика» (1 год на тиждень), «Образотворче мистецтво» (1 год на тиждень),

«Хореографія» (варіативна складова), «Мистецтво» (2 год).

Інтегрований курс «Мистецтво» (за вибором загальноосвітнього навчального закладу) рекомендувалося вивчати за рахунок годин таких предметів, як музика, образотворче мистецтво. Цей курс могли викладати один або два вчителі, які працюють за єдиною узгодженою програмою, відповідно реалізуючи на своєму уроці домінуючу лінію (музичне або візуальне мистецтво). У такий спосіб учителі мали послідовно, доповнюючи один одного, розкривати спільну (а для учнів єдину) тему (проте це не було бінарним уроком, на якому одночасно працює двоє і більше вчителів). У випадку роботи двох учителів поточне та підсумкове оцінювання даного предмета рекомендувалося здійснювати окремо до кожної домінуючої лінії: мистецтво (візуальне), мистецтво (музичне). Записи проведених уроків рекомендовано звести на окремих сторінках класного журналу [197].

Однак, як засвідчують результати нашого дослідження, широкої апробації розробка експериментальної програми інтегрованого курсу «Мистецтво» (автор Л. Масол) набула лише після 2004 року, що було обумовлено виданням низки нормативних документів. Так, відповідно до наказу Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 07. 10. 2005р. № 578 «Про проведення науково дослідної експериментальної роботи зі створення цілісної моделі художньо-естетичної освіти та виховання в загальноосвітніх навчальних закладах України» було розпочато всеукраїнський експеримент «Цілісна система художньо-естетичної освіти та виховання у процесі впровадження інтегрованих курсів», у якому взяли участь понад 150 загальноосвітніх навчальних закладів України (науковий керівник – Л. Масол). Тривалість експерименту було визначено наказом МОН від 28. 10. 2008 № 983 «Про розширення зони експерименту» та відповідно до наказу МОН від 22. 10. 2010 р. № 994 «Про проведення науково-дослідної експериментальної роботи». Завершення експерименту відбулося у 2013 році.

Таким чином, на початку 1990-х років з проголошенням незалежності України почалося створення національної системи освіти. У 1996 році було

розроблено та затверджено закон «Про освіту», який визначив основні напрями розвитку системи шкільництва. Так, відповідно до закону, основним типом середніх закладів освіти стала середня загальноосвітня школа трьох ступенів. Навчання у школі починалося з 6 або 7-річного віку.

Окрім того, у контексті суспільно-політичних змін в Україні окресленого поміжку часу науково-педагогічна спільнота розробила вимоги до національних шкільних підручників, формується галузь підручникотворення (визначення А. Фурмана), з'являються узагальнюючі педагогічні видання з проблеми шкільних підручників в Україні, зокрема журнал «Підручник XXI століття».

У зв'язку з оновленням змісту шкільної освіти, створюють, апробують та затверджують державні плани та програми із навчальних предметів. Не є винятком і образотворче мистецтво. Ми з'ясували, що період з 1990-х по 2004-й рік ознаменувався появою низки шкільних програм зі шкільного предмета образотворче мистецтво:

- типових програм: автори Є. Антонович, С. Свид, В. Шпільчак (1990), В. Вільчинський (1991), Е. Белкіна (1993), Л. Любарська, М. Резніченко (1996, 2001), О. Соронович, О. Печеняк «Образотворче мистецтво, 5-7 класи» (1997), С. Коновець (1999), Л. Фесенко «Образотворче мистецтво» (2001);

- авторських (регіональних) програм: Н. Володін образотворче мистецтво (1996) Н. Борян «Суспільнознавство, народознавство, охорона життя та здоров'я дитини, образотворче мистецтво та трудове навчання» (1996) Л. Маліновська «Експериментальна програма з образотворчого мистецтва з елементами дизайну. 2-4 клас» (1996);

- програм для мережі шкіл інтернатів: Л. Олійник (2001), О. Чала (2001), С. Свид (2002);

- експериментальної програми інтегрованого курсу «Мистецтво» Л. Масол.

Окрім того, Міністерство освіти і науки України затвердило нові шкільні підручники для учнів початкової школи з предмета образотворче мистецтво:

М. Кириченко «Образотворче мистецтво 3 (2) клас» (1997), Л. Любарська, М. Резніченко «Образотворче мистецтво 1 клас» (2002), Л. Любарська, М. Резніченко, О. Протопопова «Образотворче мистецтво 2 клас» (2003) та «Образотворче мистецтво 3 клас» (2003). Однак цікавим з огляду на предмет дослідження є те, що на кінець 2004 року не було підручників для учнів, які б рекомендовалися Міністерством освіти до вивчення шкільного предмета образотворче мистецтво.

Основними тенденціями в розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва окресленого проміжку часу стали: відсутність ідеологічних текстів та ілюстрацій, орієнтування на найкращі зразки українського мистецтва; посилення уваги до змістовної складової українського декоративно-прикладного мистецтва; наявність умовних позначок, словника термінів, виокремлення заголовків та памяток.

3.4. Напрями творчого використання теоретичних ідей і практичного досвіду щодо відбору, komponування й представлення змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва досліджуваного періоду в сучасних умовах

В умовах створення сучасної освітньої парадигми набуває актуальності оновлення змісту та методів навчання й виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Так, відповідно до «Концепції нової української школи» (2016) основною метою освіти має стати виховання інноватора та громадянина, який уміє ухвалювати відповідальні рішення та дотримується прав людини. Концепцією визначається необхідність нового змісту освіти, заснованого на формуванні компетентностей – динамічних комбінацій знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначають здатність особи успішно соціалізуватися, провадити

професійну та/або подальшу навчальну діяльність), потрібних для успішної самореалізації в суспільстві.

У списку компетентностей, яких набуватимуть учні, Законом України «Про освіту» (2017) [47], зазначено такі:

Спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами. Це здатність вправно в усній і письмовій формі формулювати й висловлювати думки, почуття, точку зору та факти (через вміння слухати, говорити, писати, користування мультимедійними засобами). Спроможність реагування мовними засобами на широкий діапазон явищ у соціальному та культурному житті серед рідних і близьких, друзів і колег по роботі, знайомих і незнайомих людей. Важливо усвідомлювати роль ефективного спілкування.

Основні компетентності у природничих науках і технологіях. Науковий підхід до розуміння природи й новітніх технологій, а також спроможність використовувати його на практиці. Здатність до застосування наукового методу для спостереження, аналізування, формулювання гіпотез, збирання інформації, проведення досліджень і аналізу результатів.

Інформаційно-цифрова компетентність передбачає рішуче і водночас критичне використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для отримання, опрацювання, поширення інформації на роботі, в приватному спілкуванні та загальному доступі. Інформаційна й медіа-грамотність, навички в програмуванні та алгоритмічному мисленні, робота з базами даних, основи безпечної роботи в інтернеті та кібербезпека. Розуміння норм поведінки з інформацією (авторське право, інтелектуальна власність тощо).

Уміння вчитися впродовж життя. Спроможність шукати та засвоювати нові знання, набувати нових навичок та вмінь, організувати власний і колективний навчальний процес, зокрема через ефективне управління ресурсами та інформаційними потоками, правильно визначати навчальні цілі та засоби їх досягнення, створювати свою освітньо-професійну лінію, давати об'єктивну оцінку власним результатам навчання, продовжувати навчання протягом усього життя.

Спілкування іноземними мовами. Здатність належним чином розуміти висловлене іноземною мовою, в усній чи письмовій формі розуміти й передавати поняття, думки, почуття (слухаючи, говорячи, читаючи чи письмово) у повному спектрі соціального і культурного життя. Здатність до посередництва, міжкультурного спілкування.

Математична компетентність. Ступінь досконалості логічно та алгоритмічно мислити. Здатність застосування математичних (числових та геометричних) способів при вирішенні практичних завдань у різних галузях життя. Вправність при розумінні та використанні не складних математичних моделей. Вибудовування подібних моделей для вирішення окремих питань.

Ініціативність і підприємливість. Здатність згенерувати нову ідею чи ініціативу та втілити їх у життя, щоб підвищити соціальний статус і добробут, як власний, так і цілої держави та народу. Споживати матеріальні блага раціонально, вигідно використовувати власні накопичення, мудро підходити до вирішення проблем у сфері зайнятості, фінансів тощо.

Екологічна грамотність і здорове життя. Розуміння вагомості природного та соціального оточення для здоров'я й життя людини, раціонального користування природними ресурсами, бажання дотримуватись здорового способу життя.

Соціальна та громадянська компетентності. Дотримуватись усіх норм поведінки, що дозволяють брати участь у громадському житті, в родині, на роботі ефективно й конструктивно. Уміння співпрацювати з людьми на результат, запобігати конфліктам і вирішувати їх, йти на компроміс. Поважати закони, дотримуватись прав людини, підтримувати соціокультурне різноманіття.

Обізнаність та самовираження у сфері культури. Компетентно підходити до розуміння творів мистецтва, формування власних мистецьких смаків, самостійного вираження ідей, досвіду та почуттів за допомогою мистецтва. Така обізнаність передбачає усвідомлення власної національної ідентичності як основи для щирого ставлення та поваги до культурної

різнобарвності інших [47].

Так звані наскрізні вміння є загальними для всіх компетентностей: розуміти прочитане, формулювати особистісну думку в усній і письмовій формі, критично та впорядковано мислити, логічно обґрунтувати свою точку зору, виявляти творчість, ініціативу, вміти ефективно керувати емоціями, оцінювати ризики, вирішувати проблеми, уміти співпрацювати з іншими. Реалізація окреслених компетентностей вимагає перегляду змісту навчальних предметів. Не є виключенням і предмети художнього циклу, що націлені на розвинення емоційно-почуттєвої сфери учнів, вибудовування художньо-образного, асоціативного, аналітичного погляду, допомогу у створенні креативних ідей, реалізації власних інтересів у творчості й пізнанні. Образність мистецьких творів допомагає результативно впливати на формування почуттів патріотизму, моралі та інших.

Вагомість культурної компетенції визнається у Державному стандарті початкової освіти (2018). У документі зазначається, що культурна компетентність, має сприяти розкриттю і розвитку природних здібностей, творчому вираженню особистості, через залучення до різних видів мистецтв: образотворчого, музичного та інших видів.

Відповідно до цього стандарту, мета мистецької освіти – формування культурної та інших компетентностей; цінностей у процесі пізнання мистецтва та художньо-творчого самовираження в особистому та суспільному житті; плекання пошани до національної та світової мистецької спадщини.

Окрім того, у статті 21 Закону України «Про освіту» наголошено на тому, що держава створює умови для здобуття освіти мистецького, спортивного, військового та наукового спрямування, у тому числі в закладах спеціалізованої освіти всіх рівнів. Мистецька освіта передбачає отримання спеціальних знань та вмінь, естетичного досвіду, орієнтацій у загальнолюдських цінностях при зайняттях творчістю. Вона націлена на фахову художню й творчу самореалізацію та отримання спеціальних знань у різних галузях мистецтва [47].

У загальноосвітній школі вищезазначена мета реалізується через досягнення наступних завдань:

- виховання в учнів емоційно-ціннісного ставлення до мистецтва та навколишньої дійсності, розвиток художніх інтересів і потреб, естетичних ідеалів, здатності розуміти й інтерпретувати художні твори та сприймати й оцінювати естетичні явища;
- формування в учнів на доступному рівні системи художніх знань і вмінь, яка відображає цілісність та специфіку мистецтва різних видів;
- розвиток емоційно-почуттєвої сфери учнів, їхніх художніх здібностей і мислення, здатності до самовираження і спілкування [97].

Документом передбачено основний вектор розвитку учнів через зміст мистецької освіти. Так, навчання повинно бути орієнтовано на цілісність художнього розвитку особистості, відповідно до наступних видів роботи учнів: художнє сприймання (спостереження), аналіз-інтерпретація та оцінювання; художнє самовираження, формування власних думок і почуттів у процесі використання знань і вмінь на практиці. Виокремлено низку позицій, якими наголошено на вагомості значення мистецтва в соціально-культурному пізнанні та в повсякденному житті, що є важливим для залучення дітей до спостереження за естетичними явищами повсякденності людини, до участі у мистецьких заходах родинного та етнокультурного середовища; пробудження прагнення до впорядкування й естетизації довкілля.

Реалізації мети мистецької освіти у загальноосвітній школі з урахуванням виокремлених компетенцій відповідно «Концепції нової української школи», Закону України «Про освіту», «Стандарту початкової освіти» сприятимуть якісно нові підручники. Цінним у цьому контексті є досвід розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Кожен етап розвитку тенденцій компонування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва показує наявність цікавого та

корисного досвіду, важливих для сьогодення здобутків у галузі підручникотворення.

Зауважимо, що проміжок часу з 1956 по 1959-й рік ознаменувався появою перших пробних підручників із «Малювання» для учнів початкової школи (автор М. Ростовцев). В умовах пілотування концепції «Нова українська школа» підручники не можуть використовуватися як ефективний засіб навчання, оскільки не відповідають вимогам сучасного освітнього процесу. Однак окремі ідеї змісту можна розглядати як цінний методичний доробок. Зазначимо, що така провідна тенденція окресленого проміжку часу, як конструктивне малювання з натури предметів домашнього вжитку (молоток, віяло, терка та інші) може бути використана з урахуванням наскрізних та взаємопов'язаних компетентностей, оскільки розгляд конструкції окремих предметів побуту дозволить учням аналізувати, виокремлювати та зображувати прості геометричні форми, що, у майбутньому, дозволить проектувати більш складні форми та виготовляти їх. Тенденція до ведення бесід за творами мистецтва сприяла появі у підручниках репродукцій та питань до них. Враховуючи вимоги та поради до освітньої діяльності, що прописані в концепції «Нової української школи», бесіди на теми мистецтва доречно використовувати у сучасній школі, адже вони сприятимуть розвитку комунікативних навичок. Саме тому у змісті підручника бажано розміщувати високоякісні репродукції, з можливістю розгляду деталей.

Особливістю проміжку часу 1970-1980-х років ХХ століття стала тенденція до видання спеціальних альбомів для учнів. Зауважимо, що альбоми 1970-1980 -х років, сприяли появі «Альбома з образотворчого мистецтва» як навчально-методичного видання. Цей вид навчальної літератури використовується при опануванні предмета образотворче мистецтво на даний проміжок часу, однак його зміст було трансформовано і наразі альбом є робочим зошитом для учнів. Проте, на нашу думку, слід посилити методичну складову змісту сучасних альбомів, зокрема ведення малюнку з поетапним

зображенням, а також доречно було б покращити якість паперу, що використовується. Серед актуальних ідей змісту підручників в умовах реформування національного шкільництва, слід зазначити тенденцію до розширення тем вивчення образотворчого мистецтва, що є актуальною і на сьогодні. Поява нових світових мистецьких течій, відродження та зацікавленість маловідомими техніками зображення, швидкий темп розвитку науково-інформаційних технологій вимагають постійного оновлення інформації у змісті шкільних підручників.

Цінним результатом 70-80-х років XX століття, що може бути використаний при укладанні рукописів сучасних підручників, є максимальна наповнюваність (використання у навчальних цілях внутрішньої частини палітурки, форзацу).

Аналіз змісту підручників 1990-2004 років дозволив виокремити тенденцію до націоналізації навчально-методичного забезпечення. Навчання учнів із урахуванням наскрізних компетенцій має відбуватися на основі цінностей загальнолюдських: гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей; соціально-політичних: свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність. Сприяти окресленій меті має і зміст підручника з «Образотворчого мистецтва». З цією метою у зміст підручника мають бути включені зразки як світового, так і національного мистецтва, різних жанрів та видів.

Відомо, що на початок 2004 року було розпочато процес інтеграції шкільного предмета «Образотворче мистецтво» з предметом «Музичне мистецтво». Так, відповідно до принципу поліцентричної інтеграції (за яким побудована концепція загальної мистецької освіти, Л. Масол), зберігаються дві домінантні змістові лінії – музичне й образотворче мистецтво. Основними видами діяльності учнів на уроках є – сприймання й творення (художньо-творча діяльність) мистецтва.

Переваги та недоліки інтегрованого курсу «Мистецтво» стали предметом обговорення на порталі «Освітня політика». Так, відповідно до думки О. Просіної: «Однією з маніпуляцій, яка заважає позитивному сприйманню інтегрованого курсу «Мистецтво», є скорочення годин на мистецькі дисципліни на 50% у Типових навчальних планах [2] (і це відбулося всупереч тому, що в Державному стандарті зазначено предметне навантаження дві години на тиждень: музичне мистецтво – 1 година та образотворче мистецтво – 1 година або інтегрований курс «Мистецтво» – 2 години). Таким чином, учителям було запропоновано викладати інтегрований курс «Мистецтво» протягом однієї години на тиждень. Такі «інновації», звісно, негативно позначилися на сприйнятті вчительством ідеї інтегрованого викладання мистецьких дисциплін. Усі, хто виступав проти інтегрованого підходу, ствердилися у своїй антиінтеграційній позиції».

Однак, серед позитивних зрушень було те, що на відміну від інших країн, де впроваджувалася ідея інтеграційного викладання мистецьких дисциплін, в Україні вперше було зроблено спроби розробити повне навчальне і методичне забезпечення у вигляді підручників, робочих зошитів і методичних комплексів із комп'ютерним забезпеченням.

Враховуючи досвід компонування шкільних підручників із «Образотворчого мистецтва» в досліджувані проміжки час, нами було виокремлено низку рекомендацій авторам та укладачам підручників для учнів загальноосвітніх шкіл, які узгоджуються з виокремленими нами вимогами.

1. Відповідно до дидактичних вимог:

- шкільний підручник із «Образотворчого мистецтва» має відповідати змісту освіти, шкільній навчальній програмі (або його складовій) з предмета. Так, сучасний підручник відповідно до «Концепції нової української школи», Закону України «Про освіту», «Стандарту початкової освіти» має пронизувати та бути націленим на формування в учнів низки компетентностей. Підручник має сприяти формуванню уміння спілкуватися державною (і рідною у разі відмінності) мовами; набуттю основних компетентностей у природничих

науках і технологіях; інформаційно-цифровій компетентності; умінню вчитися впродовж життя; спілкуванню іноземними мовами; математичній компетентності; ініціативності і підприємливості; екологічній грамотності і здоровому життю; соціальній та громадянській компетентності; обізнаності та самовираженню у сфері культури.

2. Відповідно до методичних вимог:

- шкільний підручник із «Образотворчого мистецтва» для учнів загальноосвітньої школи має мати зручну структуру. Структуру підручника краще подавати відповідно до тем уроків. Доцільно, щоб тема підручника була закомпонованою на розвороті (або на 2-х розворотах), це зробить зручним використання підручника на уроці;

- кожна тема має включати різноманітні завдання та методичні пояснення до їх виконання: словесні та ілюстративні. Бажано, щоб окремі завдання супроводжувалося методикою ведення роботи, поетапністю виконання. Бажано увести завдання що вимагатимуть колективної творчої діяльності (як закріплення вивченої теми);

- доречно увести до змісту підручника запитання за темою, які сприятимуть формуванню навичок самоконтролю;

- цікавим доповненням до місту підручника, на нашу думку, стане наявність словника термінів із образотворчого мистецтва, у якому б розкривалася суть нових для учнів понять, назви технік зображення тощо;

- доцільно, щоб до друкованої версії підручника додавалися електронні додатки, навчальні відеоролики, корисні посилання на інтернет ресурси, онлайн експозиції, віртуальні музеї тощо.

3. Відповідно до психологічних вимог сучасний шкільний підручник має відповідати віковим особливостям учнів. У зв'язку з цим, у підручниках для дітей молодшого шкільного віку доцільно ширше використовувати вірші, загадки та невеличкі казки, що допоможуть в оволодінні матеріалом, створять яскравий образ.

4. Відповідно до естетичних вимог підручник має бути гарно оформленим, а саме:

- доречно використовувати в навчальних цілях форзац. На ньому можна компонувати матеріал, що буде корисним при вивченні предмета, наприклад, відомостями з кольорознавства, видів та жанрів мистецтва;

- при компонуванні матеріалу на сторінках, слід використовувати умовні позначення (запам'ятай, верни увагу та ін). Естетичний вигляд сторінок залежить від якісного використання кольорових шрифтів та їх видів;

- вагомою складовою шкільного підручника відповідно до специфіки предмета є ілюстративне наповнення. Надзвичайно важливим є розміщення у змісті підручників високоякісних репродукцій вітчизняних та світових творів мистецтва. При плануванні роботи з великими в оригіналі творами мистецтва, для підкреслення вагомості деталей, бажано подавати поряд окремі фрагменти зображення. До кожного зображення слід робити вивірений підпис-пояснення із зазначенням автора та назви твору.

Таким чином, серед перспектив подальшого використання цінних ідей і набутого досвіду з розв'язання визначеної проблеми в сучасних умовах нами виокремлено такі:

- глибша реалізація дидактичних принципів у змісті шкільних підручників із образотворчого мистецтва, а саме: принципу науковості; систематичності й послідовності; доступності; зв'язку навчання з життям; свідомості й активності; наочності; міцності засвоєння знань, умінь і навичок; диференціації; емоційності;

- структурування змісту за темами уроків згідно з навчальною програмою, що сприятиме оптимальному та раціональному засвоєнню і зберіганню знань; забезпечить поступальний розвиток пізнавальної діяльності, творчих можливостей і здібностей;

- урахування багатокомпонентності змісту освіти (знання, вміння, досвід репродуктивної і творчої діяльності, емоційно-ціннісні ставлення, життєвий

досвід, вплив середовища), ширше представлення діяльнісного й творчого компонентів спрямованих на отримання власного досвіду;

- забезпечення інтеграції знань, цілісності художньо-естетичного розвитку учнів на основі використання різних видів мистецтв;

- спрямування змісту на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності;

- поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів, утвердження ідеалів гуманізму, добра й справедливості, виховання поваги національної та світової мистецької спадщини;

- уведення завдань і вправ для художнього сприймання, інтерпретації та естетичного оцінювання художніх творів;

- забезпечення якісного ілюстративного наповнення підручників;

- включення маловідомих та невиправдано забутих технік зображень.

Висновки до розділу 3

Таким чином, відповідно до критеріїв (суспільно-політичні й соціально-економічні зміни в країні, які виступали каталізаторами реформування загальної середньої освіти; погляди вітчизняних дидактів на проблему змісту загальної середньої освіти і її відображення в шкільних підручниках; підходи до компонування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва із урахуванням мети, завдань. Змісту художньо-естетичної освіти й виховання школярів та напрацювань у галузі підручникотворення) обґрунтовано етапи й визначено тенденції розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття), а саме:

I етап (1950 - 1960 рр.) – *підготовки перших пробних підручників із*

образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника. Цей етап ознаменувався «політехнізацією навчання», що, у свою чергу, призвело до перегляду значення та змісту шкільного предмета «Малювання», подальшої появи програми для початкової ланки освіти з «Образотворчого мистецтва». У галузі підручникотворення етап позначився появою цілісних робіт з питань методичних (Є. Перовський), психологічних (Н. Менчинська) та гігієнічних (Л. Михайлова) вимог; роботами педагогів, вчених-дидактів, зокрема В. Шаталова, Ш. Амонашвілі, Є. Ільїна, В. Караковського, В. Сухомлинського, у яких розкривається значення художньої творчості, виховання гуманної особистості через мистецтво; науковими напрацюваннями про цілісність освітнього процесу та методи навчання (В. Сухомлинський, І. Лернер, М. Скаткін, В. Краєвський та ін). Внаслідок активних позицій громадськості щодо якості та вагомості шкільних предметів художнього напрямку, зокрема малювання було видано низку посібників із малювання, щоби були рекомендовані учителям, а також перші підручники з малювання для учнів 1-х – 5-х класів. Для змісту підручників із малювання 50-60-х років XX століття для початкової ланки освіти були характерними: їх відповідність програмі, гігієнічним і психологічним вимогам, значна політехнічна спрямованість та ідеологізованість навчального змісту.

II етап (1970-1980 рр.) – *розробки й апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіт.* Цей етап ознаменувався сплеском інтересу науковців і освітян-практиків до проблеми шкільного підручника. Дидактичні властивості шкільних підручників та вимоги до них стали предметом дослідження І. Лернера, Л. Занкова, В. Краєвського, Ю. Бабанського, В. Столетова та ін. Функції підручника розглядали М. Скаткін, І. Лернер, В. Краєвський, Г. Гранік, Л. Концева, С. Бондаренко, Н. Тализина, В. Монахов та ін. Окрім того, етап позначився запровадженням Всесоюзного експерименту із образотворчого

мистецтва, зокрема діяльністю науково-дослідних колективів під керівництвом Б. Юсова, Б. Неменського та В. Кузіна. Доведено, що за результатами експерименту у викладанні образотворчого мистецтва відбулися суттєві зміни: його викладання було подовжено (з 1-го по 7-й клас), розширено мету, структуровано завдання, розроблено і впроваджено нові програми, посібники і підручники. Для підручників із «Образотворчого мистецтва» цього етапу характерним стало розширення змісту, максимальна наповненість (використання у навчальних цілях внутрішньої частини палітурки), долучення зразків учнівських робіт до ілюстративності змісту, використання зразків декоративно-прикладного мистецтва УРСР. Відмінною ознакою етапу стала поява друкованих альбомів серії «Учіться малювати».

III етап (1991-2011 рр.) – *удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва.* Цьому етапу було притаманне: активізація позицій учених-дидактів О. Малих, Н. Шиян, В. Лозової, Б. Коротяєва, П. Підкасистого, Н. Бібік, О. Савченко та ін. до створення національної навчальної книги та розробки основ шкільного підручника нового типу, посилення уваги до національного декоративно-прикладного мистецтва, створення авторських програм із «Образотворчого мистецтва» для 1-7-х класів та затвердження на державному рівні типових програм, поява перших рекомендованих Міністерством і науки України підручників із цього предмета, розробка проекту інтегрованого курсу «Мистецтво». Для шкільних підручників цього етапу характерне значне підвищення якості поліграфічного друку, висока науковість, можливість здійснення диференційованого підходу, посилення національного компоненту у змісті.

У роботі окреслено перспективи подальшого використання цінних ідей і набутого досвіду з розв'язання визначеної проблеми в сучасних умовах.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Алексеева В. Изобразительное искусство и школа. М.: Советский художник, 1968. 286 с.
2. Антонович Є. А., Свид С. П., Шпільчак В. А. Образотворче мистецтво: підручник для 5-6 класів середньої школи К. : Освіта, 1998.
3. Антонович Є. А., Свид С.П., Шпільчак В.А. Поглиблене вивчення образотворчого мистецтва у 1-6 класах: Методичні рекомендації. К.: Радянська школа, 1990. 52 с.
4. Артьомов І.В., Ващук О.М. Навчальна книга: організація і методика створення: посібник. Ужгород: ЗакДУ, 2012. 238 с.
5. Бабанский Ю. К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 17-34.
6. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды. Москва : Педагогика, 1989. 558 с.
7. Белая А. К вопросу о типологии учебных изданий, предназначенных для общеобразовательной школы *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. с. 66.
8. Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х –початок 50-х рр. ХХ століття). *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 4 (159). С. 59-66.
9. Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 42–47.
10. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворення. *Підручник ХХІ століття*. 2003. № 1–4. С. 48–52.
11. Білоцерківський В. Я. Історія України: навч. пос. К. : Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
12. Бойко О. Д. Історія. України. навч. пос. К.: Академвидав, 2007. 688 с. URL: <https://history.vn.ua/book/boyko/107.html> (дата звернення: 08.02.2018).

13. Боровиков О., Журавель О. Вчіться малювати. Альбом для четвертого класу К. : Радянська школа, 1977. 104 с.
14. Борян Н. Суспільнознавство, народознавство, охорона життя та здоров'я дитини, образотворче мистецтво та трудове навчання: програма інтегрованого курсу для 1-4 класів. *Початкова школа*, 1996. № 2. С. 27-29.
15. В Министерстве Просвещения СССР. *Учительская газета*. 1974. 16 апр. № 46.
16. Вільчинський В. М. Вчіться малювати. Альбом для п'ятого класу. К. : Радянська школа, 1981. 71 с.
17. Вільчинський В. М. Вчіться малювати. Альбом для третього класу. К. : Радянська школа, 1976. 120 с.
18. Вільчинський В. М. Програми середньої загальноосвітньої школи 1-3 класи. К. : Радянська школа, 1991.
19. Власов В. Вивчення образотворчого мистецтва у 1-4 класах. *Початкова школа*, 1991. № 9. С. 54-59.
20. Володін Н. Образотворче мистецтво: програма для 1-4 класів. *Початкова школа*, 1996. № 2. С. 37-39.
21. Всесоюзный съезд работников народного образования, 20 - 22 дек. 1988 г., Москва : *стеногр. отчет. М. : Высш. шк., 1990. 410. с.* URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-rabotnikov-narodnogo-obrazovaniya_1990/go,8;fs,1/
22. Всесоюзный съезд учителей, 2-4 июля 1968, Москва : *стеногр. отчет. М. : Просвещение, 1969. 318 с.* Научная педагогическая электронная библиотека имени К.Д. Ушинского. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-uchiteley_1969/ (Дата звернення: 8. 03. 2018).
23. Выходцева Л. Формирование у подростков способности к художественному изображению природы (в процессе работы с цветом) [Электронный текст]: дис.... канд. пед. н : 13.00.02/ М.: РГБ, 2006.
24. Гавриленко Т. Л. экспериментальные исследования украинских педагогов в области начального образования в 60-х гг. XX столетия *Личность*,

семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. L-LI междунар. науч.-практ. конф. № 3-4(50). Новосибирск: СибАК, 2015. URL: <https://sibac.info/conf/pedagog/l/41699> (дата звернення: 8. 03. 2018).

25. Глинская И. П. Изобразительное искусство. Методика обучения в 1-3 классах. К.: Рад. шк., 1978. 109 с.

26. Глинская М. Ищу краски *Учительська газета*. 1975. 11 окт. № 122.

27. Гончарова Н. А. Рывчин В. И. Издательская методика оформления учебников для средней школы. *Изд. дело* : науч.-информ. сб. 1976. № 9. С. 1-18.

28. Гончарова Н. О научных основах иллюстрирования учебников. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8 С. 165-185.

29. Граник Г., Концова Л., Бондаренко С. О перспективах расширения функций учебника *Проблемы школьного учебника*. 1985. Вип. 15. С. 102-115.

30. Графічні дисципліни у школі. *Учительская газета*. 1951. 14 лип. (№56).

31. Гузаиров Г. Выше качество школьных учебников! *Учительская газета*. 1954. 16 июня. №48.

32. Гунина, Е. В. Семёнов В. Н. Теория и методика обучения изобразительному искусству: история и современность: справочник. Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2012. 98 с.

33. Дембринский С. Живое дело учащихся. *Учительская газета*. 1953. 28 янв. (№8).

34. Державна програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року: Затверджено Указом Президента України від 28 лют. 1995 р. N 158/95. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158/95> (дата звернення: 18. 02. 2018).

35. Дидактика средней школы / под ред. М. Н. Скаткина, И. Я. Лернера. М., 1975. 304 с.

36. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: учеб. пос. для студентов пед. ин-тов/ М. А. Данилов и др.; под. ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. М. : Просвещение, 1975. 301 с.
37. Добкин С. Полиграфическое качество учебной книги. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. с. 211.
38. Дубасенюк О. Розвиток творчого потенціалу особистості засобами мистецтва. *Креативна педагогіка: наук-метод. журнал*. Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця. 2013. Вип. 7. С.52-58.
39. Ейвас Л. Ф. З досвіду підготовки вчителя декоративно-прикладного мистецтва в Україні : монографія. Кривий Ріг : Видавець ФО-П Чернявський Д.О., 2016. 136 с.
40. Експериментальна інтегрована програма з образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 1999. № 9. (додаток до випуску).
41. Есипов Б, Гончаров Н. Педагогика : учебник для педагогических училищ. Москва : УЧПЕДГИЗ, 1950. 423 с.
42. Єлін В. Ю. Коробов Г. С. Уроки малювання в 5 класі: пос. для вчит. К. : Радянська школа, 1986.
43. Єлін В. Ю. Коробов Г. С. Уроки малювання у 5 класі. К. : Радянська школа, 1968.
44. Жуков И. Размышления перед уроком рисования. Эстетическое воспитание в школе. *Художник*. 1974. №3. С. 36-37.
45. Жукова А. Человеку любой профессии. *Художник*. 1963. №5. С. 36-40.
46. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ : Радянська школа, 1959. 26 с.
47. Закон України Про освіту Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print1509984654123285> (дата звернення: 18. 02. 2018).

48. Занков Л. Некоторые вопросы теории учебника для начальных классов. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 34-46.
49. Зеленин Е. За високий рівень графічної грамотності. *Учительская газета*. 1951. 22 верес. (№ 76).
50. Земляная Т. Б., Павлычева О. Н. Образовательная реформа 80-х – начала 90-х гг. *Журнал научно-педагогической информации*. 2011. № 12. URL: <http://paedagogia.ru/2011/72-12/174-zemlyanayapavlicheva> (дата обращения: 07.06.2017).
51. Злобин В. И. Функция изобразительного искусства как средство познания предметно-пространственной среды: метод. рек. учит. изобразительного искусства. Харьков, 1986.
52. Зуев Д. Школьный учебник сегодня и завтра. *Учительская газета* 1977. 4 июл. № 84.
53. Иванов Ю. Третий год. По новым программам. *Учительская газета*. 1972. 18 янв. № 8.
54. Изобразительное искусство в средней школе: *Материалы эксперимента по определению содержания преподавания изобразительного искусства в I -X классах общеобразовательной школы СССР*. /под ред. Б. П. Юсова; НИИ ХВ АПН СССР. М., 1972. Вып. 1. 141 с.
55. Изобразительное искусство. III класс: книга для учащихся III класса восьмилетней школы. С. А. Федоров, М. Н. Семенова; АПН СССР, Ин-т худ. воспитания. М. : Просвещение, 1967. 96 с.
56. Изобразительное искусство. IV класс: книга для учащихся 4 класса общеобразовательной школы. С. А. Федоров, М. Н. Семенова; АПН СССР, Ин-т худ. воспитания, М. : Просвещение, 1970. 160 с.
57. Изобразительное искусство: VI кл. Е. Е. Рожкова, Л. Л. Макоед. М. : Просвещение, 1969. 255 с.
58. Изобразительное искусство: Типовая программа для 1–6 классов. Проект / под ред. Б. П. Юсова. М., 1976. 102 с.

59. Изобразительное искусство: Экспериментальная программа для 1-Х классов общеобразовательной школы СССР: *Материалы эксперимента по определению содержания преподавания изобразительного искусства в 1 -Х классах общеобразовательной школы СССР.* /под ред. Б. П. Юсова; НИИ ХВ АПН СССР. М., 1972. Вып. 2. 158 с.

60. Изобразительное искусство: экспериментальная программа с краткими методическими рекомендациями 1-7 классы, 8-й класс (факультативный курс) /под ред. Б. М. Неменского. М.: Просвещение, 1988. 137 с.

61. Инновационные тенденции интеграции и гуманитаризации образования: материалы Всероссийской конференции «Интеграция как условие гуманитаризации современного образования: Юсовские чтения» / за ред. Л.Г.Савенковой. М.: ФГБНУ ИХОиК РАО, 2015. 294 с.

62. Історія України. 10—11 кл. Документи. Матеріали. URL: <https://history.vn.ua/pidruchniki/ukraine-history-documents-materials-10-11-cl/11.html> (дата звернення: 18.02.2018).

63. Історія української культури: навч. пос. / Є.В.Перегида та ін. К.: КНУБА, 2010. – 149 с. URL: http://www.knuba.edu.ua/doc/politic/pos_ukr.pdf (дата звернення: 07.02.2018).

64. Каиров И. Об учебном плане и программах начальных семилетней и средних школ РСФСР на 1954-1965 н.р. *Учительская газета*. 1954. 17 июл. № 57.

65. Каким быть учебнику: дидактические принципы построения / Под ред. И. Я. Лернера и Н. М. Шахмаева. М. : Просвещение, 1992. 432 с.

66. Капустин Ф. Незаслужено забытые виды искусства. *Учительская газета*. 1953. 16 трав. (№39).

67. Карлсон А. В. Дидактика и методика на уроках рисования: пособие для учителей рисования. Л. : Учпедгиз, 1959. 104 с.

68. Карчевский А. Книга в работе учителя рисования. *Художник*. 1981. №8. С. 36-38.

69. Кириченко М. А. Вчіться малювати. Альбом для першого класу. К. : Радянська школа, 1973. 116 с.
70. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво: підручник для 3 (2) класу початкової школи. К.: Освіта, 1997. 128 с.
71. Коваль Л.В. Професійна підготовка майбутніх учителів у контексті розвитку початкової освіти : монографія. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2012. 343 с.
72. Кодлюк Я. Що потрібно знати вчителю про шкільний підручник. *Початкова школа*, 2004. №9. С. 56-60.
73. Кожухов В. *Рисование в школе*. Москва : Учпедгиз, 1953. 84 с.
74. Колокольников В. В. Рисование в начальных классах восьмилетней школы. В помощь учителю. Л. : Учпедгиз, 1960. 84 с.
75. Колокольников В. В. Рисование. Книга для учащихся II класса восьмилетней школы. М. : Просвещение, 1965. 79 с.
76. Колокольников В. Нужен новый учебный предмет. *Художник* 1963. №8 С.47-48
77. Конституція України від 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, N 30, С. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 18.02.2018).
78. Коротяєв Б. І. Біобібліографічний покажчик / упоряд. : Гайко О. К., Кравцова О. М.; наук. ред. Сарієнко В. К.; ДВНЗ «Донбаський держ. пед. ун-т.» Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. 32 с. URL: <http://ddpu.edu.ua/pk/lib/vid/korotyaev.pdf> (Дата звернення: 1. 03. 2018).
79. Краевский В., Лернер И. Дидактические основания определения содержания учебника. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 34-50.
80. Краевский В. Разработка теоретических основ учебника как часть научного обоснования обучения *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 7-18.
81. Кузин В. С. Методика преподавания изобразительного искусства в 1-3 классах: пособие для учителей. 2-е изд. М.: Просвещение, 1979. 220 с.

82. Кузин В. С. Основы обучения изобразительному искусству в общеобразовательной школе. Пособие для учителей. М.: Просвещение, 1972. 270 с.
83. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01., 1999. – 167 с.
84. Лаврут О. Створення підручників в УРСР у 1940-х – 1960-х рр.: Методологічні та організаційні аспекти історичні і політологічні дослідження. *Науковий журнал Донецького національного ун-т ім. В.Стуса. Історичні студії*. 2016. № 1 (59). С. 52-68. URL: <http://jhpr.donnu.edu.ua/article/viewFile/2724/2762.pdf> (дата звернення: 10. 03. 2018).
85. Левківський М. В. Історія педагогіки: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 360с. URL: http://p-for.com/book_383_glava_20_TEMA_XVIII_SHKOLA_PEDAGOG.html (дата звернення: 08.02.2018).
86. Лернер И. Состав содержания образования и пути его воплощения в учебнике. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 46-65.
87. Ломов С. П., Аманжолов С. А. Методология художественного образования: Учебное пособие. М.: МПГУ, 2011, 188 с.
88. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу. К. : Академія, 2004. 200 с.
89. Любарська Л. Вовк Л. Специфіка роботи за програмою образотворче мистецтво. *Початкова школа*, 2002. №10. С. 19-22.
90. Любарська Л. М., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво в 1-4 класах: програма для середньої загальноосвітньої школи 1-4 класи. К. : Перун, 1996.
91. Любарська Л., Резніченко М. Образотворче мистецтво 1 клас, К. : Форум, 2002. 112 с.

92. Любарська Л., Резніченко М. Протопопова О. Образотворче мистецтво 2 клас, К. : Форум, 2003. 127 с.
93. Маланюк Л., Древаль Г., Бевз В. Навчально-методичне забезпечення 2-го класу у 2002-2003 навчальному році *Початкова школа*, 2002. №10. С. 23-25.
94. Малезик Ю. М. Зміст, мета і завдання мистецької освіти в Україні другої половини ХХ століття *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки* / ред. кол.: В. В. Радул. Кіровоград: КДПУ, 2014. Вип. 134. С. 156-161.
95. Маліновська Л. Образотворче мистецтво с елементами дизайну 2-4 клас. Початкова школа, 1996. № 4. С. 27-29.
96. Масол Л., Бєлкіна Е., Бзовська Л.. Мистецтво: навч. програма для 4-річної початкової школи. (3 кл.). *Початкова школа*, 2003. №1. С. 13-21.
97. Масол Л. Особливості впровадження програми «Мистецтво» у контексті предметно-інтегрованої освіти. *Початкова школа*, 2003. № 4. С. 42- 44.
98. Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14 – 15 червня 1983 р. К. : Політвидав України, 1983. 77 с.
99. Менчинская Н. А. Психологические требования к учебнику : методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы. *Изв. Акад. пед. наук РСФСР*. 1955. Вып. 63. С. 140-168.
100. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для 1–10 классов средней школы. *Известия Акад. пед. наук РСФСР*. 1955. Вып. 63. С. 169-191.
101. Мужикова І. Освітня цінність традицій образотворчого навчання школярів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2007. Вип. 57, [url:http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/57/11.pdf](http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/57/11.pdf). (Дата звернення: 13.11. 2017)
102. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964-1984 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 112. С. 34-36.

103. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. XX ст.): навч. посіб. / О. Сухомлинська та ін. ; за ред. д. п. н., проф. Н. П. Дічек. Київ : Педагогічна думка. 2017. 768 с.

104. Неменский Б. Искусство в школе. *Учительская газета* 1976. 9 дек. № 146.

105. Неменский Б. Н. Мудрость красоты. М. : Просвещение, 1987. 255 с.

106. Неменский Б. Основа духовного развития. *Учительская газета* 1973. 22 мар. № 35.

107. Неменський Б. Шляхи олюднення мистецтва. *Початкова школа*, 1990. №5 С. 20-26.

108. Ничкович Р. Научно-организационные аспекты оценки и совершенствования школьных учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1977. Вып. 5. С. 145-155.

109. О мерах по дальнейшему развитию изобразительного искусства и повышению его роли в коммунистическом воспитании трудящихся: постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 21 авг. 1986 г. N 1014 URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=2097#0> (дата обращения: 05.02.2018).

110. О мерах по дальнейшему развитию изобразительного искусства и укреплению его материально-технической базы: постановление Центрального комитета компартии Украины и Совета министров УРСР от 14 окт. 1986 г. N 364. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата обращения: 05.02.2018).

111. Об уставе средней общеобразовательной школы: постановление Совета Министров СССР от 8 сент. 1970 г. № 749 URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7387.htm.

112. Об учебниках для начальной и средней школы. Постановление ЦК ВКП(б) от 12 февраля 1933 г. URL: <http://istmat.info/node/58635>. (дата звернення: 18. 02. 2018).
113. Огородников И. Т., Шимбирев П. Н. Педагогика : учеб. для учит. ин-тов. Изд. 2-е , перераб. и доп. Москва : Учпедгиз, 1950. 430 с.
114. Орієнтири концепції навчальної книжки і підручника / А. Фурман та ін. *Початкова школа*, 1993. № 1. С. 17-20.
115. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. Рад. шк. 1984. № 6. С. 3- 26.
116. Педагогика : уч. пос. для вузов. / И. А. Каиров и др. ; под общ. ред. И. А. Каирова. Москва : Учпедгиз, 1956. 436 с.
117. Педагогика : уч. пос. для студентов пед. вузов и пед. колледжей / Под ред. П.И. Пидкасистого. М. : Педагогическое общество России, 1998. 640 с.
118. Педагогик: учебное пособие для педагогических высших учебных заведений и университетов/ под ред. И. М. Каирова. М. : УЧПЕДГИЗ, 1947. 453 с.
119. Передерій І. Г. Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І. Г. Передерій, О. В. Тєвікова, А. В. Нарадько; за ред. І.Г.Передерій. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.
120. Передерій І. Г., Тєвікова О. В., Нарадько А. В., Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.
121. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання в 1999/2000 н. р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 13 – 14. лип., 1999. URL: <http://www.uazakon.com/big/text627/pg4.htm> (дата звернення: 18.02.2018).

122. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы/ Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР/ *Известия Академии педагогических наук РСФСР*. 1955. № 63. С. 3–139

123. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): Монографія. К.: Педагогічна думка, 2013. 304 с

124. Планы программы учебники *Учительская газета*. 1978. дек. № 152.

125. Полуянов В. Узаконенная скука и методы борьбы с ней. *Художник*, 1963. №10. С. 52.

126. Пособие по рисованию. *Учительская газета*. 1955.

127. Придатко Т. Установчий з'їзд спілки майстрів народного мистецтва України. Образотворче мистецтво, 1992. №2. С. 1-2.

128. Примакова В. В. Підготовка вчителів початкових класів до реалізації освітніх реформ в Україні (60-70 роки ХХ століття) *Педагогічний альманах*. 2013. Вип. 20. С. 308-314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2013_20_51.pdf (дата звернення: 08. 07. 2017).

129. Про видання підручників та навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл: Розпорядження Президента України від 16 черв. 1995 р. № 101/95-рп. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/101/95-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 18.02.2018).

130. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» : Закон УРСР від 23 бер. 1996 р. № 100/96-ВР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960100.html (дата звернення: 18.02.2018).

131. Про внесення змін та доповнень до Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти: Наказ МОН України від 28 серп. 2002 р. № 483. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0483290-02> (дата звернення: 18.02.2018).

132. Про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: Положення МОН України від 12 лют. 2004 р. № 108. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-03> (дата звернення: 18.02.2018).

133. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова Центрального комітету компартії України і Ради міністрів УРСР від 10 лип. 1984 р. N 281. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення: 05.02.2018).

134. Про затвердження Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників: Наказ Міністерства освіти України від 2 черв. 1997 р. № 170. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0382-97/ed19970602> (дата звернення: 18.02.2018).

135. Про затвердження Порядку надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України: Наказ МОН України від 23 груд. 2004 р. N 973. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0546-01> (дата звернення: 18.02.2018).

136. Про затвердження Порядку надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів і свідоцтв Міністерства освіти і науки України : Наказ МОН України від 7. черв. 2001 р. N 440. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0546-01> (дата звернення: 18.02.2018).

137. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи. *Збірник наказів та інструкцій МО УРСР*. 1966. № 23. С. 2 - 13.

138. Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл»: Постанова від 20 січ. 1978 р. N 46. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780046.html (дата звернення: 07.06.2017)

139. Про заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 р. N 1111 «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780063.html (дата звернення: 07.06.2017)

140. Про народну освіту: Закон УССР. Постанова ВР УРСР від 28 черв. 1974 р. №2778-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html

141. Про організацію і структуру управління загальною середньою і професійно-технічною освітою в Українській РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 22 лип. 1988 р. N 194. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP880194.html

142. Про освіту : Закон УРСР від 23 трав. 1991 р. N 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 34, С. 451. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12/ed19910523> (дата звернення: 18.02.2018).

143. Про першочергові заходи щодо повного забезпечення учнів підручниками і навчальними посібниками: Постанова Кабміну України від 16 листоп. 2002 р. № 1748. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/kp021748> (дата звернення: 18.02.2018).

144. Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: Наказ МОН України від 5 трав. 2003 р. № 269 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-03> (дата звернення: 18.02.2018).

145. Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти: Наказ МОН України від 29 трав. 2001 р. № 426. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=01LAT7E3C9> (дата звернення: 18.02.2018).

146. Про поступовий перехід з 1 січня 1999 р. на вільний продаж підручників і навчальних посібників для учнів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів: Постанова Кабміну України від 22 лип. 1998 р. № 1128. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-98-%D0%BF> (дата звернення: 18.02.2018).

147. Про хід підготовки та випуску шкільних підручників до 1995—96 навчального року: Рішення колегії Мінпресінформу України від 31 трав. 1995 р., прот. № 5, п. 2.

148. Програма «Мистецтво» Початкова школа. 2002 . № 6. С. 41-43.

149. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995 рр.). *Збірник Наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1991. № 15–16. С. 3–36.

150. Програми для восьмирічної школи. Образотворче мистецтво. 4 – 6 клас. К.: Рад. шк., 1967. 25 с.

151. Программы восьмилетней школы. Изобразительное искусство. М.: Просвещение, 1972.

152. Проців В. Образотворче мистецтво 1 клас. К. : Радянська школа, 1971. 96 с.

153. Проців В. Образотворче мистецтво 2 клас. К. : Радянська школа, 1974. 88 с.

154. Разве таким должно быть художественное воспитание?!. *Учительская газета*. 1953. 21 окт. (№84).

155. Ревякин Д. В. Формирование художественно-эстетического вкуса у младших школьников на занятиях изобразительным искусством в системе дополнительного образования: дис....к. пед. н. : 13.00.02/ Орел, 2013. 205 с.

156. Редчук Г. Бесіди з образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 2003. №10 С. 36-40
157. Рисование : пособие для учащихся 5 класса; Я. Я. Чарнецкий и др. Москва-Ленинград : Просвещение, 1965. 188 с.
158. Ростовцев Н. Рисование первый класс. М. : Учпедгиз, 1957. 133 с.
159. Ростовцев Н. Рисование, второй класс. М. : Учпедгиз, 1957. 127 с.
160. Ростовцев Н. Рисование, третий класс. М. : Учпедгиз, 1961. 112 с.
161. Ростовцев Н. Рисование, четвертый класс. М. : Учпедгиз, 1961. 116 с.
162. Рывчин В. некоторые особенности оформления и конструкции учебника. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вып. 8 С. 151-165.
163. Савченко О. Реформування змісту початкової освіти. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4-8.
164. Сашнев М. Замітки викладача малювання *Учительская газета*. 1953. 28 лют. (№17).
165. Семашко О. Розробляється комплексна програма. *Образотворче мистецтво*. 1989. №3. С. 36
166. Семенко М. Дитяча творчість і вчитель. *Образотворче мистецтво*. 1990. №3
167. Семенов А. Учебник – 81. *Учительская газета*. 1980. 3 июл. № 79.
168. Сирота В. Художньо-прикладна спрямованість образотворчого мистецтва у школі. *Мистецтво та освіта*. 2002, №4, С. 13-15.
169. Сирота В. Художньо-прикладна спрямованість образотворчого мистецтва у школі. *Мистецтво та освіта*, 2002. №4. С. 13-15.
170. Скаткин М. Об усилении воспитывающей и развивающей функций учебника *Проблемы школьного учебника*. 1979. Вып. 7. С. 20-39.
171. Совайленко В. К. О некоторых проблемах создания и проверки учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1980. Вып. 8. С. 305–310.
172. Солом'яний М. Ф. Вчіться малювати. Альбом для шостого класу. К. : Радянська школа, 1982. 64 с.

173. Солом'яний М. Ф. *Уроки образотворчого мистецтва в 4 класі*. Издательство: К.: Рад. шк., 1976. 56 с.
174. Соронович О. Д., Печеняк О. С. Експериментальна програма для середньої загальноосвітньої школи. К., 1998.
175. Стебловська А. Вчіться малювати. Альбом для другого класу. К. : Радянська школа, 1974. 127 с.
176. Стенографический отчет. КПСС. Съезд, 24-й. 30 марта–9 апр. 1971 г. В 2-х т. Т. 1. М., Политиздат, 1971. 598 с.
177. Стеценко Н. Розвиток творчої уяви на уроках образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 2005. №3 С. 36-40.
178. Столетов В. Выше уровень идеологического воспитания. *Учительская газета*. 1979. 23 окт. № 127.
179. Столетов В. О научных основах отбора содержания образования для учебников. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 6-17.
180. Сухомлинський В.О. *Сто порад вчителю*: Вибр. тв. у 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т.3. 658 с.
181. Съезд учителей Украинской ССР (14–16 окт. 1959 г.). Київ : Радянська школа , 1960. 320 с
182. Талызина Н. Место и функции учебника в учебном процессе. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8 С. 6-17.
183. Томашевський В. Розвиток творчих здібностей учнів на уроках образотворчого мистецтва. *Рідна школа* 2000. № 4. С.49-49.
184. Тригубенко В.В., Нестеренко Л.С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років : навч. посіб. Київ: ТОВ «Кадри», 2002. 369 с.
185. Уроки рисования в начальной школе : пособие для учителя Г. В. Лабунская, Г. А. Назаревская, Е. Е. Рожкова ; под общ. ред. Г. В. Лабунской. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1957. 172 с.
186. Учебник / за ред. Д. Зуева. *Учительская газета*. 1970. 11 июл. № 82.

187. Учебнику знак качества. *Учительская газета*. 1977. 29 дек. № 155.
188. Фесенко Л. Програма з образотворчого мистецтва (5-7 класи). К. : Шкільний світ, 2001.
189. Фомина Н. Мой учитель. Памяти Веры Васильевны Алексеевой. *Искусство в школе*, 2010. № 1. С. 15-19.
190. Фомина Н. Трудности методики. Эстетическое воспитание в школе *Художник*. 1978. №4. С. 36-38.
191. Фурман А. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення. *Початкова школа*, 1995. № 6. С. 45-49.
192. Фурман А. В. Теорія і практика розвивального підручника : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 288 с.
193. Шевченко С. М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50-60-ті роки ХХ ст.)/С. М. Шевченко, *Проблеми сучасного підручника : зб. наук. праць*. К. : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. С. 833-841.
194. Школам – полноценные учебники. *Учительская газета*. 1954. 15 дек. №100.
195. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 37-42.
196. Щодо впорядкування виданої навчальної літератури і програм, що рекомендуються для використання в навчально-виховному процесі в дошкільних, середніх загальноосвітніх, спеціальних та позашкільних навчальних закладах: Лист МОН № 1/9-339 від 16. лип. 2002 р. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2477/ (дата звернення: 18.02.2018).
197. Щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2004/2005 навчальному році. Інструктивно-методичні рекомендації. Лист МОН № 1/9-337 від 22. черв. 2004 р. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-337290-04> (дата звернення: 18.02.2018).

198. Юсов Б. П. Изобразительное искусство и детское изобразительное творчество. Очерки по истории, теории и психологии художественного воспитания детей. Магнитогорск: МаГУ, 2002. 283 с.

199. Юсов Б. П. Проблемы художественного оформления учебника. *Вопросы совершенствования школьного учебника* : материалы II пленума Учен. метод. совета при М-ве просв. СССР. Москва. 1975. С. 71–84.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України)

**Фонд 166 «Міністерство освіти УРСР, м. Київ 1946–1988»
«Міністерство народної освіти УРСР України 1988-1992»**

Оп. 10

200. Спр. 8788. Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти (7 січня – 27 березня 1975 р.), 142 арк.

Оп. 15

201. Спр. 4605. Учебный план средних школ, разработанный и утвержденный Министерством просвещения УРСР 1964-1965 уч. г., 123 арк.

202. Спр. 5496. Навчальні плани шкіл розроблені Міністерством освіти УРСР на 1966-1967 н.р., 93 арк. (46)

203. Спр. 1344. Навчальний план початкової семирічної і середньої школи УРСР на 1952-1953 н. р на 2 арк.

204. Спр.1347. Програми для шкіл (I-X класів) на 1953 рік, 207 арк.

205. Спр. 1932. Програми для середніх шкіл 1-10 класів, розроблених та затверджених Міністерством освіти УРСР на 1955-1956 н.р., 273 арк.

206. Спр. 7887. Навчальні плани шкіл Української РСР на 1970-1971 н.р., 93 арк.

Ф. 819 Видавництво «Радянська школа» Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, м. Київ. 1930–1975.

Оп. 3

207. Спр. 53. Листування з ЦК КПУ Міністерством освіти УРСР з питань забезпечення шкіл підручниками, 08. 07–14. 10. 1961., 8 арк.

208. Спр. 63. Протокол засідань художньої ради видавництва, 01. 06.– 12. 07. 1962 р., 7 арк.

209. Спр. 108. Стенограма засідання редакційної ради видавництва від 18 квітня 1966 р., 44 арк.

210. Спр. 112. Протоколи засідання художньої ради видавництва, 15.03–14.12 1966 р., 32 арк.

211. Спр. 119. Листування з комітетом по пресі при РМ УРСР про забезпечення шкіл республіки високоякісними підручниками які відповідали б завданням навчально-виховної роботи, про закритий конкурс на підручники для шкіл УРСР та з інших питань роботи видавництва, 3.02–13.10 1967 р., 93 арк.

212. Спр. 153. Протоколи засідань художньої ради видавництва, 24.03–30. 10 1970 р., 15 арк.

213. Спр. 177. Список літератури випущеної видавництвом у 1973 р., 53 арк.

214. Спр. 184. Список літератури випущеної видавництвом у 1974 р., 41 арк.

Ф. 4631 Республіканські учбово-методичні кабінети Міністерства освіти УРСР м. Київ (об'єднаний фонд) 1944-1979 роки

Оп. 2

215. Спр. 41. Інформації обласних кабінетів по стан естетичного виховання в шкільних та позашкільних закладах 1963 р., 250 арк.

216. Спр. 44. Програми та методичні листи та рецензії на них з питань естетичного виховання дітей 1964 р., 201 арк.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дало підстави зробити такі висновки:

1. Установлено, що тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці другої половини XX – початку XXI століття як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалася. У її розв’язанні застосовано хронологічний і проблемно-тематичний підходи, які склали підґрунтя виокремлення предметно-змістових ліній у дослідженні виокремленого феномена в межах радянської та пострадянської історіографії.

2. Узагальнено підходи науковців до визначення суті, характеристики функцій, обґрунтування критеріїв оцінки якості шкільних підручників із урахуванням дидактичних, методичних, санітарно-гігієнічних, естетичних вимог до відбору, компонування й представлення їх змісту. На підставі структурного аналізу базових понять (зміст загальної середньої освіти, підручничознавство, підручникотворення, теорія шкільного підручника, шкільний підручник) подано визначення ключової дефініції дослідження – «шкільний підручник із образотворчого мистецтва» (вид навчальної літератури, який представляє знання і види діяльності з предмету «Образотворче мистецтво» відповідно до Державного стандарту галузі «Художня культура» та вимог навчальної програми з урахуванням вікових особливостей учнів). Із урахуванням напрацювань науковців у галузі теорії шкільного підручника, офіційно затверджених критеріїв оцінки змісту підручників із образотворчого мистецтва для закладів загальної середньої освіти (відповідність чинній програмі, дидактичним принципам, віковим особливостям учнів; реалізація основних функцій мистецтва; виклад матеріалу на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного та інтегративного підходів; поєднання в тексті наукового й науково-популярного

стилів; спрямованість навчального матеріалу на формування ключових і предметних компетентностей, почуттєвої сфери, творчого самовираження, розвиток логічного мислення, пізнавальної активності й самостійності учнів; використання засобів виразності і образності мови; забезпечення якості та доцільності ілюстративного матеріалу; оптимальність розподілу матеріалу відповідно до норм навчального часу тощо) схарактеризовано чинні підручники з предмету «Образотворче мистецтво» та інтегрованого курсу «Мистецтво», визначено їх сильні й слабкі позиції.

3. Розкрито генезис проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва. З'ясовано, що її витoki у світовій педагогічній думці пов'язані з підготовкою в епоху Відродження і Нового часу перших навчальних керівництв із малювання для вчителів (В. Любке, І. Прейлер, А. Франк, Й. Шмідт), що обумовлювалося загальним визнанням обов'язкового вивчення цього предмету в школах. Базисом для активної розробки проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній освітній традиції послугувало відкриття в українських губерніях Російської імперії художніх шкіл, дискусія щодо ефективності застосування в практиці шкільництва копіювальної й геометричної методи, обґрунтування вітчизняними педагогами (Б. Грінченко, П. Каптерев, С. Миропольський, С. Русова, К. Ушинський та ін.) вимог до шкільної навчальної літератури, а також зміна освітньої парадигми в умовах розбудови єдиної трудової школи у другій чверті XX століття.

У роботі ідентифіковано етапи та провідні тенденції розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у період другої половини XX – початку XXI століття:

І етап (1955–1966 рр.) – підготовки перших пробних підручників із образотворчого мистецтва на тлі політехнізації змісту загальної середньої освіти й інтенсивної розробки теорії шкільного підручника. Провідними тенденціями розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі стали: відповідність дидактичним принципам,

підпорядкованість меті й завданням політехнічного навчання, забезпечення єдності теоретичної й практичної складових, ідейно-моральна спрямованість, включення художньо-прикладних робіт з метою формування графічної грамоти школярів;

II етап (1967-1990 рр.) – розробки і апробації експериментальних підручників із образотворчого мистецтва відповідно до чинних реформ загальної середньої освіти й напрацювань вітчизняних дидактів у царині змісту освіти. Розвиток змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва на цьому етапі характеризувався такими тенденціями: відображення чотирьохкомпонентної структури змісту освіти; зміщення акценту на передавання духовного, емоційно-морального, ціннісно-орієнтаційного змісту образотворчого мистецтва через зображення на площині, в об'ємі, в просторі, сприйняття мистецтва та об'єктів дійсності; спрямованість на виховання в учнів самостійності, наполегливості, охайності, працелюбності, свідомий вибір професії.

III етап (1991-2004 рр.) – удосконалення змісту й структури шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зв'язку з розширенням завдань художньо-естетичного виховання дітей та молоді в умовах реформування національного шкільництва. Його провідними тенденціями стали: домінування двох компонентів змісту освіти – «досвід творчої діяльності» та «емоційно-ціннісне ставлення»; розширення компоненту «наукові знання» за рахунок інформації про природу, суспільство, пам'ятки історії й архітектури, українське декоративно-ужиткове мистецтво; структурування навчального матеріалу за тематичними блоками або наскрізними темами у вигляді сценаріїв уроків, які передбачають активну режисерську роботу вчителя; створення простору для самостійної роботи учнів, реалізації власних творчих потреб у художній діяльності і пізнанні.

4. У роботі спроектовано низку заходів, що потребують свого творчого використання у площині досліджуваної проблеми в умовах сьогодення, зокрема: поглиблення шляхів і напрямів реалізації дидактичних принципів;

структурування змісту навчального матеріалу за темами уроків; ширше представлення діяльнісного й творчого компонентів змісту освіти; спрямування змісту на розширення досвіду спілкування і співпраці учнів, власного художнього самовираження у різних видах художньо-творчої діяльності; поєднання загальнолюдських, національних і краєзнавчих аспектів; передбачення завдань і вправ для художнього сприймання, інтерпретації та естетичного оцінювання художніх творів тощо).

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається проведення порівняльного аналізу розвитку проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва в європейській і вітчизняній освітніх практиках, дослідження доробку науковців, учителів-практиків, митців щодо підготовки й апробації навчальної літератури з образотворчого мистецтва на допомогу вчителям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азбука рисования : Курс графической грамотности : Объяснительный текст к 18-ти таблицам : Пособие для учителей и родителей / Составила преподавательница школы А. В. Жекулиной В. Малиновская. — Киев : Типография Императорского университета Св. Владимира Акц. О-ва печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905 (на 1-й стр. обложки 1904) URL: <http://tehne.com/event/arhivsyachina/azbuka-risovaniya-kurs-graficheskoy-gramotnosti-1905>
2. Алексеева В. Изобразительное искусство и школа. М.: Советский художник, 1968. 286 с.
3. Антонович Є. А. Естетичне виховання підлітків засобами народного образотворчого мистецтва : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1997. 24 с.
4. Антонович Є. А., Свид С. П., Шпільчак В. А. Образотворче мистецтво: підручник для 5-6 класів середньої школи К. : Освіта, 1998.
5. Антонович Є. А., Свид С.П., Шпільчак В.А. Поглиблене вивчення образотворчого мистецтва у 1-6 класах: Методичні рекомендації. К.: Радянська школа, 1990. 52с.
6. Артьомов І. В. Європейська інтеграція України: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. статей. Книга 2. Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2014. 452 с.
7. Артьомов І.В., Ващук О.М. Навчальна книга: організація і методика створення: посібник. Ужгород: ЗакДУ, 2012. 238 с.
8. Арцишевський М. Р. Критерії оцінки змісту шкільних підручників *Проблеми сучасного підручника*. К.: Пед. думка. 2012. Вип. 12. С. 293 – 300.
9. Бабанский Ю. К. Дидактические проблемы совершенствования учебных комплексов *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 17-34.

10. Бабанский Ю. К. Избранные педагогические труды. Москва : Педагогика, 1989. 558 с.
11. Бай І. Б. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина ХІХ - початок ХХ століття) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.
12. Байєр В. І., Воскресенський А. К. Малювання на початковому ступені навчання у зв'язку з ліпкою та кресленням. СПб. 1912р. С. 9-10.
13. Бакушинський А. Художественная організація школьної життя. Избранные искусствоведческие труды. М. Советский художник. 1981г. 352 с.
14. Барановська О. В. Фундаменталізація змісту гуманітарних предметів у профільній школі в умовах гуманітаризації навчання. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 8. С. 47–50.
15. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. М.: Книга. 1986. 286 с.
16. Белая А. К. вопросу о типологии учебных изданий, предназначенных для общеобразовательной школы *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. с. 66.
17. Березівська Л. Д. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х –початок 50-х рр. ХХ століття). *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 4 (159). С. 59-66.
18. Березівська Л. Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 42–47.
19. Березівська Л. Державна політика щодо диференціації організації та змісту шкільної освіти в Україні (кінець 30-х –початок 50-х рр. ХХ століття). *Освіта та педагогічна наука*. 2013. № 4 (159). С. 59-66.

20. Березюк Ю. В. Методичні аспекти застосування шкільного підручника при вивченні іноземної мови. *Вісник Житомирського державного університету*. Педагогічні науки. 2015. Вип. 3 С. 135-139.
21. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект М. : Педагогика, 1988. 160 с.
22. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворення. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1–4. С. 48–52.
23. Білоцерківський В. Я. Історія України: навч. пос. К.: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
24. Блонский П. П. Рецензия. Красная зорька. Первая книга для чтения в сельской школе. Научно — педагогической секцией государственного ученого совета рекомендована для школ I ступени. М. Пг., ГИЗ, 1923. 23 с.
25. Богданець-Білокаленко Н. І. Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст. - 50-ті роки XX ст.) : монографія / Київ : Славутич-Дельфін, 2014. 152 с.
26. Боданська О. Я. Підручник як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів (на матеріалі підручників історії та географії для 5-8 класів) : Дис... канд. пед. наук. 13.00.01 / Харківський держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. - Харків, 1971. 252 с.
27. Бойко О. Д. Історія. України. навч. пос. К.: Академвидав, 2007. 688 с. URL: <https://history.vn.ua/book/boyko/107.html> (дата звернення: 08.02.2018).
28. Бондар В. І. Дидактика. Київ: Либідь, 2005. 264 с.
29. Бондар О. В. Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.) : автореф. дис.... канд. пед. наук : 13.00.01 / Луган. нац. ун-т ім. т.Шевченка. Луганськ, 2011. 20 с.
30. Боровиков О., Журавель О. Вчіться малювати. Альбом для четвертого класу К. : Радянська школа, 1977. 104 с.

31. Борян Н. Суспільнознавство, народознавство, охорона життя та здоров'я дитини, образотворче мистецтво та трудове навчання: програма інтегрованого курсу для 1-4 класів. *Початкова школа*, 1996. № 2. С. 27-29.
32. Бутенко В. Г. Художнє середовище як умова формування естетичної культури учнівської молоді. *Науковий вісник Миколаївського державного університету*. Вип. 8. Миколаїв: МДУ, 2004. С. 213-217.
33. Бутенко В. Г. Художньо-естетична освіта молоді та шляхи її модернізації / *Вісник Запорізького національного університету* : зб. наук. ст. Серія : Педагогічні науки / голов. ред. Л. І. Міщик. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2005. С. 18–23.
34. Буценко А. Образотворче мистецтво в трудовій школі. К.-Х.: Радянська школа, 1931. 71 с.
35. В Министерстве Просвещения СССР. *Учительская газета*. 1974. 16 апр. № 46.
36. Вавілова І. В. Вимоги до дитячого підручника в педагогічній спадщині українських освітян другої половини XIX – початку XX ст. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр. Х., 2001. Вип.18. Ч. 2. С.110-114.
37. Вавілова І. В. Дитяча література як засіб формування особистості дитини (друга половина XIX - початок XX ст.) : автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харків : Б.в., 2008 . 22 с.
38. Васильченко С. Твори в чотирьох томах. К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1960 р. Т.4. 455 с.
39. Веркалець М. М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка / М. М Веркалець. К.: Вид-во «Знання» УРСР, 1990. 48 с. (Сер. «Педагогіка», № 7).
40. Височан Л. М. Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958-1991рр.) : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.

41. Вихрущ В. О. Дидактична думка в Україні (друга половина XIX – початок XX століття): проблеми розвитку теорії/ За ред. Л. П. Вовк: В 2–х частинах. Частина 1.- Тернопіль: Підручники & посібники, 2000. 433с.; Частина II.- Тернопіль :ТАЙП, 2009. 430 с.
42. Вихрущ В. О. Історія педагогіки. Навчальний посібник / за заг. ред. В. О. Вихрущ. Тернопіль: ТАЙП, 2015. 411 с.
43. Вихрущ В. О. Навчальний діалог у контексті вітчизняної початкової освіти другої половини XX – початку XXI ст. Монографія. Тернопіль: Крок, 2016, 351с.
44. Вихрущ В. О. Основи наукових досліджень у галузі педагогіки: підручник. Тернопіль: Крок, 2017. 340 с.
45. Вихрущ В. О. Підручник для вищої школи як комплексна інформаційна модель підготовки майбутнього вчителя. *Наукові записки Рівненського державного педагогічного інституту*. 2014. №9. С. 18 - 26.
46. Вихрущ В. О. Розвиток теоретико-концептуальних основ вітчизняної дидактики (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2001. 38 с.
47. Вільчинський В. М. Вчіться малювати. Альбом для п'ятого класу. К. : Радянська школа, 1981. 71 с.
48. Вільчинський В. М. Вчіться малювати. Альбом для третього класу. К. : Радянська школа, 1976.120 с.
49. Вільчинський В. М. Програми середньої загальноосвітньої школи 1-3 класи. К. : Радянська школа, 1991.
50. Вісник учителів малювання. – СПб. – 1901. – №1. – С. 18.
51. Власов В. Вивчення образотворчого мистецтва у 1-4 класах. *Початкова школа*, 1991. № 9. С. 54-59.
52. Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20–ті роки XX ст.) : автореф. дис. ...д. пед. н. : 13.00.01

/ Український державний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К.: УДПУ, 1996. 49 с.

53. Войцехович И. Опыт начертания общей теории изящных искусств, Москва: Университетская типография, 1823. 83 с.

54. Володін Н. Образотворче мистецтво: програма для 1-4 класів. *Початкова школа*, 1996. № 2. С. 37-39.

55. Ворожбіт В. В. Становлення та розвиток уявлень про образотворче мистецтво як загальноосвітній предмет в історії вітчизняної педагогічної думки. *Теорія та методика навчання та виховання*. Харків: ХДПУ, 1999. Вип. 4. С. 55-58.

56. Ворожбіт В. В. Теорія і практика навчання образотворчого мистецтва учнів початкових шкіл Слобожанщини (кінець XIX - початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук. :13.00.01 / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. Х. : Б.в., 2001. 200 с.

57. Всесоюзный съезд работников народного образования, 20 - 22 дек. 1988 г., Москва : стеногр. отчет. М. : Высш. шк., 1990. 410. с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-rabotnikov-narodnogo-obrazovaniya_1990/go,8;fs,1/

58. Всесоюзный съезд учителей, 2-4 июля 1968, Москва : стеногр. отчет. М. : Просвещение, 1969. 318 с. Научная педагогическая электронная библиотека имени К.Д. Ушинского. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/vsesoyuzny-syezd-uchiteley_1969/ (Дата звернення: 8. 03. 2018).

59. Вторая ступень советской трудовой школы. Организация. Содержание. Методы. Под ред. И. Векслера, Р. Харитоновой/Государственное издательство Главсоцвос НКП РСФСР, 1929. 494 с.

60. Выходцева Л. Формирование у подростков способности к художественному изображению природы (в процессе работы с цветом) [Электронный текст] : дис.... канд. пед. н. : 13.00.02 / М. : РГБ, 2006. 167 с.

61. Гавриленко Т. Л. экспериментальные исследования украинских педагогов в области начального образования в 60-х гг. XX столетия *Личность*,

семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. L-LI междунар. науч.-практ. конф. № 3-4(50). Новосибирск: СибАК, 2015. URL: <https://sibac.info/conf/pedagog/l/41699> (дата звернення: 8. 03. 2018).

62. Галузинський В. М., Євтух М. Б. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні: Навчальний посібник. К.: Інтел, 1995. 168 с.

63. Галузинський В. М., Євтух. М. Б. Педагогіка: теорія та історія : навч. посібник. К. : Вища школа, 1995. 237 с.

64. Герасимов С. Заметки о художественной школе. Искусство, 1938., вип. 4, С. 50-52

65. Глинская И. П. Изобразительное искусство. Методика обучения в 1-3 классах. К.: Рад. шк., 1978. 109 с.

66. Глинская М. Ищу краски *Учительська газета*. 1975. 11 окт. № 122.

67. Гнатюк Д. І. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. Київ : Політвидав України, 1965. 190 с.

68. Головка М. В. Крячко І. П. Модель підручника астрономії профільного рівня *Проблеми сучасного підручника* 2015. Вип.15. С. 127-136. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2015_15%281%29__17

69. Голубнича Л. О. І сторіографія дидактики вищої школи Східного регіону України (друга половина XX - початок XXI століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 2015.

70. Гончарова Н. А. Рывчин В. И. Издательская методика оформления учебников для средней школы. *Изд. дело* : науч.-информ. сб. 1976. № 9. С. 1–18.

71. Гончарова Н. О научных основах иллюстрирования учебников *Проблемы школьного учебника*. М.: Просвещение. 1980. Вип. 8. С. 165-185.

72. Граник Г., Концова Л., Бондаренко С. О перспективах расширения функций учебника *Проблемы школьного учебника*. 1985. Вип. 15. С. 102-115.

73. Графічні дисципліни у школі. *Учительская газета*. 1951. 14 лип. (№56).

74. Гривко А. В. Мова навчальних текстів шкільних підручників. Грінченко Б. Д. К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе. Земский сборник Черниговской губернии. 1895. № 4-5. С. 27–50.
75. Грінченко Б. Д. Народні вчителі і вкраїнська школа К., 1906. 50 с.
76. ДСТУ 29.2–97. Підручники і навчальні посібники для загальноосвітніх шкіл та інших типів середніх навчальних закладів. Поліграфічне виконання. Загальні технічні вимоги ДСТУ 29.2–97. Київ: Держстандарт України, 1997. 15 с.
77. ДСТУ 29.6-2002. Видання для дітей. Поліграфічне виконання: вид. офц. Київ: Держкомінформ України, 2002. 16 с.
78. Гузаиров Г. Выше качество школьных учебников! *Учительская газета*. 1954. 16 июня. №48.
79. Гунина, Е. В. Семёнов В. Н. Теория и методика обучения изобразительному искусству: история и современность : справочник. Владим. гос. ун-т им. А. Г. и Н. Г. Столетовых. Владимир : Изд-во ВлГУ, 2012. 98 с.
80. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. К., 2001. 39 с.
81. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. К.: А. П. Н., 2002. 224 с.
82. Гуріч З. Особливості підготовки вчителів образотворчого мистецтва у другій половині XIX – на початку XX ст. *Молодь і ринок*. 2014. № 9. С. 141- 145.
83. Гуріч З. Розвиток художньої освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / *Наукові записки КДПУ імені Володимира Винниченка*. Сер. : Педагогічні науки. 2015. Вип. 139. С. 176-179.
84. Гуріч З. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва в спеціалізованих закладах освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2014. № 10(1). С. 253-258.

85. Дауге О. Искусство и творчество в воспитании / под. ред. И. Горбунова-Посадова. М.: Типо-Литограф. Т-ва И. Н. Кушнарв и Ко. 1911. 200 с.

86. Дембринский С. Живое дело учащихся. *Учительская газета*. 1953. 28 янв. (№8).

87. Державна програма розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року: Затверджено Указом Президента України від 28 лют. 1995 р. N 158/95. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158/95> (дата звернення: 18. 02. 2018).

88. Дидактика средней школы: Некоторые проблемы современной дидактики: учеб. пос. для студентов пед. ин-тов/ М. А. Данилов и др.; под. ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. М. : Просвещение, 1975. 301 с. URL: http://elibr.gnpbu.ru/text/didaktika-sredey-shkoly_1975/

89. Дидактика средней школы / под ред. М. Н. Скаткина, И. Я. Лернера. М., 1975. 304 с.

90. Добкин С. Полиграфическое качество учебной книги. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. с. 211.

91. Додаток до листа МОН України від 10.01.2018 №1/10-339 Методичні рекомендації потенційним авторам щодо підготовки підручників для 5 класу закладів загальної середньої освіти https://osvita.ua/doc/files/news/588/58805/List_Mon5kl.pdf

92. ДСанПіН 5.5.6.084-02 Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. Державні санітарні правила і норми. Чинний від 01.03.2002. К. : МОЗ України, 2002. 24 с.

93. ДСТУ 3017: 2015 Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. На заміну ДСТУ 3017–95; чинний від 2016-07-01. Київ: ДП «УкрНДНЦ», 2016. IV, 38с. (Інформація та документація).

94. Дубасенюк О. Розвиток творчого потенціалу особистості засобами мистецтва. // Креативна педагогіка: наук-метод. журнал / Академія

міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця. 2013. Вип. № 7. С.52-58.

95. Духнович О. В. Твори в 4-х т. / Гол. ред. М. Ричалка. Т.2. Братислава: Словацьке пед. вид., 1962. 733 с

96. Ейвас Л. Ф. З досвіду підготовки вчителя декоративно-прикладного мистецтва в Україні : монографія. Кривий Ріг : Видавець ФО-П Чернявський Д.О., 2016. 136 с.

97. Експериментальна інтегрована програма з образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 1999. № 9. (додаток до випуску).

98. Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів: пос., за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. Київ: Педагогічна думка, 2016. 128 с.

99. Експертні висновки на проекти підручників, поданих на конкурсний відбір проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Інститут модернізації змісту освіти. URL: <https://imzo.gov.ua/pidruchniki/konkursniy-vidbir-proektiv-pidruchnikiv-dlya-uchniv-8-klasu-znz/ekspertni-visnovki-proektiv-pidruchnikiv-podanih-na-konkursniy-vidbir-proektiv-pidruchnikiv-dlya-uchniv-8-klasu-zagalnoosvitnih-navchalnih-zakladiv/>

100. Есипов Б, Гончаров Н. Педагогика : учебник для педагогических училищ. Москва : УЧПЕДГИЗ, 1950. 423 с.

101. Есипов Б. О новом учебнике. *На путях к новой школе*. 1924. № 3. С. 7–10.

102. Євдокимов В. І, Прокопенко І. Ф. Теоретичні основи педагогічної технології. Харків: Основа, 1995. 105 с.

103. Єлін В. Ю. Коробов Г. С. Уроки малювання в 5 класі: пос. для вчит. К. : Радянська школа, 1986.

104. Єлін В. Ю. Коробов Г. С. Уроки малювання у 5 класі. К. : Радянська школа, 1968.
105. Железняк С. М., Ламонова О.В. Образотворче мистецтво: підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2013. 176 с.
106. Железняк С. М., Ламонова О. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2014. 192 с.
107. Железняк С. М., Ламонова О. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Генеза, 2015. 224 с.
108. Жерар Ф.-М. Як розробляти та оцінювати шкільний підручник Підручник ХХІ століття №1-4 2003 рік. С. 141-147
109. Жосан О. Е. Історіографія проблеми розвитку вітчизняної шкільної навчальної літератури в 20-х – 80-х роках ХХ століття. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 39. С. 314-319.
110. Жосан О. Е. Методи аналізу шкільного підручника: теоретичний аспект. *Вісник післядипломної освіти*. Київ: УМО НАПН України, 2011. Вип. 2. С. 53- 60
111. Жосан О. Е. Шкільна навчальна література: теорія і практика : довідник. Кіровоград : КЗ «КОППО імені Василя Сухомлинського»; Імекс-ЛТД, 2014. 156 с.
112. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути. Управління школою. 2012. № 13/14/15. С. 73-77.
113. Жуков И. Размышления перед уроком рисования. Эстетическое воспитание в школе. *Художник*. 1974. №3. С. 36-37.
114. Жукова А. Человеку любой профессии. *Художник*. 1963. №5. С. 36-40
115. Завада Т.А. Система заданий учебника как средство формирования интеллектуальных умений у школьников (на материале 181 предметов гуманитарного цикла в 4-6 классах): дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1989. 205 с.

116. Загальні вимоги до змісту та оформлення навчальних посібників та навчально-методичної літератури: методичні рекомендації для викладачів на основі чинних нормативних документів., уклад. Л. О. Котлова; Житомир, 2014. 56 с.
117. Зайченко І. В. Педагогіка. К. : Освіта України, КНТ, 2008. 528 с
118. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ : Радянська школа, 1959. 26 с.
119. Закон України Про освіту Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380 URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print1509984654123285>
120. Занков Л. Некоторые вопросы теории учебника для начальных классов. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 34-46.
121. Зеленін Е. За високий рівень графічної грамотності. Учительская газета. 1951. 22 верес. (№ 76).
122. Земляная Т. Б., Павлычева О. Н. Образовательная реформа 80-х – начала 90-х гг. *Журнал научно-педагогической информации*. 2011. № 12. URL: <http://paedagogia.ru/2011/72-12/174-zemlyanayapavlicheva> (дата обращения: 07.06.2017).
123. Зінченко К. В. Аналіз змісту та структури освітньої галузі «Мистецтво». Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Філософія. 2013. Вип. 41(1). С. 292-300.
124. Злобин В. И. Функция изобразительного искусства как средство познания предметно-пространственной среды: метод. рек. учит. изобразительного искусства. Харьков, 1986.
125. Золотухіна С. Т. Державний потенціал навчальної книги: історико педагогічний аспект Педагогіка та психологія: зб. наук. пр. Х., 2014. Вип.46. С.180-193.

126. Золотухіна С. Т. Розвиток ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України : навч.посібник для студ.пед.закладів / С. Т. Золотухіна ; Харківський педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. - Х. : , 1994. - 108 с.

127. Зубко Н. Н. Підручник з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні (1921-2014): історико-книгознавчий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 27.00.03 /НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського. Київ, 2016. 20 с.

128. Зуев Д. Д. Школьный учебник. М.: Педагогика. 1983. 240 с.

129. Зуев Д. Школьный учебник сегодня и завтра. *Учительская газета* 1977. 4 июл. № 84.

130. Иванов Ю. Третий год. По новым программам. *Учительская газета*. 1972. 18 янв. № 8.

131. Изобразительное искусство в средней школе: *Материалы эксперимента по определению содержания преподавания изобразительного искусства в I -X классах общеобразовательной школы СССР*. /под ред. Б. П. Юсова; НИИ ХВ АПН СССР. М., 1972. Вып. 1. 141 с.

132. Изобразительное искусство. III класс: книга для учащихся III класса восьмилетней школы. С. А. Федоров, М. Н. Семенова; АПН СССР, Ин-т худ. воспитания. М. : Просвещение, 1967. 96 с.

133. Изобразительное искусство. IV класс: книга для учащихся 4 класса общеобразовательной школы. С. А. Федоров, М. Н. Семенова; АПН СССР, Ин-т худ. воспитания, М. : Просвещение, 1970. 160 с.

134. Изобразительное искусство: VI кл. Е. Е. Рожкова, Л. Л. Макоед. М. : Просвещение, 1969. 255 с.

135. Изобразительное искусство: Типовая программа для 1–6 классов. Проект /под ред. Б. П. Юсова. М., 1976. 102с.

136. Изобразительное искусство: Экспериментальная программа для 1-X классов общеобразовательной школы СССР: *Материалы эксперимента по определению содержания преподавания изобразительного искусства в I -X*

классах общеобразовательной школы СССР. /под ред. Б. П. Юсова; НИИ ХВ АПН СССР. М., 1972. Вып. 2. 158 с.

137. Изобразительное искусство: экспериментальная программа с краткими методическими рекомендациями 1-7 классы, 8-й класс (факультативный курс) /под ред. Б. М. Неменского. М.: Просвещение, 1988. 137с.

138. Императорская Николаевская Царскосельская гимназия. Система обучения. URL: <https://tsarselo.ru/yenciklopedija-carskogo-sela/obrazovanie-uchebnye-zavedenija-carskogo-sela/carskoselskaja-imperatorskaja-nikolaevskaja-gimnazija-sistema-obuchenija.html#рисование>

139. Инновационные тенденции интеграции и гуманитаризации образования: материалы Всероссийской конференции «Интеграция как условие гуманитаризации современного образования: Юсовские чтения» / за ред. Л.Г.Савенковой. М.: ФГБНУ ИХОиК РАО, 2015. 294 с.

140. Ипполитов Г. М. Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые подходы к их анализу. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук.* 2011. Т. 13. № 3. С. 501-509.

141. Інститут модернізації змісту освіти : Відділ з проведення конкурсів навчальної літератури. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-z-provedennya-konkursiv-navchalnoji-literatury/> (дата звернення: 02.02.2018).

142. Інститут модернізації змісту освіти : Відділ науково-методичного забезпечення видання навчальної літератури. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/viddil-naukovo-metodychnoho-zabezpechennya-vydannya-navchalnoji-literatury/> (дата звернення: 02.02.2018).

143. Інститут модернізації змісту освіти : Структура. Київ, 2018. URL: <https://imzo.gov.ua/pro-imzo/struktura/> (дата звернення: 02.02.2018).

144. Історія України. 10—11 кл. Документи. Матеріали. URL: <https://history.vn.ua/pidruchniki/ukraine-history-documents-materials-10-11-cl/11.html> (дата звернення: 18.02.2018).
145. Історія української культури: навч. пос. / Є.В.Перегида та ін. К.: КНУБА, 2010. – 149 с. URL: http://www.knuba.edu.ua/doc/politic/pos_ukr.pdf (дата звернення: 07.02.2018).
146. Каиров И. Об учебном плане и программах начальных семилетней и средних школ РСФСР на 1954-1965 н.р. *Учительская газета*. 1954. 17 июл. №57.
147. Каким быть учебнику: дидактические принципы построения / Под ред. И. Я. Лернера и Н. М. Шахмаева. М. : Просвещение, 1992. 432 с.
148. Калініченко О. В., Масол Л. М. Образотворче мистецтво: підр. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків. : СИЦІЯ, 2013. 224 с.
149. Калініченко О. В., Масол Л. М. Образотворче мистецтво: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Харків: СИЦІЯ, 2014. 224 с.
150. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. 144 с.
151. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Видавничий дім «Освіта», 2012. 144 с.
152. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво: підр. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. 144 с.
153. Калініченко О. В., Сергієнко В. В. Образотворче мистецтво : підруч. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. 215 с.
154. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / под ред. А. М. Арсеньева; сост. П. А. Лебедев; Акад. пед. наук СССР. М. : Педагогика, 1982. 704 с.
155. Капустин Ф. Незаслужено забытые виды искусства. *Учительская газета*. 1953. 16 трав. (№39).

156. Карапузова Н. Д., Зімниця Є. А., Помогайбо В. М. Основи педагогічної ергономіки: навчальний посібник для студентів ВНЗ (гриф МОНУ). Київ: Академвидав, 2012. 192 с.
157. Кардовский Д. Н. Дмитрий Николаевич Кардовский об искусстве. Воспоминания, статьи, письма / Сост. и авт. примеч. Е.Д. Кардовская. М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1960. 340 с. (с.102)
158. Кардовський Д. М. Посібник з малювання / під заг. ред. проф. В. Н. Яковлева, доц. К. Н. Корнілова. М. : В. Шевчук, 2006. 208 с.
159. Карлсон А. В. Дидактика и методика на уроках рисования: пособие для учителей рисования. Л. : Учпедгиз, 1959. 104 с.
160. Картинки развивают мышление и помогают усвоить материал : Культура и искусство, новости, события. URL : <http://what.in.ua/page/kartinki-razvivajut-myshlenie-i-pomogajut-usvoit-material> (дата звернення: 15.09 2016)
161. Карчевский А. Книга в работе учителя рисования. *Художник*. 1981. №8. С. 36-38.
162. Кириченко М. А. Вчіться *малювати*. Альбом для першого класу. К. : Радянська школа, 1973. 116 с.
163. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво: підручник для 3 (2) класу початкової школи. К.: Освіта, 1997. 128 с.
164. Книга і друкарство на Україні / за ред. П. Попова. Київ : Наук. думка, 1964. 314 с.
165. Коваль Л.В. Професійна підготовка майбутніх учителів у контексті розвитку початкової освіти : монографія. Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2012. 343 с.
166. Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника* : Київ : Педагогічна думка. 2014. Вип. 14. С. 284–292.
167. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): Автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. К., 2005. 40 с.

168. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.): автореф. ...дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. К., 2005. 23 с.
169. Кодлюк Я. Що потрібно знати вчителю про шкільний підручник. *Початкова школа*, 2004. №9. С. 56-60.
170. Кожухов В. *Рисование в школе*. Москва : Учпедгиз, 1953. 84 с.
171. Колокольников В. В. Рисование в начальных классах восьмилетней школы. В помощь учителю. Л. : Учпедгиз, 1960. 84 с.
172. Колокольников В. В. Рисование. Книга для учащихся II класса восьмилетней школы. М. : Просвещение, 1965. 79 с.
173. Колокольников В. Нужен новый учебный предмет. *Художник* 1963. №8 С.47-48
174. Коменский Я. А. Великая дидактика. Избр. пед. сочинения: в 3-Т., Государственное Учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР., 1939. Т. 1. 207 с.
175. Кондратова В. В. Науково-методичний аспект підготовки вчителів образотворчого мистецтва до апробації підручників. Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: КДПУ. 2010. Вип. 88. С. 130-133.
176. Конституція України від 28 черв. 1996 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, N 30, С. 141. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 18.02.2018).
177. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах. Методичний лист МОН України від 8 листопада 2004 року № 1/9-302 URL: <http://ukraine.uapravo.net/data/base32/ukr32498.htm>
178. Коротяєв Б. І. Біобібліографічний покажчик / упоряд. : Гайко О. К., Кравцова О. М.; наук. ред. Сарієнко В. К.; ДВНЗ «Донбаський держ. пед. ун-т.» Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. 32 с. URL: <http://ddpu.edu.ua/pk/lib/vid/korotyaev.pdf> (Дата звернення: 1. 03. 2018).

179. Краевский В., Лернер И. Дидактические основания определения содержания учебника. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8. С. 34-50.
180. Краевский В. Разработка теоретических основ учебника как часть научного обоснования обучения. *Проблемы школьного учебника*. 1978. Вип. 6. С. 7-18.
181. Красовська О. О. Образотворче мистецтво з методикою викладання у початковій школі. Навч.-метод. посіб. Львів : Новий Світ- 2000, 2015. 292 с.
182. Красюк І. О. Нариси з історії розвитку художньої освіти в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.: навчально-методичний посібник. Вид. 2, доп. і перероб. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. 223 с.
183. Красюк І. О. Художня освіта на Лівобережній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Кіровоградський держ. пед. ун-т імені В. Винниченка. Кіровоград, 2013. 20 с.
184. Краткій А., Філіпі І. Я Практичні замітки з початкового малювання. СПб.: вид-во «Синодальна типографія», 1914. 41 с.
185. Крупская Н. К. Из атеистического наследия. Академия наук СССР, Институт истории «Наука» 1964, С. 190-200.
186. Крупская Н. К. Какой нам нужен учебник // Пед. соч.: В 6 т. М., 1979. Т. 4. С. 233-236.
187. Крупская Н. К. Педагогические сочинения. Том 3: Обучение и воспитание в школе. Под редакцией Н.К. Гончарова, И.А. Каирова, Н.А. Константинова. Подготовка текста и примечания Э.М. Цимхес. (Москва: Издательство Академии педагогических наук, 1959. 225 с.
188. Кузин В. С. Методика преподавания изобразительного искусства в 1-3 классах: пособие для учителей. 2-е изд. М.: Просвещение, 1979. 220 с.
189. Кузин В. С. Основы обучения изобразительному искусству в общеобразовательной школе. Пособие для учителей. М. : Просвещение. 1972. 270 с.

190. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1999. 14 с.
191. Кузьменко Н. М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01., 1999. 167 с.
192. Кузьминский К. С. Иллюстрирование учебной книги М.: Гос. учебно-пед. изд.-во, 1934. 152 с.
193. Кулаев К. В. Эстетическое воспитание: пути приемственности, М. : Знание. 1986. 64 с.
194. Куліш Т. І. Диференціація навчального процесу на уроках образотворчого мистецтва (40-80-ті рр. XX ст.)/ Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка . - 2014. Вип. 4. С. 79-84.
195. Лаврут О. Створення підручників в УРСР у 1940-х – 1960-х рр.: Методологічні та організаційні аспекти історичні і політологічні дослідження. *Науковий журнал Донецького національного ун-т ім. В.Стуса. Історичні студії.* 2016. № 1 (59). С. 52-68. URL: [http://jhpr.donnu.edu.ua/article/viewFile/2724/2762. pdf](http://jhpr.donnu.edu.ua/article/viewFile/2724/2762.pdf) (дата звернення: 10. 03. 2018).
196. Левківський М. В. Історія педагогіки: підручник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 360с. URL: http://p-for.com/book_383_glava_20_TEMA_XVIII_SHKOLA_PEDAGOG.html (дата звернення: 08.02.2018).
197. Лернер И. Состав содержания образования и пути его воплощения в учебнике. *Проблемы школьного учебника.* 1978. Вип. 6. С. 46-65.
198. Липова Л. А., Замаскіна П. І. Диференціація навчання в основній школі засобами підручника. *Проблеми сучасного підручника.* Київ : Пед. думка, 2011. Вип. № 11. С. 56–60.

199. Литовченко Г. В. Розвиток змісту навчальної літератури з малювання у вітчизняній педагогічній думці (кінець XIX – початок XX століття) Нові технології навчання: наук.-метод. зб./ Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. К.,2015. Вип. 86. частина 2. с.73-76.
200. Лозова В. І., Троцько Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник. Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків: «ОВС», 2002. 400 с.
201. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. 2-е вид., доп. Харків: «ОВС», 2000. 175 с.
202. Ломов С. П., Аманжолов С. А. Методология художественного образования: Учебное пособие. М.: МПГУ, 2011, 188 с.
203. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу. К.: Академія, 2004. 200 с.
204. Луначарский А. Наши задачи в области художественной жизни: Статья первая. Красная новь.1921. № 1. С. 146–157.
205. Любарська Л. Вовк Л. Специфіка роботи за програмою образотворче мистецтво. *Початкова школа*, 2002. №10. С. 19-22.
206. Любарська Л. М., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво в 1-4 класах: програма для середньої загальноосвітньої школи 1-4 класи., К.: Перун, 1996.
207. Любарська Л., Резніченко М. Образотворче мистецтво 1 клас, К. : Форум, 2002. 112 с.
208. Любарська Л., Резніченко М. Протопопова О. Образотворче мистецтво 2 клас, К. : Форум, 2003. 127 с.
209. Любке В. Иллюстрированная история искусств [Електронна копія]: архитектура, скульптура, живопись, музыка: (для школ, самообучения и справок): СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1901 с. 139. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?&id=6859> (дата звернення: 14.07.2017)

210. Ляшенко О. Вимоги до підручника та критерії його оцінювання. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1–4. С. 60–65.
211. Маланюк Л., Древаль Г., Бевз В. Навчально-методичне забезпечення 2-го класу у 2002-2003 навчальному році *Початкова школа*, 2002. №10. С. 23-25.
212. Малафійк І. В. Дидактика: Навчальний посібник. Київ : Кондор, 2005. 397 с.
213. Малежик Ю. М. Зміст, мета і завдання мистецької освіти в Україні другої половини ХХ століття *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки* / ред. кол.: В. В. Радул [та ін.]. Кіровоград: КДПУ, 2014. Вип. 134. С. 156-161
214. Малиніна І. Підготовка педагогічних кадрів у Харківських та Київських художніх школах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. канд. пед. наук. : 13.00.01. Х., 2006.
215. Маліновська Л. Образотворче мистецтво с елементами дизайну 2-4 клас. *Початкова школа*, 1996. № 4. С. 27-29.
216. Масол Л., Белкіна Е., Бзовська Л.. Мистецтво: навч. програма для 4-річної початкової школи. (3 кл.). *Початкова школа*, 2003. №1. С. 13-21.
217. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В. Колотило О. М. Мистецтво: підр. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2014. 144 с.
218. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В., Колотило О. М. Мистецтво: підр. для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2015. 144 с.
219. Масол Л. М., Гайдамака О. В., Очеретяна Н. В., Колотило О. М. *Мистецтво*: підр. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. К.: Генеза, 2013. 144 с.
220. Масол. Л.М. Концептуальні засади формування змісту загальної мистецької освіти в контексті держ. стандартів. URL : library.udpu.org.ua.
221. Масол Л. М. Мистецтво (інтегрований курс): підр. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. К. : Світоч , 2013. 240 с.
222. Масол Л. М. Мистецтво (інтегрований курс): підр. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Л. – К. : Видавництво «Світоч», 2014. 208 с.

223. Масол Л. М. Особливості впровадження *програми «Мистецтво»* у контексті предметно-інтегрованої освіти. *Початкова школа*, 2003. № 4. С. 42-44.
224. Масол Л. М. Художньо-педагогічні технології в основній школі: єдність навчання і виховання : метод. посіб. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 178 с.
225. Матеріали Пленуму ЦК КПРС 14 – 15 червня 1983 р. К. : Політвидав України, 1983. 77 с.
226. Менчинская Н. А. Психологические требования к учебнику : методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы. Изв. Акад. пед. наук РСФСР. 1955. Вып. 63. С. 140–168.
227. Методичні рекомендації з художньо-естетичних дисциплін на 2012-2013 навчальний рік. Закарпатський інститут післядипломної освіти. URL: <http://zakinpro.org.ua> (Дата звернення: 05.02.2018)
228. Миропольский С. И. К вопросу о материале для детского чтения. Семья и школа. 1876. № 3. 124 с.
229. Мистецтво (інтегрований курс) : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Л. М. Масол Л., О. В. Гайдамака, Г. В. Кузьменко, Н. А. Лемешева. К. : Видавництво «Світоч», 2015. 256 с.
230. Мистецтво: навчальна програма. авт.кол: Л. Масол, О. Коваленко, Г. Соцька, Г. Кузьменко, Ж. Марчук, О. Константинова, Л. Паньків, І. Гринчук, Н. Новікова, Н. Овіннікова). URL. :<http://www.mon.gov.ua>
231. Мистецька освіта й мистецтво в культуротворчому процесі України XX – поч. XXI століть: навч.-метод. посібн. / Р. Шмагало, Г. Покотило, П. Ляшкевич, І. Гнатишин, Т. Бей; за заг. ред. Р. Шмагала. – Львів: ЛНАМ, Тернопіль: «Мандрівець», 2012. 288 с.
232. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для 1–10 классов средней школы. *Известия Изв. Акад. пед. наук РСФСР*. 1955. Вып. 63. С. 169–191.

233. Молодчиков О. В. Книга Радянської України. Київ : Політвидав України, 1974. 176 с.
234. Монахов В. М. Освітній потенціал радянської школи. Київ: Радянська школа., 1984., №11. С. 16–23.
235. Монтессори М. Дом ребенка. Метод научной педагогики. СПб.: Астрель, 2005. 272 с.
236. Морозов В. В. Из истории советского учебника. *За большевистский учебник*. 1931. № 10–11. С. 15–21.
237. Мужикова І. Освітня цінність традицій образотворчого навчання школярів. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2007. Вип. 57, url:
http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/57/11.pdf
f. (Дата звернення: 13.11. 2017)
238. Набока С. Суспільно-політичний розвиток України в 1964-1984 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2012. Вип. 112. С. 34-36.
239. Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.): навч. посіб. / О. Сухомлинська та ін. ; за ред. д. п. н., проф. Н. П. Дічек. Київ : Педагогічна думка. 2017. 768 с.
240. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятиї п'ятиріччі / Ред. кол.: В. Ю. Тараненко, Л. П. Вовк та ін. К. : Вища школа, 1981. 335 с.
241. Неменский Б. Искусство в школе. *Учительская газета* 1976. 9 дек. № 146.
242. Неменский Б. Н. Мудрость красоты. М. : Просвещение, 1987. 255 с.
243. Неменский Б. Основа духовного развития. *Учительская газета* 1973. 22 мар. № 35.
244. Неменський Б. Шляхи олюднення мистецтва. *Початкова школа*, 1990. №5 С. 20-26.

245. Ничкович Р. Научно-организационные аспекты оценки и совершенствования школьных учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1977. Вып. 5. С. 145–155.

246. О мерах по дальнейшему развитию изобразительного искусства и повышению его роли в коммунистическом воспитании трудящихся: постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 21 авг. 1986 г. N 1014 URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=2097#0> (дата обращения: 05.02.2018).

247. О мерах по дальнейшему развитию изобразительного искусства и укреплению его материально-технической базы: постановление Центрального комитета компартии Украины и Совета министров УРСР от 14 окт. 1986 г. N 364. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/364-86-%D0%BF> (дата обращения: 05.02.2018).

248. Об уставе средней общеобразовательной школы: постановление Совета Министров СССР от 8 сент. 1970 г. № 749 URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7387.htm.

249. Об учебниках для начальной и средней школы. Постановление ЦК ВКП(б) от 12 февраля 1933 г. URL: <http://istmat.info/node/58635>. (дата звернення: 18. 02. 2018).

250. Об учебнике и детской книге для I ступени: Речь на I Всероссийской конференции по учебной и детской книге (1926) // Педагогические сочинения: В 9 т. Т. 3. М., 1959. 240 с.

251. Огородников И. Т., Шимбирев П. Н. Педагогика : учеб. для учит. ин-тов. Изд. 2-е , перераб. и доп. Москва : Учпедгиз, 1950. 430 с.

252. Орієнтири концепції навчальної книжки і підручника / А. Фурман та ін. *Початкова школа*, 1993. № 1. С. 17-20.

253. Основні вимоги до укладання навчально-методичних видань. Суми ДВНЗ «УАБС НБУ» 2012. 31 с.

254. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи. Рад. шк. 1984. № 6. С. 3- 26.
255. Осьмеркин А. О воспитании художника. Искусство, 1938., вип. 5, С. 53-55
256. Павличенко Н. В. Иван из рода Терещенко: меценат, коллекционер и активный участник Киевского художественного рынка конца XIX века. Символ науки. 2016. №10-3. С. 145–149.
257. Павловський В. Основні хиби у побудові підручника для політехнічної школи. *Комуністична освіта*. 1933. № 5. С. 47–55.
258. Пальчевський С. С. Педагогіка : навч. посібник К. : Каравела, 2007. 576 с.
259. Папіш Л. В., Шутка М. М. Образотворче мистецтво : підруч. для 7 класу загальноосвіт. навч. закл. К. : Грамота, 2015. 128 с.
260. Пахомов А. Искусству нужно учить. Искусство, 1941., вип. 2, С. 44-45
261. Педагогика : уч. пос. для вузов. / И. А. Каиров и др. ; под общ. ред. И. А. Каирова. Москва : Учпедгиз, 1956. 436 с.
262. Педагогика : уч. пос. для студентов пед. вузов и пед. колледжей / Под ред. П.И. Пидкасистого. М: Педагогическое общество России, 1998. 640 с.
263. Педагогика : учебное пособие для педагогических высших учебных заведений и университетов/ под ред. И. М. Каирова. Москва : УЧПЕДГИЗ, 1947. 453 с.
264. Передерій І. Г. Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І. Г. Передерій, О. В. Тєвікова, А. В. Нарядько; за ред. І.Г.Передерій. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

265. Передерій І. Г., Тевікова О. В., Нарадько А. В., Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с

266. Перелік програм, підручників та навчальних посібників, рекомендованих для використання в загальноосвітніх навчальних закладах з українською мовою навчання в 1999/2000 н. р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*, № 13 – 14. лип., 1999. URL: <http://www.uazakon.com/big/text627/pg4.htm> (дата звернення: 18.02.2018).

267. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы/ Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР/ *Известия Академии педагогических наук РСФСР*. 1955. № 63. С. 3–139.

268. Песталоцци И. Г. Как Гертруда учит своих детей. Избр. пед. сочинения: В 2-Т. М.: Педагогика., 1981. Т. 1. 336 с.

269. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): Монографія. К.: Педагогічна думка, 2013. 304 с.

270. Підласий І. П. Педагогіка початкової школи : підручник. 2010. URL: <http://ibib.ltd.ua/uchebniki-posobiya-26129.html> (дата звернення 03.02.2018)

271. Планы программы учебники *Учительская газета*. 1978. дек. № 152.

272. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Том 28 (1804-1805). - СПб.: Типография 2 отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830, С. 626.

273. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Том 39 (1864) ч. 2. СПб., 1867. № 41472. СПб.: Типография 2 отделения Его Императорского Величества канцелярии, 1830, С. 626.

274. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 46. Отделение 2. СПб., 1874. № 49860. С. 85-99

275. Полуянов В. Узаконенная скука и методы борьбы с ней. *Художник*, 1963 №10 С. 52

276. Пометун О. І. Гупан Н. М. Проектування шкільного підручника: вимоги і проблеми. *Проблеми сучасного підручника*. Київ. Педагогічна думка, 2014., Вип. 14. С. 564-573.

277. Пособие по рисованию. *Учительская газета*. 1955.

278. Пранг Л. Елементарний курс. Викладання мистецтва у початковій школі. Керівництво для учнів. Другий рік. СПб.: Видавництво журналу «Вісник учителів малювання», 1899. 215 с.

279. Прейслер И. Д. Основательные правила или краткое руководство к рисовальному художеству. СПб., 1810. 44 с., 53 л. ил. URL: <https://www.liveinternet.ru/users/solaire-idee/post361361186/>

280. Придатко Т. Установчий з'їзд спілки майстрів народного мистецтва України. Образотворче мистецтво, 1992. №2. С. 1-2.

281. Примакова В. В. Підготовка вчителів початкових класів до реалізації освітніх реформ в Україні (60-70 роки ХХ століття) *Педагогічний альманах*. 2013. Вип. 20. С. 308-314. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedalm_2013_20_51.pdf (дата звернення: 08. 07. 2017).

282. Про видавничу справу: Закон України за станом на 20 берез. 2004 р./Верховна Рада України. Київ : Парлам. вид-во, 2004. 17, [3] с. (Закони України).

283. Про видання підручників та навчальних посібників для загальноосвітніх шкіл: Розпорядження Президента України від 16 черв. 1995

р. № 101/95-пп. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/101/95-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 18.02.2018).

284. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про освіту» : Закон УРСР від 23 бер. 1996 р. № 100/96-ВР. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z960100.html (дата звернення: 18.02.2018).

285. Про внесення змін та доповнень до Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти: Наказ МОН України від 28 серп. 2002 р. № 483. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0483290-02> (дата звернення: 18.02.2018).

286. Про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: Положення МОН України від 12 лют. 2004 р. № 108. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-03> (дата звернення: 18.02.2018).

287. Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи: постанова Центрального комітету компартії України і Ради міністрів УРСР від 10 лип. 1984 р. N 281. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840281.html (дата звернення: 05.02.2018).

288. Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» : Наказ Міністерства охорони здоров'я від 12.02.2007 N 13 URL <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0077-07/print>

289. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти від 23 листопада 2011 р. № 1392 (зі змінам від 07.08.2013). Постанова Кабінету Міністрів України. К.: Офіційний вісник України від 17.02.2012. 2012. № 11. 51 с. стаття 400, код акта 60376/2012

290. Про затвердження інструктивно-методичних матеріалів. Наказ МОН від 12 січня 2015 року N 9. URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja->

instruktivno-metodichnih-materialiv-doc215552.html (дата звернення: 18.02.2018).

291. Про затвердження Концепції художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах та Комплексної програми художньо-естетичного виховання у загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах. Наказ МОН України № 151/11 від 25.02.2004.

292. Про затвердження Положення про конкурсний відбір проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів: Наказ від 16.12.2016/Міністерство освіти і науки України. Київ : Офіційний вісник України, 2016. № 97, 126 с.

293. Про затвердження Положення про порядок підготовки, експертизи, апробації підручників, навчальних та навчально-методичних посібників: Наказ Міністерства освіти України від 2 черв. 1997 р. № 170. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0382-97/ed19970602> (дата звернення: 18.02.2018).

294. Про затвердження Порядку надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів та свідоцтв Міністерства освіти і науки України: Наказ МОН України від 23 груд. 2004 р. N 973. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0546-01> (дата звернення: 18.02.2018).

295. Про затвердження Порядку надання навчальній літературі, засобам навчання і навчальному обладнанню грифів і свідоцтв Міністерства освіти і науки України : Наказ МОН України від 7. черв. 2001 р. N 440. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0546-01> (дата звернення: 18.02.2018).

296. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів II ступеня Наказ Міністерства № 409 від 03.04.2012 зі змінами внесеними наказом МОН України від 29.05.2014 № 664, наказом МОН України від 12.12.2014 № 1465, наказом МОН України

297. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи. *Збірник наказів та інструкцій МО УРСР*. 1966. № 23. С. 2 - 13.

298. Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл»: Постанова від 20 січ. 1978 р. N 46. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780046.html

299. Про заходи по організації виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 грудня 1977 р. N 1111 «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP780063.html (дата звернення: 07.06.2017)

300. Про народну освіту: Закон УССР. Постанова ВР УРСР від 28 черв. 1974 р. №2778-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T742778.html

301. Про організацію і структуру управління загальною середньою і професійно-технічною освітою в Українській РСР: постанова Ради Міністрів УРСР від 22 лип. 1988 р. N 194. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP880194.html

302. Про організацію навчально-виховного процесу у 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі. Лист МОН № 1/9-368 від 24.05.13 року URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/36003/

303. Про освіту: Закон від 5 вересня 2017 № 2145-VIII/ Верховна Рада України. Київ : Відомості Верховної Ради України, 2017., № 38-39. 380 с.

304. Про освіту : Закон УРСР від 23 трав. 1991 р. N 1060-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, N 34, С. 451. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12/ed19910523> (дата звернення: 18.02.2018).

305. Про першочергові заходи щодо повного забезпечення учнів підручниками і навчальними посібниками: Постанова Кабміну України від 16 листоп. 2002 р. № 1748. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/kp021748> (дата звернення: 18.02.2018).

306. Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм і підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: Наказ МОН України від 5 трав. 2003 р. № 269 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0391-03> (дата звернення: 18.02.2018).

307. Про Положення про Всеукраїнський конкурс навчальних програм та підручників відповідно до Державного стандарту початкової загальної освіти: Наказ МОН України від 29 трав. 2001 р. № 426. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=01LAT7E3C9> (дата звернення: 18.02.2018).

308. Про поступовий перехід з 1 січня 1999 р. на вільний продаж підручників і навчальних посібників для учнів загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів: Постанова Кабміну України від 22 лип. 1998 р. № 1128. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-98-%D0%BF> (дата звернення: 18.02.2018).

309. Про проведення апробації та моніторингових досліджень якості навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів у 2012/2013 – 2013/2014 навчальних роках : наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 20.08.2012 № 935. Інтернет-сайт Міністерства освіти і науки України. Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0935736-12/sp:max20> (Дата звернення: 05.02.2018)

310. Про проведення Всеукраїнського конкурсу рукописів підручників для учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Наказ МОН Молоді та спорту України від 14 верес. 2011 р. № 1063. URL: <http://old.mon.gov.ua/ua> (Дата звернення: 05.02.2018)

311. Про хід підготовки та випуску шкільних підручників до 1995—96 навчального року: Рішення колегії Мінпресінформу України від 31 трав. 1995 р., прот. № 5, п. 2.

312. *Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць*. К.: Педагогічна думка, 2009. С. 79–83.

313. Проблемы школьного учебника.: сб. ст., ред. кол. : Д. И. Трайтак ; сост. В. Р. Рокитянский. М., 1990. Вып. 19, 415 с.

314. Програма «Мистецтво» Початкова школа. 2002 . № 6. С. 41-43.
315. Програма розвитку народної освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995 рр.). *Збірник Наказів і розпоряджень Міністерства освіти Української РСР*. 1991. № 15–16. С. 3–36.
316. Програми для восьмирічної школи. Образотворче мистецтво. 4 – 6 клас. К.: Рад. шк., 1967. 25 с.
317. Программы восьмилетней школы. Изобразительное искусство. М.: Просвещение, 1972.
318. Программы для I и II ступени семилетней единой трудовой школы. М. : Гос. Издат. 1921. 359 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-7-letney-edinoy-trudovoy-shkoly_1921/fs,1/ (Дата звернення 12.08. 2017)
319. Программы минимум для единой трудовой школы 1-й и 2-й ступени. Петроград: отдел снабжения Петрогубоно, 1923. 164 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-minimum-edinoy-trudovoy-shkoly_1923/fs,1/?bookhl= (Дата звернення 12.08. 2017)
320. Программы школ I и II ступени. Владивосток : ГосКниги, 1923. 278 с. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/programmy-shkol-1-2-stupeni_1923/fs,1/?bookhl= (Дата звернення 12.08. 2017)
321. Просіна О. В. Мистецтво. Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів [посібник] / за заг. ред. О. М. Топузова, Н. Б. Вяткіної. К.: Педагогічна думка, 2016. С. 121-128
322. Проців В. Образотворче мистецтво 1 клас. К. : Радянська школа, 1971. 96 с.
323. Проців В. Образотворче мистецтво 2 клас. К. : Радянська школа, 1974. 88 с.
324. Разве таким должно быть художественное воспитание?!. *Учительская газета*. 1953. 21 окт. (№84).

325. Ревякин Д. В. Формирование художественно-эстетического вкуса у младших школьников на занятиях изобразительным искусством в системе дополнительного образования: дис....к. пед. н. : 13.00.02/ Орел, 2013. 205 с.
326. Редчук Г. Бесіди з образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 2003. №10 С. 36-40
327. Резніченко М. І., Трач С. К. Образотворче мистецтво : підручник для 3 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2013. 160 с.
328. Резніченко М. І., Трач С. К. Образотворче мистецтво : підручник для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2015. 144 с.
329. Рисование : пособие для учащихся 5 класса; Я. Я. Чарнецкий и др. Москва-Ленинград : Просвещение, 1965. 188 с.
330. Розпорядження «Стандарти змісту та оформлення навчально-методичної та наукової літератури» від 25.12.2013 (зі змінами від 5.11.2014) Київ : Інститут журналістики, 2014., 16 с.
331. Романичева Е. С. Введение в методику обучения литературе. М. : Флинта. Наука, 2012. 42 с. URL: <https://profilib.net/chtenie/61299/irina-sosnovskaya-vvedenie-v-metodiku-obucheniya-literature-uchebnoe-posobie.php> (дата звернення: 03.02.2018).
332. Ростовцев Н. Н. История методов обучения рисованию. Русская и советская школы рисунка. М. : Просвещение, 1982. 240 с.
333. Ростовцев Н. Н. Рисование, первый класс. М.: Учпедгиз, 1957. 133 с.
334. Ростовцев, Н. Н. Рисование, второй класс. М.: Учпедгиз, 1957. 127 с.
335. Ростовцев, Н. Н. Рисование, третий класс. М.: Учпедгиз, 1961. 112 с.
336. Ростовцев, Н. Н. Рисование, четвертый класс. М.: Учпедгиз, 1961. 116 с.

337. Рубінштейн М. М. Естетичне виховання дітей. Вид. 3, випр. М. : Т-во В. В. Думнов, наслідн. бр. Салаєвих, 1924. 118 с.
338. Рубля Т. Є. Образотворче мистецтво : 7 кл. : Підруч. для загальноосвіт. навч. закл. К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2014. 200 с.
339. Русакова Л. Інтегративна методологія в сучасній художній освіті. *Людознавчі студії. Педагогіка*. 2014. Вип. 29(3). С. 170-178
340. Русакова Л. Традиції приватної художньо-освітньої та громадської діяльності М. Раєвської-Іванової в Харківській художній школі другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2014. Вип 48. С. 253–259.
341. Русова С. Нова школа : 2-ге вид. К. : Укр. школа. Друк. т-ва «Час», 1917. 20 с. (Українська Педагогічна Бібліотека ; № 4).
342. Руссо Ж. Педагогические сочинения в 2х томах, Т. 1. Єміль или о воспитании / под ред. Г. Н. Джибладзе М. : Педагогика, 1981. 656 с.
343. Рывчин В. Некоторые особенности оформления и конструкции учебника *Проблемы школьного учебника*. М.: Просвещение, 1980. Вип. 8. С. 151-165.
344. Рывчин В. некоторые особенности оформления и конструкции учебника. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вип. 8 С. 151-165.
345. Рябовол Л. Т. Сучасні вимоги до шкільного підручника з правознавства. *Проблеми сучасного підручника* : Київ : Педагогічна думка, 2011., Вип. 1. С. 551–558.
346. Савченко О. діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися. *Український педагогічний журнал*. 2015. №1. С. 85-98.
347. Савченко О. Реформування змісту початкової освіти. *Початкова школа*. 1996. № 1. С. 4-8.
348. Савченко О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися / Савченко Олександра Яківна

// Український педагогічний журнал. – 2015. – № 1. – С. 85-95.
file:///D:/Downloads/ukrpj_2015_1_13.pdf

349. Сапожніков А. П. Повний курс малювання/ під ред. гол. редактора журналу «Художня рада» В. Н. Ларіонова. 4-е вид. М.: АЛЕВ-В, 2003. 160 с.

350. Сашнєв М. Замітки викладача малювання *Учительская газета*. 1953. 28 лют. (№17).

351. Свердлова К. Советский учебник за 10 лет. Народное просвещение. 1929. № 5. С. 30–33.

352. Семашко О. Розробляється комплексна програма. *Образотворче мистецтво*. 1989. №3. С. 36

353. Семенко М. Дитяча творчість і вчитель. *Образотворче мистецтво*. 1990. №3

354. Семенов А. Учебник – 81. *Учительская газета*. 1980. 3 июл. № 79.

355. Серих Л. В. Підготовка вчителів образотворчого мистецтва до апробації навчальних підручників. Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: КДПУ. 2010. Вип. 88. С. 222-225.

356. Сивоглазов В. И. Педагогические условия использования иллюстраций учебника для развития мышления учащихся 5-8 классов: На материале биологии и естествознания : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / РГБ ОД. М., 2000. 22 с.

357. Сирота В. Художньо-прикладна спрямованість образотворчого мистецтва у школі. *Мистецтво та освіта*. 2002, №4, С. 13-15.

358. Скаткин М. Об усилении воспитывающей и развивающей функций учебника *Проблемы школьного учебника*. 1979. Вип. 7. С. 20-39.

359. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.) : автореф. дис ... д-ра пед.наук: 13.00.02 Київ : 2011. 40 с.

360. Совайленко В. К. О некоторых проблемах создания и проверки учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1980. Вып. 8. С. 305–310.
361. Соколюк Л. Д. К истории художественной жизни Харькова. Эволюция Харьковской художественной школы во второй половине XVIII – начале XX века : дис.... канд. Искусствоведения. : 17.00.04 / Л.: Акад. худож. СССР, 1987. 186 с.
362. Солом'яний М. Ф. Вчіться малювати. Альбом для шостого класу. К. : Радянська школа, 1982. 64 с.
363. Солом'яний М. Ф. Уроки образотворчого мистецтва в 4 класі. Издательство: К.: Рад. шк., 1976. 56 с.
364. Соронович О. Д., Печеняк О. С. Експериментальна програма для середньої загальноосвітньої школи. К., 1998.
365. Стебловська А. Вчіться малювати. Альбом для другого класу. К. : Радянська школа, 1974. 127 с.
366. Стенографический отчет. КПСС. Съезд, 24-й. 30 марта — 9 апр. 1971 г. В 2-х т. Т. 1. М., Политиздат, 1971. 598 с.
367. Стеценко Н. Розвиток творчої уяви на уроках образотворчого мистецтва. *Початкова школа*, 2005. №3 С. 36-40.
368. Столетов В. Выше уровень идеологического воспитания. *Учительская газета*. 1979. 23 окт. № 127.
369. Столетов В. О научных основах отбора содержания образования для учебников. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вып. 8. С. 6-17.
370. Сурмін Ю. П. Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. К. : НАДУ, 2008. 184 с.
371. Сухомлинський В.О. *Сто порад вчителю*: Вибр. тв. у 5 т. К.: Рад. школа, 1977. Т.3. 658 с.
372. Съезд учителей Украинской ССР (14–16 окт. 1959 г.). Київ : Радянська школа , 1960. 320 с
373. Талызина Н. Место и функции учебника в учебном процессе. *Проблемы школьного учебника*. 1980. Вып. 8 С. 6-17.

374. Тедд Л. Новый путь для художественного воспитания юношества и детей. М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерева, 1914. 175 с.
375. Томашевський В. Розвиток творчих здібностей учнів на уроках образотворчого мистецтва. Рідна школа 2000. № 4. С.49-49.
376. Трач С. К., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво: підруч. для 1 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 2012. 128 с.
377. Трач С. К., Резніченко М. І. Образотворче мистецтво : підручник для 2 кл. загальноосвіт. навч. закл.. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2012. 128 с.
378. Тригубенко В.В., Нестеренко Л.С. Освіта і педагогічна думка в Києві за тисячу років : навч. посіб. Київ: ТОВ «Кадри», 2002. 369 с.
379. Триселев А. В. Краткий очерк истории подготовки учителей рисования для общеобразовательных школ. Вопросы теории, истории и методики преподавания художественно-графических дисциплин. Московский государственный педагогический институт имени В. И. Ленина, М. 1964 г. С. 223-250
380. Трубочева С. Е. Трансформація функцій шкільного підручника в умовах компетентнісного підходу. *Проблеми сучасного підручника*: збірник наукових праць. Київ : Педагогічна думка. 2011. Вип. 11. С. 17–23.
381. Турченко Ю. Я. Вопросы художественного образования; по страницам отечественной периодики последней четверти XIX в. К.: Изд-во АН УССР, 1959. 52 с.
382. Тюрина Л. Г. Принципы оформления учебного издания. Современная учебная книга: подготовка и издание. Под ред. С. Г. Антоновой, А.А.Вахрушева. М: МГУП, 2004. - 224 с.
383. Уроки рисования в начальной школе : пособие для учителя Г. В. Лабунская, Г. А. Назаревская, Е. Е. Рожкова ; под общ. ред. Г. В. Лабунской. 2-е изд., испр. и доп. М. : Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1957. 172 с.

384. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 1828 г: URL: <http://museumreforms.ru/load-document/nojs/13657>
385. Учебник / за ред. Д. Зуева. *Учительская газета*. 1970. 11 июля. № 82.
386. Учебнику знак качества. *Учительская газета*. 1977. 29 дек. № 155.
387. Ушинский К. Д. Родное слово: книга для детей и родителей: год 1-й. год 2-й. Избр. пед. сочинения: в 11-т. Москва-Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1945. Т. 6. 448 с.
388. Ушинский К. Д. Родное слово: книга для детей и родителей: год 3-й. Избр. пед. сочинения: в 11-т. Москва-Ленинград: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1945. Т. 7. 359 с.
389. Федун С. І. Чорний О. В. Образотворче мистецтво : підручник для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2015. 192 с.
390. Фесенко Л. Програма з образотворчого мистецтва (5-7 класи). К. : Шкільний світ, 2001.
391. Філіппова Т. М. Підручник нового покоління: яким йому бути? Київ. *Рідна школа.*, 1993., №5. С. 41-43.
392. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. К. : Академія, 2002. - 529 с. - URL: http://pidruchniki.com/1318020234977/pedagogika/osoblivosti_navchalnih_planiv_program_pidruchnikiv#917 (дата звернення: 03.02.2018).
393. Фомина Н. Мой учитель. Памяти Веры Васильевны Алексеевой. Искусство в школе, 2010. № 1. С. 15-19.
394. Фомина Н. Трудности методики. Эстетическое воспитание в школе *Художник*. 1978. №4. С. 36-38.
395. Фурман А. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення. *Початкова школа*, 1995. № 6. С. 45-49

396. Фурман А. В. Теорія і практика розвивального підручника : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2004. 288 с.
397. Хребтова Н. Проблеми реалізації мотиваційної функції навчальної книги: оцінювання дизайну підручника. Підручникотворення в початковій освіті. *Наукові записки*. Серія : Педагогіка. 2009. № 4. С. 165-171.
398. Хуторський А. В. Место учебника в дидактической системе. Педагогика., 2005., №4. С. 10-18.
399. Чайка В. М. Основи дидактики: навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2011., 238 с. URL: <https://textbook.com.ua/pedagogika/1473451780/s-10?page=1>
400. Чуковский К. Критика. Марсель Брауншвиг «Искусство и дитя» URL: <http://www.chukfamily.ru/kornei/prosa/kritika/marsel-braunshvig-iskusstvo-i-ditya> (Дата звернення: 1. 02. 2017)
401. Чуцький М. А. Сучасне й майбутнє українського підручника. *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. пр. Ін-т педагогіки АПН України, Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа, 2007. Вип. 7. 388 с.
402. Шамелашвілі Р. М. Підручник для загальноосвітньої школи як феномен навчально-методичного комплексу та деякі питання його експертного оцінювання. *Проблеми сучасного підручника*. Київ : Педагогічна думка. 2008. №. 8. С. 8-20.
403. Шаповалов А. О системе художественного образования Искусство, 1941., вип. 2 С. 73-75
404. Шевченко В. Е. Шрифтове оформлення видань. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2005. Т. 18. С. 13–21.
405. Шевченко С. М. Розвиток шкіл з російською мовою навчання у контексті диференціації загальної середньої освіти в УРСР (50-60-ті роки ХХ ст.)/С. М. Шевченко, *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. К. : Педагогічна думка, 2014. Вип. 14. С. 833-841.
406. Шегаль Г. О художественном образовании. Искусство, 1938., вип. 5, С. 47-49

407. Школам – полноценные учебники. *Учительская газета*. 1954. 15 дек. №100.
408. Шконда В. В. Кальянов А. В. Методичні підходи до оцінювання якості електронного навчання. *Теорія та методика електронного навчання*. Кривий Ріг : видавничий відділ НМТАУ, 2011 Вип 2 С. 392-397.
409. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2012. Т. 130. С. 37-42.
410. Шмагало Р. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття: структурування, методологія, художні позиції : автореф. дис. ... д-ра мистецтвознавства : 17.00.06 / Львів. нац. акад. мистец. Львів : ЛНАМ, 2005. 44 с.
411. Шпала Ф. И. Курс начального рисования ч.1. СПб -К., 1909 р. 24 с.
412. Шпала Ф. И. Курс рисования ч. 2,3 СПб-К., 1913.
413. Штейнер Р. Методика и дидактика. М.: Парсифаль, 1996. 176 с.
414. Щербаков В. Изобразительное искусство. М. : Просвещение, 1969. 272 с.
415. Щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2004/2005 навчальному році. Інструктивно-методичні рекомендації. Лист МОН № 1/9-337 від 22. черв. 2004 р. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-337290-04> (дата звернення: 18.02.2018).
416. Щодо впорядкування виданої навчальної літератури і програм, що рекомендуються для використання в навчально-виховному процесі в дошкільних, середніх загальноосвітніх, спеціальних та позашкільних навчальних закладах: Лист МОН № 1/9-339 від 16. лип. 2002 р. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2477/ (дата звернення: 18.02.2018).
417. Юсов Б. П. Изобразительное искусство и детское изобразительное творчество. Очерки по истории, теории и психологии художественного воспитания детей. Магнитогорск: МаГУ, 2002. 283 с.

418. Юсов Б. П. Проблемы художественного оформления учебника. *Вопросы совершенствования школьного учебника* М.: Просвещение, 1975. С. 71-84.

419. Юсов Б. П. Проблемы художественного оформления учебника. *Вопросы совершенствования школьного учебника* : материалы II пленума Учен. метод. совета при М-ве просв. СССР. Москва. 1975. С. 71–84.

420. Ягупов В. В. Педагогіка : навч. посібник К. : Либідь, 2002. 560 с.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (ЦДАВО України)**

***Фонд 166 «Міністерство освіти УРСР, м. Київ 1946–1988»
«Міністерство народної освіти УРСР України 1988-1992»***

Оп. 10

421. Спр. 8788. Доповідні записки та інформації Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань народної освіти (7 січня – 27 березня 1975 р.), 142 арк.

Оп. 15

422. Спр. 4607. Довідка Міністерства освіти УРСР про хід підготовки стабільних програм і підручників і програм для восьмирічних і середніх шкіл Української РСР, 19 жовтня 1965 р., 5 арк.

423. Спр. 4605. Учебный план средних школ, разработанный и утвержденный Министерством просвещения УРСР 1964-1965 уч. г., 123 арк.

424. Спр. 5496. Навчальні плани шкіл розроблені Міністерством освіти УРСР на 1966-1967 н.р., 93 арк.

425. Спр.1346. Програми для шкіл (I-X класів) на 1953 рік, 234 арк.

426. Спр.1347. Програми для шкіл (I-X класів) на 1953 рік, 207 арк.

427. Спр. 1931. Програми для середніх шкіл (I-X класів) розроблені та затверджені Міністерством освіти УРСРС на 1955-1956 н.р., 194 арк.
428. Спр. 6413. Програми восьмирічної школи з образотворчого мистецтва для V-VI класів на 1968 рік, 12 арк.
429. Спр. 6499. Навчальні плани шкіл розроблені Міністерством освіти УРСР 1966-1967 н.р., 92 арк.
430. Спр. 7887. Навчальні плани шкіл Української РСР на 1970-1971 н.р., 93 арк.
431. Спр. 8579. Довідка відділу про підготовку видання підручників і програм для шкіл Української РСР, 10 грудня 1971 рік, 8 арк.
432. Спр. 8582. Програми з музики та образотворчого мистецтва для восьмирічної масової школи на 1972-1973 н.р., 46 арк.
433. Спр. 8689. Програми для восьмирічної школи з природознавства, музики та образотворчого мистецтва на 1973-1974 н.р. 67 арк.
434. Спр. 9182. Програми середньої загальноосвітньої школи з музики, образотворчого мистецтва, природознавства (4-7 класи) 1983 р., 39 арк.
435. Спр. 2895. Навчальні плани початкової семирічної і середньої школи УРСР, розроблені управлінням та затверджені Міністерством освіти УРСР 1959-1969 р., 21 арк.
436. Спр. 3494. Навчальні плани сеимрічних та середніх шкіл Української РСР розроблені та затверджені Міністерством освіти УРСРС 1961-1962 н.р., 54 арк.
437. Спр. 4605. Учебный план средних школ, разработанный и утвержденный министерством просвещения УССР 1964-1965 уч. г., 132 арк.
438. Спр. 1344. Навчальний план початкової семирічної і середньої школи УРСР на 1952-1953 н. р на 2 арк.
439. Спр. 5387 спр. 1034. Стенограма республіканської наради активу працівників народної освіти УРСР 28.03-29.03 1967 р., 390 арк.

440. Спр. 10. Накази народного комісаріату освіти УРСР з питань основної діяльності з №28 – по №1537, 3 січня 1944 – 22 липня 1944 р., 151 арк.

441. Спр. 1932. Програми для середніх шкіл 1-10 класів, розроблених та затверджених Міністерством освіти УРСР на 1955-1956 н.р., 273 арк.

442. Спр. 2349. Навчальні плани початкової семирічної і середньої школи УРСР розроблені управлінням та затверджені Міністерством освіти УРСР на 1957-1958 н.р., 7 арк.

Оп. 17

443. Спр. 47. Програми середньої загальноосвітньої школи 1-4 класи 1989 р., 138 арк.

Ф. 819 Видавництво «Радянська школа» Державного комітету УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, м. Київ. 1930–1975.

Оп. 3

444. Спр. 94 Листування з державним комітетом по пресі при РМ УРСР про видання міжвідомчих республіканських збірників, підручників і учбових посібників для загальноосвітніх шкіл, вузів, середніх і спеціальних учбових закладів, 10.02–15.12 1965 р., 68 арк.

445. Спр. 107. Протоколи зустрічей учителів з редакційними працівниками видавництва і авторами випущених творів, 6.03–12.03 1966 р., 53 арк.

446. Спр. 108. Стенограма засідання редакційної ради видавництва від 18 квітня 1966 р., 44 арк.

447. Спр. 112. Протоколи засідання художньої ради видавництва, 15.03–14.12 1966 р., 32 арк.

448. Спр. 119. Листування з комітетом по пресі при РМ УРСР про забезпечення шкіл республіки високоякісними підручниками які відповідали б завданням навчально-виховної роботи, про закритий конкурс на підручники для шкіл УРСР та з інших питань роботи видавництва, 3.02–13.10 1967 р., 93 арк.

449. Спр. 123. Стенограма зустрічі учителів початкових класів з редакційними працівниками видавництва і авторами виданих творів, 29.03. 1967 р., 41 арк.

450. Спр. 125. Стенограма засідання секції естетики видавництва, 6.04. 1967 р., 26 арк.

451. Спр. 153. Протоколи засідань художньої ради видавництва, 24.03–30.10 1970 р., 15 арк.

452. Спр. 84. Стенограма розширеного засідання художньої ради по поліпшенню якості художньо-технічного оформлення шкільних підручників 17 серпня 1964 р., 26 арк.

453. Спр. 85. Протоколи засідань художньої ради видавництва, 2.03–14.12 1964 р., 19 арк.

454. Спр. 169. Список літератури випущеної видавництвом у 1972 р., 38 арк.

455. Спр. 173. Стенограма засідання редакционного совета издательства по обсуждению проекта перспективного плана подготовки рукописей на 31 июня 1973, 1975–1980 гг., 78 арк.

456. Спр. 177. Список літератури випущеної видавництвом у 1973 р., 53 арк.

457. Спр. 184. Список літератури випущеної видавництвом у 1974 р., 41 арк.

458. Спр. 188. Протоколы заседаний редакционного совета издательства 12 июня–26 декабря 1975 г., 26 арка.

459. Спр. 192. Список літератури випущеної видавництвом у 1975 р., 33 арк.

Ф. 4631 Республіканські учбово-методичні кабінети Міністерства освіти УРСР м. Київ (об'єднаний фонд) 1944-1979 роки

Оп. 2

460. Спр. 41. Інформації обласних кабінетів по стан естетичного виховання в шкільних та позашкільних закладах 1963 р., 250 арк.

461. Спр. 44. Програми та методичні листи та рецензії на них з питань естетичного виховання дітей 1964 р., 201 арк.

462. Спр. 105. Доповідні записки до ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР Міністерства освіти УРСР по естетичному вихованню в школах республіки., 51 арк.

Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України)

Ф. 707 Управление попечителя Киевского учебного округа. 1832-1919гг.

Оп. 192,

463. Спр. 54А. Отчет о XXIV конкурсе работ по рисованию, черчению и моделированию присланный в Императорскую академию художеств в 1905 году, Арк. 43-46.

Оп. 258

464. Спр. 5А. Список учебников, одобренных Совещанием заведующих земскими училищами Киевского уезда от 3 февраля 1912 года для введения в земских училищах, 682 арк.

Оп. 317

465. Спр. 512. Об улучшении методов преподавания предметов в Средних и начальных учебных заведениях округа, рассмотрении учебных пособий, введении для улучшения новых учебников, изменении программ преподаваемых предметов 1909 г., 314 арк.

Центральний державний архів музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)

Ф. 981 Журнал «Образотворче мистецтво» видавництва «Мистецтво» НСХУ, 1970-1992 рр.

Оп. 1

466. Спр. 657. Авраменко О.О. Белічко Ю.В. Ганжа П. Даниленко В.Г. Статті про українську дитячу ілюстровану книгу 1991 рік, 69 арк.

Ф. 214 Довгань Олександр Михайлович (1904 – 1961) художник. 1920 – 1968 рр.

Оп. 1.

467. Спр. 68. Зошити із виписками з творів класиків марксизму-ленінізму, російських і зарубіжних письменників, статей і виступів у періодичній пресі з питань розвитку образотворчого мистецтва (1950-1951) 101 арк.

Ф. 796 Київська організація Спілка художників Української РСР, 1968-2008 рр.

Оп. 1.

468. Спр. 168. План мероприятий по развитию изобразительного искусства в свете решений 25 съезда КПСС и 25 съезда КП Украины, 1976 г., 4 арк.

469. Спр. 215. План работы комиссии по эстетическому воспитанию школьников и ученической молодежи на 1977 – 1978 гг., 3 арк.

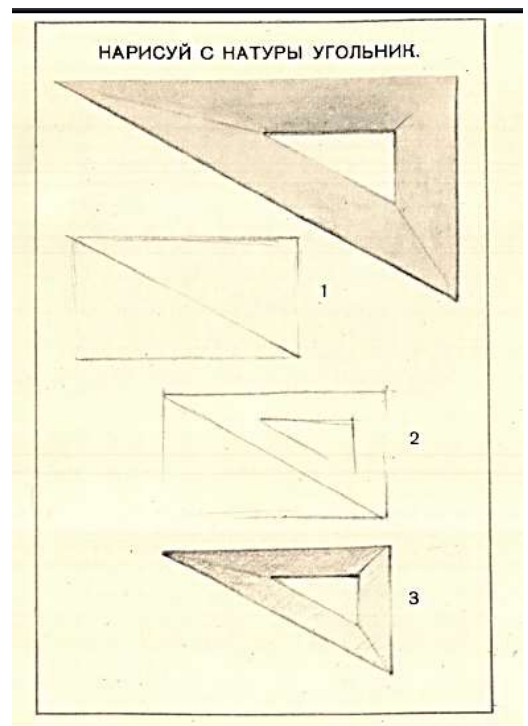
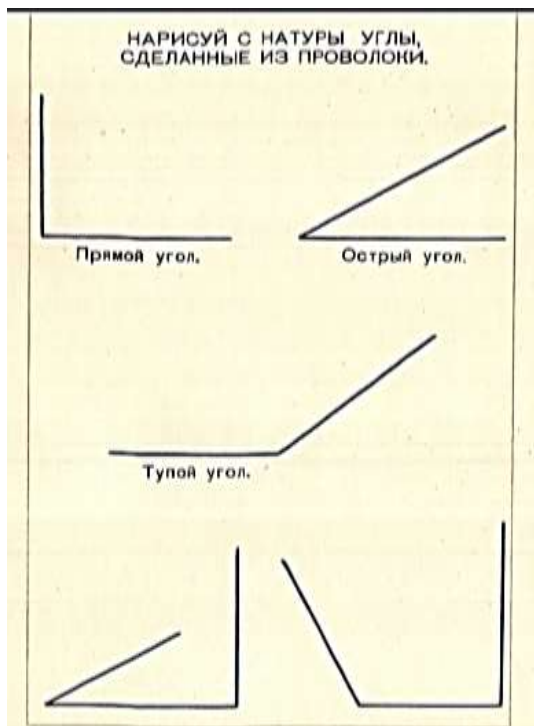
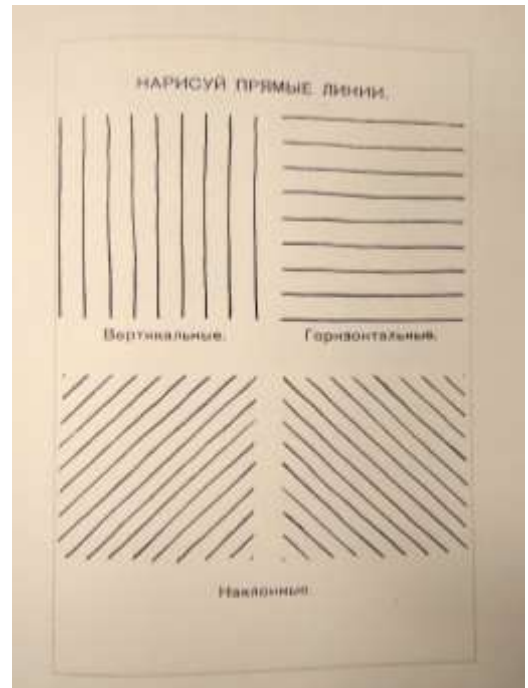
470. Спр. 289. План и отчет о работе комиссии по идейно-эстетическому воспитанию детей и молодежи за 1980 год, 8 арк.

471. Спр. 310. План работы комиссии по идейно-эстетическому воспитанию детей и молодежи за 1981 год, 4 арк.

ДОДАТКИ

Додаток А

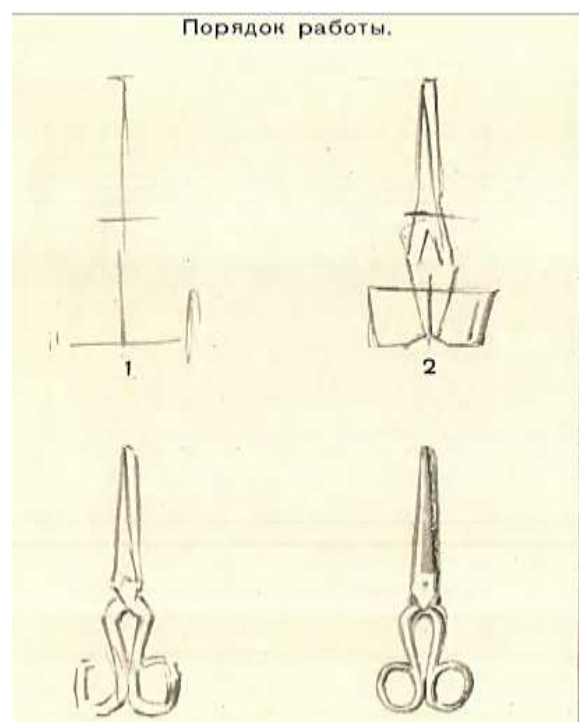
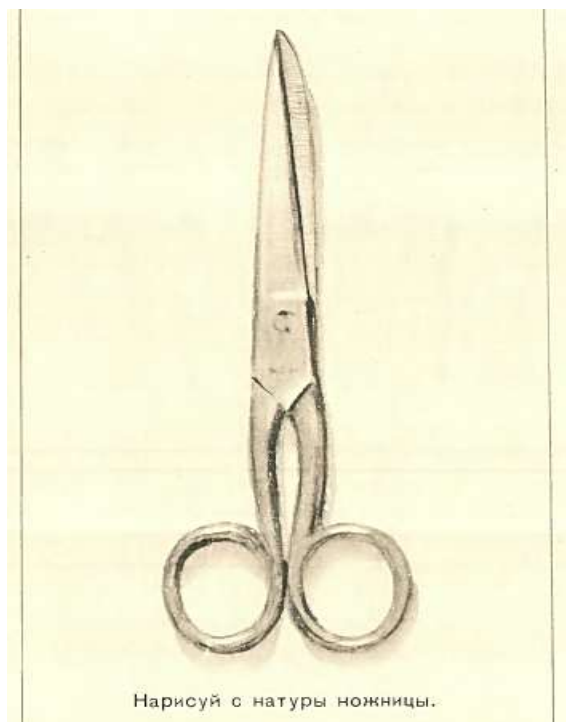
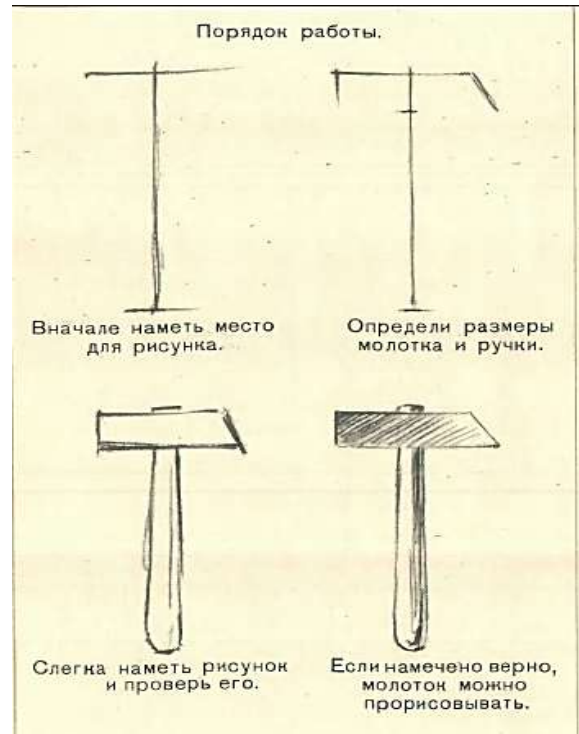
Підручник «Малювання» для учнів 1-го класу М. Ростовцев,
1957 р. [333]. Обкладинка та приклади завдань (с. 10; 44; 115)

Додаток Б

Підручник «Малювання» для учнів 2-го класу М. Ростовцев, 1957 р.

Приклади завдань (с. 10; 44; 115) [334]

Додаток В

Підручник «Малювання» для учнів 3-го класу М. Ростовцев, 1961 р.

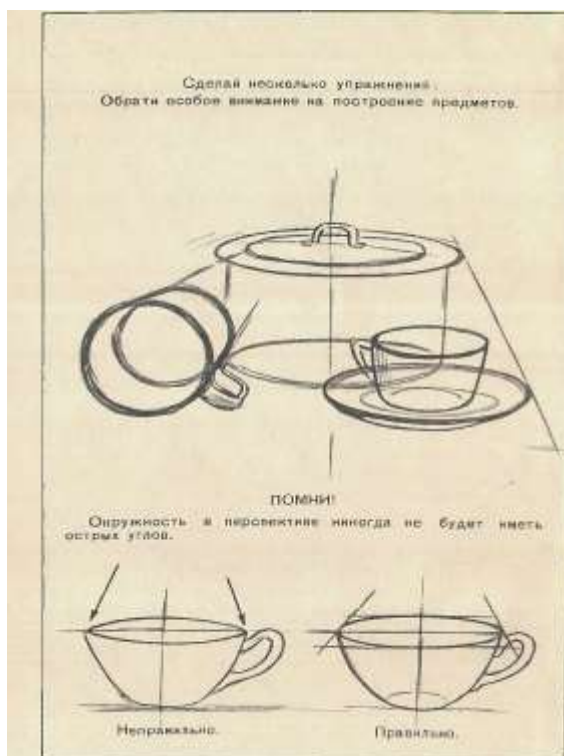
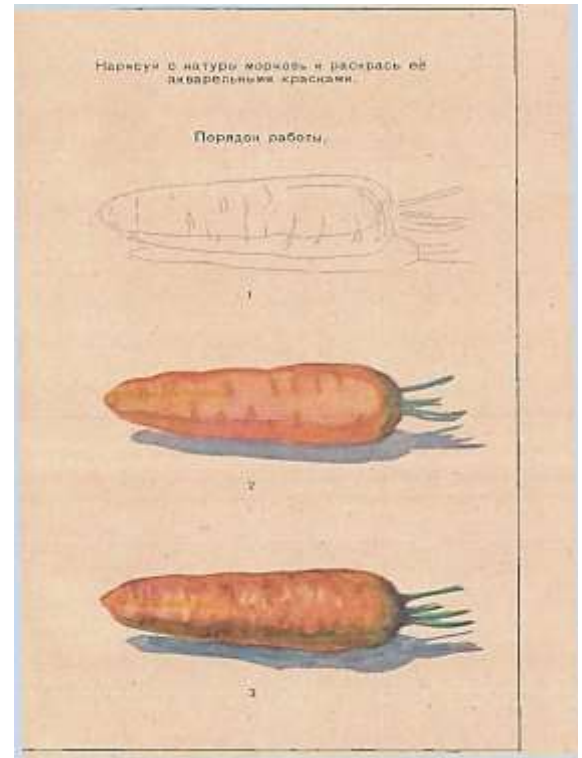
Приклади завдань (с. 30; 39; 55) [335]

Додаток Г

Підручник «Малювання» для учнів 4-го класу М. Ростовцев, 1961 р.

Приклади завдань (с. 60; 63; 100) [336]

Додаток Д

Програма з малювання для середніх шкіл 1-6 класів розроблена та затверджена Міністерством освіти УРСР на 1955-1956 н.р. [427, арк. 77]

Види робіт	всього	класи					
		I	II	III	IV	V	VI
Малювання з натури	116	14	17	20	21	22	22
Тематичне малювання	30	8	6	4	4	4	4
Декоративне малювання	42	11	10	7	6	4	4
Бесіди про мистецтво	10	-	-	2	2	3	3
Разом	198	33	33	33	33	33	33

Додаток Е

Навчальний план для восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання на 1964-1965 н. р. [422, арк. 12].
(у переліку предметів – малювання)

ЗАТВЕРДЖЕНО												
МІНІСТР ОСВІТИ УРСР												
А.БОНДАР												
"12" липня 1964 р.												
НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН												
для восьмирічних і середніх шкіл з українською мовою навчання												
№ /п	Предмети	Тижнева кількість годин на клас										
		Восьмирічна школа								Середня школа		
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
	Українська мова	12	8	7-8	6	4-3	4-3	2	2	-	-	-
	Українська література	-	-	-	-	2	2	2	2	3	3	3
	Російська мова	-	4	5-4	5-6	3-4	3	2	2	-	-	-
	Російська література	-	-	-	-	2	2	2	2	3	3	3
	Арифметика	6	6	6	6	6	2	-	-	-	-	-
	Алгебра	-	-	-	-	-	2	4-3	3-2	3	2-3	2
	Геометрія	-	-	-	-	-	2	2-3	2-3	2	3-2	2
	Тригонометрія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	Хімія	-	-	-	-	-	2	2	2	2	2	3
	Фізика	-	-	-	-	-	2	2	3	3	3-4	3
	Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
	Природознавство	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
	Біологія	-	-	-	-	2	2	2	2	2	-	-
	Практичні заняття на пришкільній навчально- дослідній ділянці	-	-	-	-	0-1	0-1	0-1	-	-	-	-
	Географія	-	-	-	-	2	2	2	2	-	2-1	2
	Історія	-	-	-	2-1	2	2	3-2	3-4	3	4	2
	Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
	Іноземна мова	-	-	-	-	4-3	3	3	3-2	2	2	2
	Праця	2	2	2	2	2	2	2	2	-	-	-
	Малювання	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-
	Креслення	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-
	Музика і співи	1	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
	Виробниче навчання	-	-	-	-	-	-	-	-	9	9	8
	Фізична культура	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
	Громадянська оборона	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	Разом	24	24	24	27	33	34	34	34	36	36	36
	Навчально-виробнича практика (годин на рік)	-	-	-	-	18	24	48	-	72	108	-
	Факультативні заняття (годин на тиждень)	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	3

Додаток Ж

**Навчальний план для шкіл УРСР з українською мовою навчання і
викладанням ряду предметів іноземною мовою на
1966- 1967 н.р. [423, арк. 2]
(у переліку предметів – образотворче мистецтво)**

ЗАТВЕРДЖЕНО:
МІНІСТР ОСВІТИ УРСР
А. Бондар
червень 1966 р.

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН
для шкіл УРСР з українською мовою навчання і
викладанням ряду предметів іноземною мовою на
1966/1967 навчальний рік

Назва предметів	Тижнева кількість навчальних годин на клас									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Українська мова	12	8	7/8	6	4/3	3/4	2	2	-	-
Українська література	-	-	-	-	2	2	2	2/3	4	4
Російська мова	-	4	5/4	5	3/4	2	2	2	-	-
Російська література	-	-	-	-	2	2	2	3/2	4	4
Арифметика	6	6	6	6	6	2	-	-	-	-
Алгебра	-	-	-	-	-	2	4/3	-	4	4
Геометрія	-	-	-	-	-	2	2/3	2	2	2
Історія	-	-	-	2	2	2	3/2	3	4	3
Бесіди про наше су- спільство	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1. Суспільствознавство	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
2. Природознавство	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
3. Географія	-	-	-	-	2	2	2	3	2	-
4. Біологія	-	-	-	-	2	2	2	2	-	2
5. Фізика	-	-	-	-	-	2	2	3	5	5
6. Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
7. Креслення	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-
8. Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	4	3
9. Іноземна мова	3	3	4	4	5	5/4	4/5	3	3	3
10. Образотворче ми- стецтво	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-
11. Спів і музика	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-
12. Фізична культура	2	2	2	1	1	1	1	1	-	-
13. Трудове навчання	2	2	2	2	2	2	2	2	3	3
14. Цивільна оборона	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Всього	27	27	28	30	33	34	34	36	36	36
15. Практика: днів на рік	-	-	-	-	6	6	12	-	24	-
годин на рік	-	-	-	-	18	24	48	-	144	-
16. Факультативні заняття	-	-	-	1	1	1	1	1	3	3
17. Фізична культура /за рахунок факультатив- них годин/	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1

Додаток 3

Альбоми видавництва «Радянська школа»:

- «Вчіться малювати» для учнів 1-го класу М. Кириченко, 1973 р. [69];
«Вчіться малювати» для учнів 2-го класу Л. Стебловська, 1974 р. [175];
«Вчіться малювати» для учнів 3-го класу В. Вільчинський, 1976 р. [48];
«Вчіться малювати» для учнів 4-го класу
А. Боровиков, А. Журавель, 1977 р. [30]

Додаток К

Альбом «Вчіться малювати» для учнів 1-го класу М. Кириченко,
1973 р. [69]. Приклади завдань

Мал. 1. Невідповідність ілюстрації завданню (с. 28)

Мал. 2. Відсутність методики ведення зображення (с. 34)

Мал. 3. Непослідовність подачі методичного матеріалу (с. 38; 104)

Додаток Л

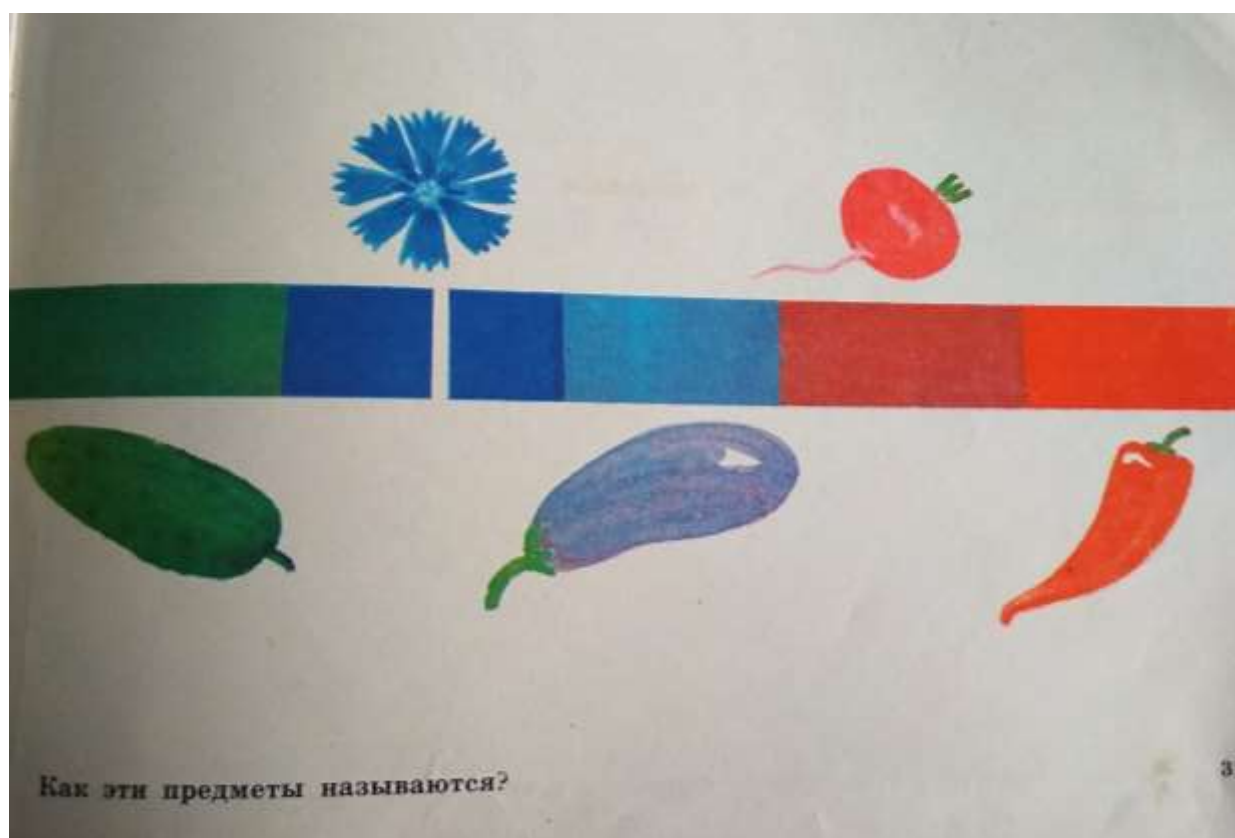
Альбом «Вчіться малювати» для учнів 2-го класу Л. Стебловська,
1974 р. [175]. Приклади завдань

Мал. 1. Розворот підручника присвячено вивченню однієї теми (с. 18- 19)

Мал. 2. Через неякісність друку втрачено сутність контрасту
жовтий – фіолетовий (с. 14)

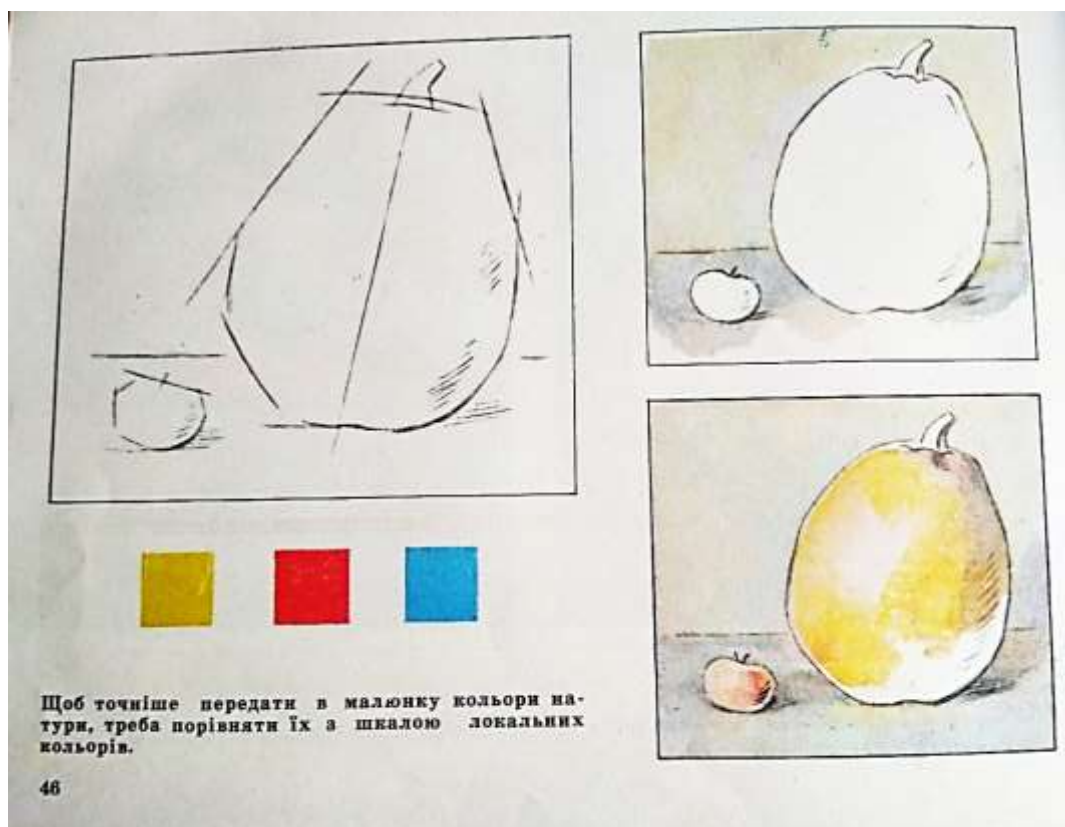
Мал. 3. Через неякісність друку баклажан синього кольору (с. 31)

Додаток М

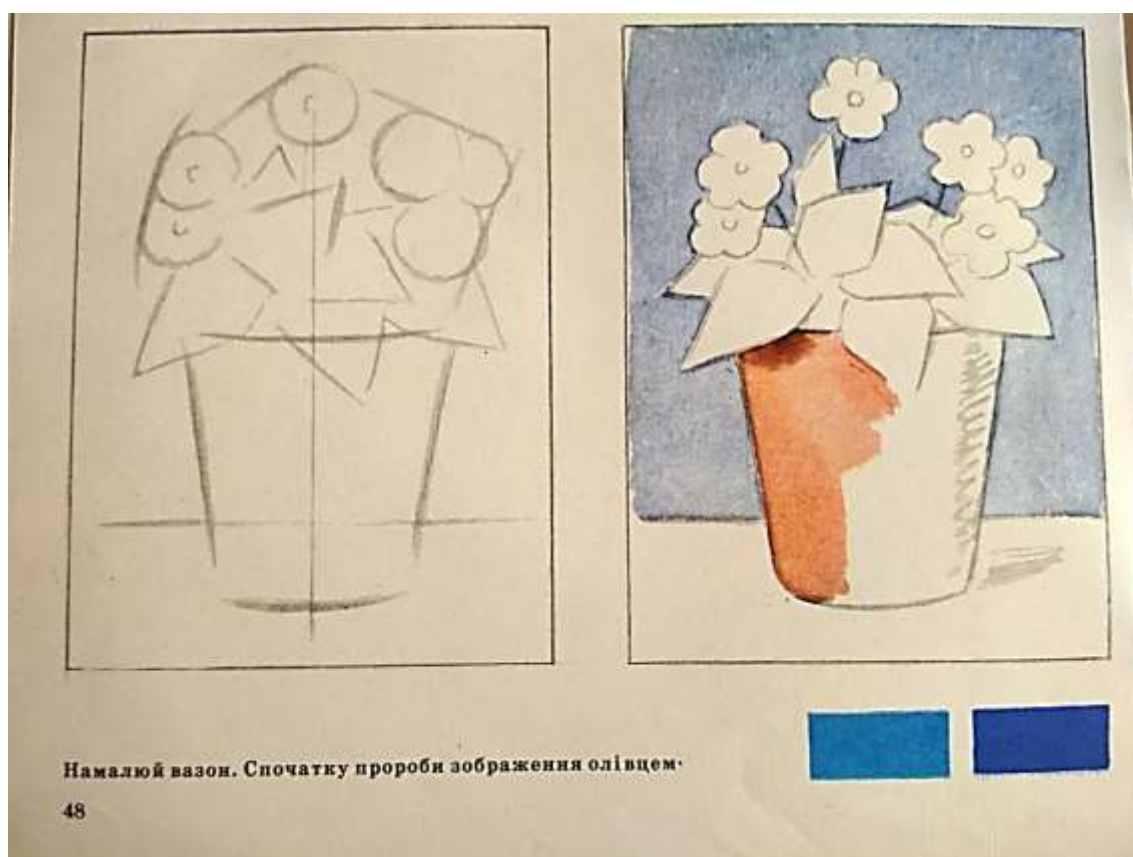
Альбом «Вчіться малювати» для учнів 3-го класу В. Вільчинський,
1976 р. [48]. Приклади завдань

Мал. 1. Завдання на основі робіт вітчизняних авторів –
М. Приймаченко (с. 23); І. Франка (с. 82)

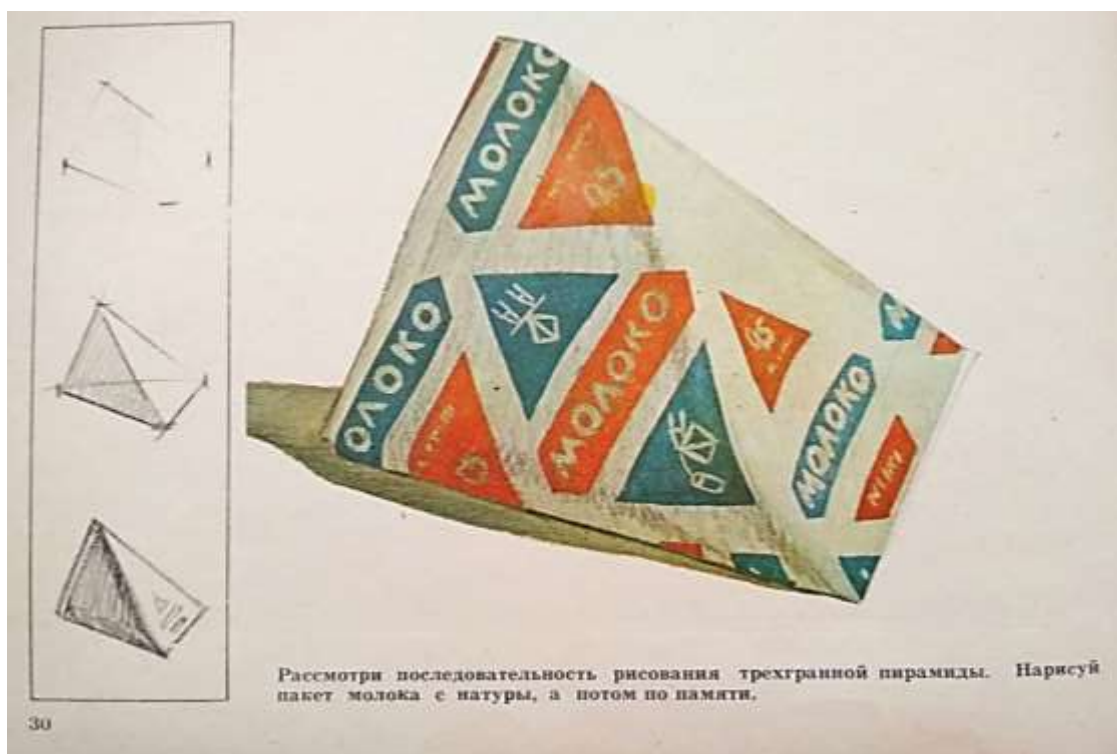
Мал 2. Не пояснюється поняття локального кольору (с. 46)

Мал. 3. Академічна методика ведення побудови малюнка (с. 48)

Додаток Н

Альбом «Вчіться малювати» для учнів 4-го класу А. Боровиков,
А. Журавель, 1977 р. [30]. Приклади завдань

Мал. 1. Приклади завдань альбома (с. 30; 54)

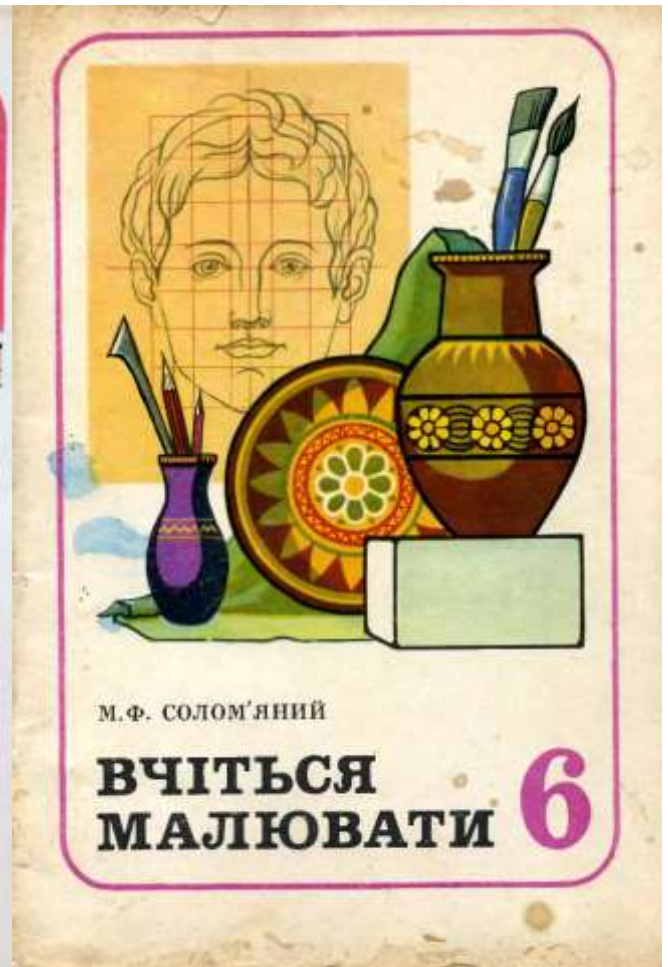
Мал. 2. Замальовки художника Шаталова, на основі яких учням пропонується засвоїти пропорційність постаті людини, є складними.

Додаток О

Альбоми видавництва «Радянська школа»:

«Вчіться малювати» для учнів 5-го класу В. Вільчинський, 1981 р. [47];

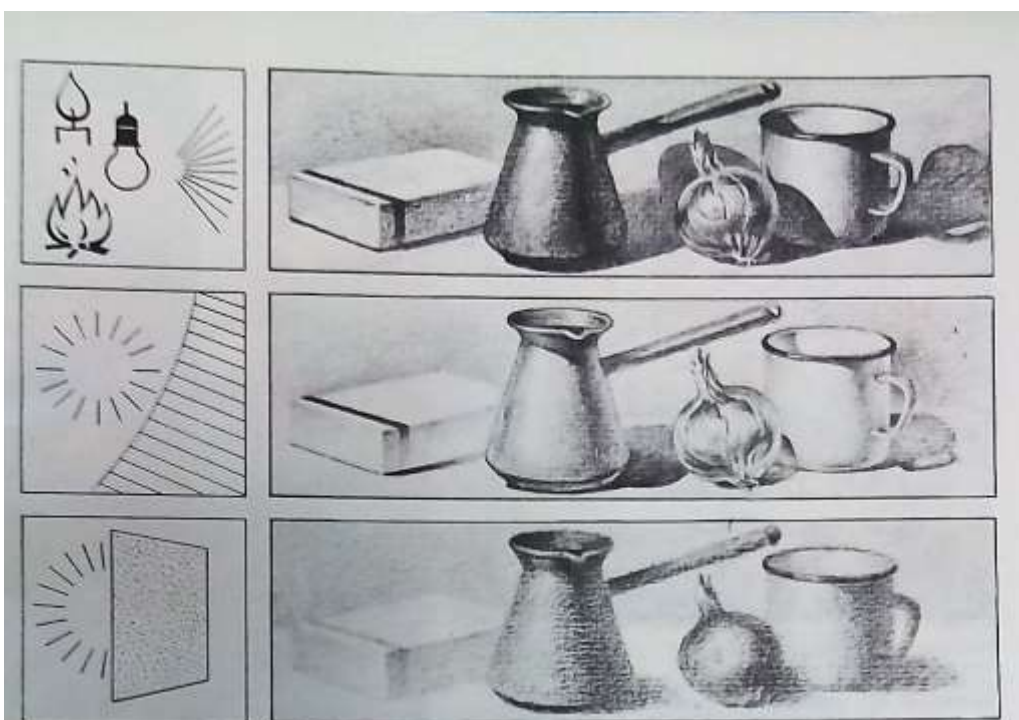
«Вчіться малювати» для учнів 6-го класу М. Солом'яний, 1982 р. [362];

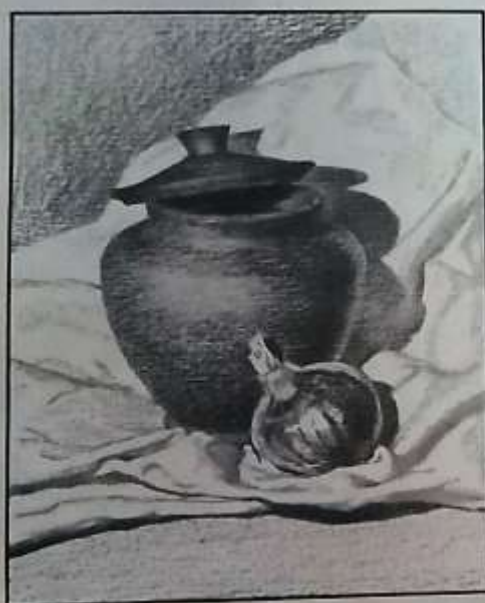
Додаток П

«Вчіться малювати» для учнів 5-го класу В. Вільчинський, 1981 р. [47].

Приклади завдань (с. 7)

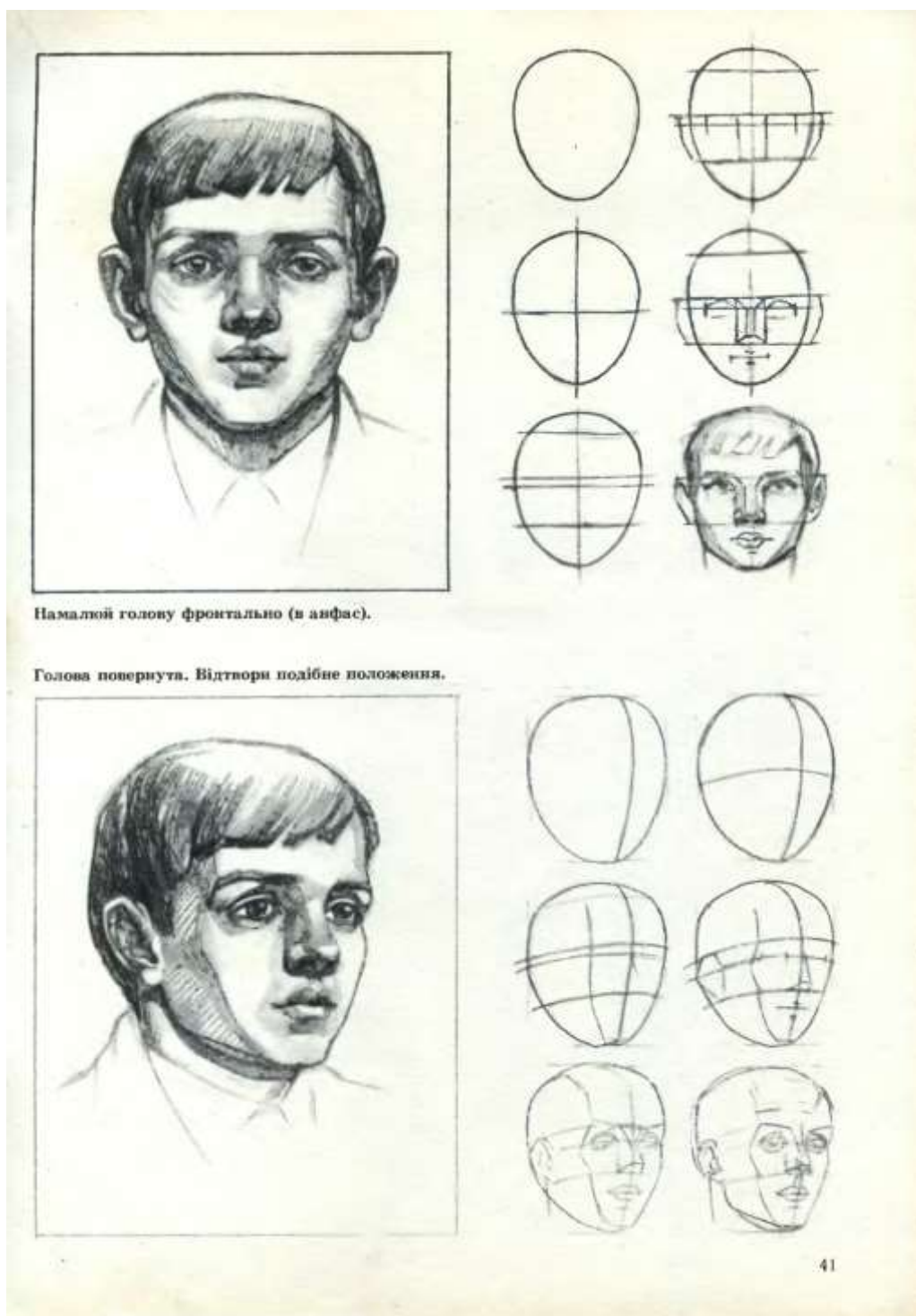
Проследи, як змінюються освітлення і теневі сторони предметів в залежності від джерел світла (штучного, прямого сонячного і розсіяного).

Натюрморты можно выполнять разными приемами и в разных графических техниках. Попробай овладеть несколькими из них. Как ты считаешь, можно ли выполнить натюрморт в технике гравюры, аппликации, мозаики?

«Вчіться малювати» для учнів 6-го класу М. Солом'яний, 1982 р. [362].

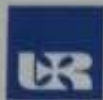
Приклади завдань (с. 41)

Додаток С

Підручник «Образотворче мистецтво» 3 (2) клас М. Кириченко,
1997 р. [163]. Обкладинка та приклади завдань (с. 37)

Жеґууський університет (Фінляндія)

Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди (Україна)

Чендуський університет (Фінляндія)

СЕРТИФІКАТ

засвідчує, що

Литовченко Татjana Варшавівна

учасниц(ця) Міжнародної науково-практичної конференції

«ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА»

11 жовтня 2017 року, м. Харків

Голова організаційного комітету,
проректор з наукової роботи
ХНПУ імені Г. С. Сковороди,
доктор філологічних наук, професор

О. А. Андрущенко

О. А. Андрущенко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ОСВІТИ
ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ
ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

Сертифікат

виданий

Мирошненко
Тамарі Варшавській

УЧАСНИКУ І ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«МОДЕРНІЗАЦІЯ ЗМІСТУ ОСВІТИ І НАУКИ В УКРАЇНІ: НЕФОРМАЛЬНА ОСВІТА ДЛЯ ДОРΟΣЛИХ»

Заступник директора
Інституту модернізації змісту освіти
МОН України

К.М. Диківський

м. Хмельницький
17-18 грудня 2018 року

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
Навчально-науковий інститут педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ
«Підготовка соціального педагога
на засадах партнерства»

СЕРТИФІКАТ
учасника

Митовченко Тетяна Іванівна

24 листопада 2015 року, м. Харків

Ректор

Завідувач кафедри соціальної педагогіки

І.Ф. Прокопенко

М.П. Васильєва

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СЕРТИФІКАТ

УЧАСНИКА МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ПРОФЕСІЙНА ПЕДАГОГІКА І АНДРАГОГІКА:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ, ДОСЯГНЕННЯ ТА ІННОВАЦІЇ»
(м. Кривий Ріг, 20-21 листопада 2017 року)

Литовченко Ганна Вадимівна

Ректор Криворізького державного
педагогічного університету

проф. Шрамко Я. В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл. 71100
E-mail: rector@bdpu.org; http://bdpu.org

Тел. +38(06153) 3-62-44, факс +38(06153) 4-74-68
Код ЄДРПОУ 02125220

01.03.2018 № 57-10/273

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження

«Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)»

Литовченко Ганни Вадимівни в навчально-виховний процес
Бердянського державного педагогічного університету

Матеріали і висновки дисертації Г.В. Литовченко на тему «Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)» упроваджувалися у навчально-виховний процес Бердянського державного педагогічного університету упродовж 2017-2018 н.р.

На факультеті психолого-педагогічної освіти та мистецтв за напрямом підготовки «Початкова освіта», студентам 2-го курсу під час опанування навчальної дисципліни «Підручник для початкової школи» та студентам 3-го курсу під час вивчення навчальної дисципліни «Образотворче мистецтво з методикою навчання» було прочитано цикл лекцій, як-от: «Генезис проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці», «Основні змістові, процесуальні та дидактичні основи компонування змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва», «Вимоги до змісту шкільних підручників в умовах реформування національної школи». Окрім того у межах практичного заняття з навчальної дисципліни «Методика навчання у вищому навчальному закладі освітньої галузі мистецтво в початковій школі» студентами 2-го курсу було здійснено порівняльний аналіз окремих розділів шкільних підручників «Образотворче мистецтво 2 клас» авторів О. Калініченко, В. Сергієнко та підручника «Мистецтво 2 клас» Л. Масол. Під час практичного заняття з навчальної дисципліни «Підручник для початкової школи» студентами 2-го курсу у процесі проектної роботи було запропоновано презентувати обкладинки до шкільних навчальних підручників з предмету «Образотворче мистецтво» на підставі зазначених критеріїв.

Результати впровадження матеріалів дисертаційної роботи в освітній процес дають підстави для висновку про теоретичну і практичну цінність дослідження Г.В. Литовченко. Їх практичне застосування забезпечило поглиблене вивчення студентами питань історії розвитку художньо-педагогічної освіти в Україні; сприяло набуттю системи знань про особливості компонування змісту шкільних підручників для початкової школи, виробленню вмінь і навичок історико-педагогічного аналізу, порівняння, узагальнення з метою перенесення педагогічного цінного досвіду створення, апробації та поширення підручників з образотворчого мистецтва другої половини XX століття у сучасних умовах.

Проректор з науково-педагогічної роботи
Бердянського державного
педагогічного університету

Ліпич В.М.

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, тел. (057) 700-35-23, факс (057) 700-69-09
e-mail: rector@hnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125585

Від 13.03.2018 № 01/10-253

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження «Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)» Литовченко Ганни Вадимівни в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Матеріали і висновки дисертації Г.В. Литовченко на тему «Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)» упроваджувалися в освітній процес Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди упродовж 2016-2018 рр.

Теоретичні положення й висновки дисертації є актуальними, представляють науковий та практичний інтерес, що послугувало підставою для використання їх у процесі розробки циклу лекцій для студентів 2-го курсу художньо-графічного факультету спеціальності «Образотворче мистецтво» з навчальної дисципліни «Історія образотворчого мистецтва», а саме: «Витоки становлення і розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у вітчизняній шкільній практиці», «Гене́за проблеми змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва у зарубіжній педагогічній думці», «Експериментальні підручники з образотворчого мистецтва 60-х – 70-х років XX століття». Під час семінарського заняття з навчальної дисципліни «Методика викладання образотворчого мистецтва» студентами 3-го курсу було запропоновано розробити плани-конспекти уроків на визначену тему з предмету «Мистецтво» та «Образотворче мистецтво» на підставі чинних шкільних підручників для учнів початкової школи.

Практичне застосування результатів упровадження матеріалів дисертаційної роботи в освітній процес забезпечило поглиблене вивчення студентами питань історії розвитку змісту шкільних підручників з образотворчого мистецтва; зацентувало увагу на вітчизняних надбаннях історико-педагогічної думки з мистецтвознавства у хронологічному вимірі; сприяло формуванню цілісної системи знань щодо особливостей підручникотворення в сучасних умовах.

Перший проректор,
проректор з наукової роботи

Андрущенко О. А.

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Бульвар Т.Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, тел./факс: (0472) 35-44-63, 37-21-42,
e-mail: cic@cdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125622

31.01.2018 № 16/03-а
на №

ДОВІДКА

про впровадження результатів дослідження
Литовченко Ганни Вадимівни

«Тенденції розвитку змісту шкільних підручників із образотворчого мистецтва
у вітчизняній педагогічній думці (друга половина XX – початок XXI століття)»,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Матеріали дослідження Г.В. Литовченко впроваджувалися в освітній процес Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького впродовж 2017–2018 н.р.

Викладачами кафедри початкової освіти ННІ педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва під час вивчення навчальних дисциплін «Мистецтвознавство», «Образотворче мистецтво з методикою навчання» студентам 1-2-х курсів спеціальності 013 «Початкова освіта» прочитано цикл лекцій: «Гене́за шкільних підручників із образотворчого мистецтва для початкової школи 60-х – 70-х років XX століття», «Вимоги до змісту шкільних підручників для початкової школи із навчальної дисципліни «Мистецтво», «Проблеми якості шкільних підручників із мистецьких дисциплін та шляхи їх реалізації в умовах реформування національної школи».

Під час семінарського заняття з навчальної дисципліни «Образотворче мистецтво з методикою навчання» студентам було запропоновано скласти порівняльну характеристику шкільних підручників із навчального предмета «Образотворче мистецтво» для учнів 4-х класів, а також надати рецензію на один із підручників з курсу «Мистецтво» для середньої ланки освіти відповідно до запропонованих критеріїв.

У процесі апробації професорсько-викладацьким колективом кафедри були зроблені висновки про актуальність дисертаційної праці Г.В. Литовченко, доцільність впровадження її результатів в освітній процес вищих закладів освіти України. На засіданні кафедри початкової освіти (протокол № 6 від 25.01.2018 р.) ухвалено, що практична реалізація теоретичних напрацювань із визначеної проблеми сприяла підвищенню якості підготовки фахівців в умовах бакалаврату, зокрема: розширенню знань студентів із питань становлення й розвитку шкільного підручничознавства з образотворчого мистецтва; виробленню вмінь здійснювати порівняльний аналіз вимог щодо якості підручників для початкової школи; підвищенню ефективності самостійної науково-дослідницької роботи студентів.

Проректор з наукової, інтелектуальної
та міжнародної діяльності

С. В. Корювенко